

Székely Nemzeti Múzeum

DANIEL G. SCHEINT

AZ ERDÉLYI SZÉKELYEK FÖLDJE ÉS NÉPE (1833)

Sepsiszentgyörgy, 2012

DANIEL G. SCHEINT

AZ ERDÉLYI SZÉKELYEK
FÖLDJE ÉS NÉPE
(1833)

Daniel G. Scheint

**AZ ERDÉLYI SZÉKELYEK
FÖLDJE ÉS NÉPE
TERMÉSZETI, POLITIKAI, STATISZTIKAI
ÉS TÖRTÉNELMI SZEMPONTBÓL
(1833)**

**SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM
SEPSISZENTGYÖRGY, 2012**

Daniel G. Scheint
**Az erdélyi székelyek földje és népe
természeti, politikai, statisztikai
és történelmi szempontból**

Felelős kiadó
Vargha Mihály igazgató

Eredeti, német nyelvű kiadása
Das Land und Volk der Szeckler in Siebenbürgen,
in physischer, politischer, statistischer und geschichtlicher Hinsicht
K. A. Hartleben, Pest, 1833

Magyar fordítás
Boér Laura
Szerkesztette, gondozta
Boér Hunor és Csáki Árpád
Előszó
Zepeczaner Jenő

© Boér Laura, 2012
© Székely Nemzeti Múzeum, 2012

A Székely Nemzeti Múzeum fenntartója
Kovászna Megye Tanácsa

Székely Nemzeti Múzeum

Kovászna Megye Tanácsa

ISBN 978-973-0-12929-8

ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ

Soha nem fogjuk megtudni, hogy mit veszített Románia a zsidó és a szász „együttélő nemzetiségek”, „kisebbségek” kivándorlásával/kiárusításával, a II. világháború végén elindult folyamat betetőzésével. Ahogy azt sem, mit veszítettek az új- és legújabb kori „győztesek” a népiertásokkal, az etnikai tisztogatásokkal.

Az együttélés századaiban felhalmozott szellemi értékek ugyan nem vesztek el, de egyre mélyebb rétegekbe süllyedtek. Sem a múltban, sem korunkban nem gazdálkodtunk „jó gazda” módjára az erdélyi szászok szellemi javaival, kultúrájával, amely pedig mindenki számára hozzáférhető volt, közmondásos zárkózottságuk ellenére.

A medgyesi orvos Daniel Scheint *Das Land und Volk der Szeckler in Siebenbürgen in physischer, politischer, statistischer und geschichtlicher Hinsicht* (Pest, 1833)¹ könyvének magyar kiadásával erre is emlékeztetnénk. A kiadvány ma is joggal felkeltheti Székelyföld kutatóinak figyelmét, ennek ellenére nagyon kevesen használták (újabb magyar szakirodalomban inkább csak Nagy Jenő hivatkozásai alapján utalnak rá).

Daniel Scheint életéről nem sokat tudunk. Második keresztnévét (Gottlieb) valószínűleg csak Szinnyei József „magyarította” kézikönyveiben az azonos jelentésű görög Teophilra.² 1772. szeptember 8-án született, Medgyesen. Tanulmányait szülővárosa evangélikus gimnáziumában kezdte, majd 1791-től Bécsben, az orvosi egyetemen folytatta, ahol orvosdoktorrá avatták. Két évig dolgozott Szolnokon mint segédorvos. 1801-ben

¹ Az eredeti kiadásnak a közelmúltban több példányát is hozzáférhetővé tették nagyobb gyűjtemények digitalizált változatban, így a New York Public Library 2007-ben, a Bayerische Staatsbibliothek München és a Harvard University 2008-ban, de térképmellékletét nem.

² A Teophil nevet Szinnyei József a *Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete, 1472–1875* című bibliográfiájában (Budapest, 1878, 667–668) említi, valamint a *Magyar írók élete és munkái* XII. kötetében (Budapest, 1908, 356–357). A székelyekről írt könyve címlapján a Gottlieb nevet találjuk második keresztnévként, pontosabban a „Daniel G. Scheint” formát; ugyanígy szerepelteti a mérvadó *Trausch Lexikon* (IV, 376), az *Österreichisches Biographisches Lexikon* 1815–1951, valamint az *Oszták Nemzeti Könyvtár* katalógusa, mely utóbbiban két könyvvel van nyilvántartva.

hazatért szülővárosába, ahol a városi és székorvosi (fizikus) munkakört töltötte be. Borszéken az 1820-as években volt fürdőorvos, és gyógyvizei használatának tudományos megalapozásán munkálkodott, Bécsben elemzette a források vizét. Nagy érdemeket szerzett a pusztító himlő elleni védőoltások meghonosítása terén Erdélyben. Közegészségügyi tevékenységének jelentőségét mutatja, hogy I. Ferenc király többször dicséretben részesítette. Medgyesi iskoláját ásványgyűjteménnyel és könyvekkel gyarapította, pénzadományaival támogatta. 1835. július 11-én halt meg.

Kora szellemi eseményekben gazdag volt. Mária Terézia uralkodása alatt kezdődik, magába foglalja II. József reformjainak idejét, a napóleoni háborúkat, a Szent Szövetség éveit – a felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosodás korában született, majd láthatta a nemzetek ébredését és a reformkort.

A tudománytörténet további két munkáját tartja csak számon, ezek:

Die Heilquelle von Borszék, nach eigenen Erfahrungen in Kürze beschrieben von einem praktischen Arzt. Mit dem lithographirten Situationsplan des Borszéker Sauerbrunnens [A borszéki gyógyforrások, egy gyakorló orvos rövid leírásában. A borszéki savanyúvizek litografált helyrajzával], Wien, 1824. (Második kiadás: Pest, 1825. Sem a címlapon, sem másol a könyvben nincs feltüntetve a szerző neve.)

Anzeige, das Kohlensauere Borszéker Gesundheitswasser betreffend in Beziehung auf die Cholera morbus (Brechruhr) [Jelentés a borszéki gyógyvizek egészségre gyakorolt hatásáról kolera betegség esetében], Kronstadt, 1831.

Scheint tehát két könyvet szentelt Borszék fürdő leírásának. Ennek oka az volt, hogy – mint már említésre került – több nyáron át fürdőorvosként tevékenykedett ott. A polgárosult szász városok tehetősebb polgárai előszeretettel nyaraltak a nagyobb székelgyöldi fürdőkben, mint Borszék, Előpatak és Tusnád, de akár a kisebb, kevésbé ismert helyi fürdőkben is, a gyógyvizek mellett kialakult telepeken, ahol a gyógyforrások mellett a táj romantikája, a kezdetleges körülmények is vonzerőt jelentettek.³ Ilyen kis fürdő volt Udvarhely székbén, majd 1867 után a várme gyében Kiruly, Szeltersz, Lobogó. Kirulyban⁴ telkeket vásároltak. Később kiszorultak, és ezzel párhuzamosan elmaradt a jövedelem is, amit addig fürdővendégként hoztak. Scheint 1823 nyarán borszéki fürdőorvos volt,

³ Vö. pl. Friedrich Fronius (1829–1896) munkája, a Kérolyi fürdőélet a XIX. század derekán (fordította és kiadta Binder Pál), in: *Hargita Kalendárium*, 1972, 155–158.

⁴ Mihály János: *Kirulyfürdő, Székelyudvarhely*, 2005.

később mint gyógyulást váró beteg kereste fel a hegyek között, nehezen megközelíthető helyen fekvő fürdőt. „Ez erős forrás gyógyerejű hatásának híre nemsokára Bécsbe is eljutva, több tudományos munkákban találjuk azt megemlítve, mint: Wagner L. 1773-ban megjelent »Akademische Dissertation«-jában, H. J. Crantz művében az osztrák monarchia gyógyvizeiről. Neustadter dr., erdélyi országos főorvos közléseket írt a gyógyvíz hatásáról különböző betegségekben (*Siebenbürgische Quartalschrift*, 1793, 304)” – írja Mayr Ignác fürdőorvos az első tudományos eredmények közlöiről 1863-ban.⁵ Daniel Scheint tevékenységét így említi: „Különös figyelem tárgyává vált a víz több vegybontások által. Ilyent 1820-ban Dr. Pataky S. tett közzé, ki szerint egy polgári kupa vízben 128 köbhüvelyk szabad szénsavlég van. 1822-ben az orvosi kar Bécsben újonnan pontos vegybontás alá vette a vizet, és egy polgári fontban 56 köbhüvelyk szabad szénsavléget talált. Scheint Dániel dr. Bécsben 1825-ben tette nyilvánossá egy külön füzetben Borszék leírását és vizeinek vegybontását”.⁶

A most magyarul is megjelenő, harmadik Scheint-munka:

Das Land und Volk der Szeckler in Siebenbürgen in physischer, politischer, statistischer und geschichtlicher Hinsicht. Die Landes- und die Volkskunde. Nebst einer Karte des Szeckerlandes, K. A. Hartleben's Verlag, Pesth, 1833. (VIII + 214 p. + egy kihajtható, rézmetszetű térkép, 51 x 60 cm.)

Műve nem az első próbálkozás Székelyföld leírására,⁷ korábban, a 18. században több munka készült, amely ugyanezt a célt tűzte maga elé.

Ilyen Lakatos István latin nyelvű munkája (*Siculia delineata et descripta accuratius quam hactenus, nunc ad Lucem data dedicataque A:C: 1702*). Ez kéziratban maradt ránk. Dolgozatát a szerző Lenczovicz András székelyudvarhelyi jezsuita házfőnöknek ajánlotta.⁸ A teljes címe magyarul: *Az eddiginél nagyobb pontossággal lerajzolt és leírt Székelyföld. Most, a megváltás 1702. évében, október 30-án kiadta, és főtisztelendő Lenczovicz András jezsuita atyának, az udvarhelyi rendház mély tiszteletre érdemes főnökének ajánlja Udvarhely városából származó főtisztelendő Lakatos*

⁵ Mayr Ignác: *Borszék gyógyvizei. Természettudományi és gyógytani szempontból*, Brassó, 1863, 8.

⁶ Uo., 9. Az említett szerzők: Sigismund, Karl Ludwig, von Ilanor: *Uebersicht der bekanntesten zu Bade- und Trinkcuranstalten benutzten Mineralwasser Siebenbürgens*, Wien, 1860.

⁷ Beyer László: A Székelyföld első leírása 1833-ban, in: *Hargita Kalendárium*, Csíkszereda, 2007, 61.

⁸ Az ajánlás teljes szövege: „A.R.P. Andreae Lenczovicz e Soc. Iesu Residentiae Udvarhelyensis Superiori Patri multum venerando ab. A.R.P. Stephano Lakatos de oppido Udvarhely Parocho Kozmasiensis diei 30. Octobr.”.

István atya, [csík]kozmasi plébános. Az „ad Lucem” kifejezésből arra lehetne következtetni, hogy a kézirat nyomtatásban is megjelent, ennek elmentmond, hogy egyetlen példány sem maradt fenn. A kéziratnak viszont több példányáról is tudunk. Boga Alajos (1886–1854) kutatásai⁹ szerint Lakatos 1620–1625 között születhetett, apja Lakatos vagy Tszimadia János, anyja Basa Zsuzsanna. Lakatos 1645-ben az erdélyi püspöki helytartó mellett szentszéki bíró, 1674-től csíkkozmasi plébános volt. 1706. március 14-én halt meg. Az 1690. év eseményeit megörökítette a kozmasi anyakönyvben. A székelyudvarhelyi ferenceseknek jelentős nagyságú telket (a székelyudvarhelyi piactér és a Nagy-Küküllő közötti rész) adományozott templom és rendház építése céljára. Nyomtatásban magyarul, a Boga Alajos által közölt fejezeteken kívül kéziratának csak a Székelyudvarhelyt leíró fejezete jelent meg külön is, Jaklovsky Dénes fordításában.¹⁰ A kéziratot Székelyföld térképe egészítette ki.

Egy újabb kísérlet Székelyföld leírására Szilatsek Pálé: *Dacica Siculica brevi compendio exhibita: laureatis honoribus... philosophiae neo-magistorum cum... phil. laurea condecorarentur per... Franciscum Kunics... oblate*,¹¹ Claudiopoli, 1731. Szilatsek Pál (1706–1783) a jezsuita rend tagja, tanár és hitszónok. Kolozsvár, Szakolca és Lőcse voltak életének főbb álmáshelyei.

Az utolsó latinul író polihisztor,¹² aki egyebek mellett a történetírásnak és a botanikának volt jeles művelője, az erdővidéki Benkő József (1740–1814). „Egyházi hivatalának legott első éveiben Erdélyt összeutazta, s valahol csak régi kéziratokat találta, nem lelt nyugtot, míg ajándékuul vagy lemásolva magáévá nem tevé. Átvizsgálta a köz- és magánlevéltárakat, honnan a céljára szolgáló érdekes feljegyzéseket lemásoltatta, maga többet írt le négyszáz ívnél. Levelezéseivel a hon értelmiségénél egész szellemi forradalmat idézett elé. Magánosoktól több mint ötszáz érdekes választ nyert, melyeket ügyesen használt fel dolgozataihoz.”¹³

A leíró államismeret tárgykörébe sorolható, Erdélyt feltáró nagy, két kötetes műve, melyet a híres bécsi nyomdász Joseph Kurtzbök jelentetett

⁹ Boga Alajos: *A Székelyföld történetírója a 17. században*, Kolozsvár, 1914.

¹⁰ Lakatos István: *Székelyudvarhely legrégibb leírása (Erdélyi Ritkaságok 6.)*, Kolozsvár, 1942.

¹¹ A régebbi szakirodalom a címszöveget félreértve Kunics Ferencnek tulajdonította.

¹² Ahogy magát nevezte a *Transsilvania Generalis* címlapján: „Transsilvano-siculo, parochio Közep-ajtensi et notario vener. dioeceseos erdővidékensis helveticae confessioni addictorium ordinario”.

¹³ Vass József: Benkő József, *Vasárnapi Ujság*, 1861. december 29.

meg 1778-ban, a *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranae dictus*. Második, tördelését leszámítva változatlan kiadása 1833–1834-ben jelent meg, Kolozsváron. Előszavában „Benkő öntudatos hangon ír arról, hogy a tárgyilagos olvasó felismerheti: művével űrt tölt be, mert előtte senki sem tárgyalta hazánk földjét ily átfogóan, egyetlen corpusban.”¹⁴ Leírja Erdély három szövetséges nemzetét (magyar, székely és szász), a székely nemzet általános leírására 41 oldalt fordít. A címlapon megjegyzi: „Pars prior sive generalis”, ami arra utal, hogy a megjelent két kötetet egy „speciális” rész fogja követni. Joggal tehetette ezt, mert akkor már kész volt a *Transsilvania specialis* kézírata. Sajnos ez a mű saját korában nem jelenhetett meg,¹⁵ de több kéziratot másolatban fennmaradt. Végül 1999-ben került nyomdába, Szabó György magyar fordításában,¹⁶ az erdélyi múltban búvárkodók nagy hasznára. A második kötetben 15 fejezetben, 294 oldalon tárgyalja a hét székely szék egyházi, művelődési és katonai ügyeit, falvait és városait.

Összegezve, a 18. században az említett három latin nyelvű munka maradt fenn Székelyföldről, egy-egy emberöltőnyire egymástól. Annak ellenére, hogy Székelyföld viszonyait más, Erdélyt bemutató munkákba is belefoglalják, az eredmény viszonylag gyenge. Pedig a század az „államtudományok” meghonosodásának és gyors gyarapodásának korszaka volt, és Magyarországon és Erdélyben, sajátos helyzetükből következően, különös erővel jelentkezett az ország megismerésének igénye: „Egykorú tudós szerzők, katolikusok és protestánsok egyaránt, egyik feladatuknak tekintették, hogy földrajzi, történeti, államismereti munkákban felmérjék, bemutassák a helyreállított országot. Hiszen az, majdnem két évszázaddal azután, hogy a középkori Magyarországot maga alá temette a rázúduló áradat, most úgy bukkant fel újra, megviselten, összetörve, hogy jóformán újból fel kellett fedezni”.¹⁷ A felvilágosodás százada, a Habsburg-birodalom védelmében „a rommá lett ország fokozatos felemelkedésének, regenerálódásának időszaka volt”.¹⁸ Erdély nem volt ugyan hódolt-sági terület, de két évszázadon át a hadak felvonulási, idegen hadseregek

¹⁴ Szabó György: Benkő József és Transsilvaniája, in: Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*, Bukarest–Kolozsvár [1999], 35.

¹⁵ Szinnyei József szerint 5 íve jelent meg nyomtatásban 1790-ben.

¹⁶ Szabó György kétszer is lefordította, mert az első fordítást az állambiztonsági hivatal elkobozta, és 1989 után nem került elő.

¹⁷ Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867*, Budapest, 1990, 34.

¹⁸ Uo., 31.

hadműveleti területe. A török adó, a hadsereg fenntartása, a hadviselés és más rendkívüli költségek hatalmas mennyiségű pénzt vontak ki a gazdaságból. A két nagy birodalom között egyensúlyozó kis fejedelemség a fennmaradásáért, a magyar államiság átmentéséért küzdött.

Magyarországon Bél Mátyás honosította meg a Halle és Jéna egyetemein megismert leíró és elemző államtudományok módszereket. *Notitia Hungariae novae historico-geografica* című államismereti munkájának első öt kötete 1735–1742 között jelent meg, a többi kéziratban maradt. A *Notitia*ban egész Magyarország történeti, földrajzi, közigazgatási leírását tervezte. „Ez volt Benkő József legfőbb mintája, noha sokat tanult az erdélyi szász természettudományi írók (Georg Soterius, Marcus Tartler) munkáiból is.”¹⁹ Korábban Bod Péter (1712–1769) dolgozott a Bél Mátyás nevével fémjelzett államismereti munkák szellemében, Erdélyben ő ismerte fel elsőnek ezek kiadásának szükségességét.

A felvilágosult abszolútizmus törekvése az ország minél egzaktabb „feltérképezésére”, számszerűsíthető felmérésére szerencsésen felerősítette az erdélyi tudósok ismeretgyűjtési törekvéseit, kedvezőbb környezetbe hozva a magyar államismereti tudományokat is. Nagyon sok eredmény központi támogatásnak köszönheti megvalósulását. „Bécs ugyanis a felvilágosult abszolútizmus korszerűsítő igyekezetének műhelye volt a Habsburg Monarchián belül. Gerhard van Swiete (1700–1772), Mária Terézia németalföldi származású udvari orvosa és bizalmas tanácsadója, más felvilágosult államférfiakkal együtt igyekezett az állam ellenőrzése alá venni és modernizálni egy sor olyan kulturális funkciót, amely – az oktatásügytől a szigorú cenzúráig – addig hagyományosan az egyház, közelebbről a jezsuiták régi típusú irányítása alá tartozott.”²⁰

II. József trónra kerülése (1780) – őt Kazinczy Ferenc is „nagy embernek” értékelte – felgyorsította a felvilágosult eszmék, a racionalizmus térnyerését. Mindez azonban nem hatotta át a társadalmat, és Erdély továbbra is határtartomány, periféria maradt, a gyengülő oszmán birodalom szomszédságában. A rendi társadalomban a barokk világkép domináns, a változásoktól való félelem uralkodó életérzés maradt. Ezt bizonyítja a császár halálakor (1790) kitört országos örömnép, mikor a társadalomformáló rendek a „a fürdővízzel kiöntötték a csecsemőt” is. Nem hiába írja *Naplójában* Bölöni Farkas Sándor: „Wesselényi Miklós különös jelenet az országgyűlésen. De ő a mi nemzetünknek korán van születve, mint II.

¹⁹ Egyed Emese: Régi könyv a régi Erdélyről, *Erdővidéki Lapok*, 2000/1, 14–17.

²⁰ Uo., 121.

József volt. De mégis oly hasznokat fog tenni – nem nekünk, hanem a jövő generációknak – mint József tett. ...Szegény József! Korán éltél te a magyar nemzetnek. Most a sírból is kiásnók kezeinkkel elveidet, egyen kívül! Amit erővel ránk akartál tolni javunkra, azt akkor kárhozatosnak tartók. s most erővel fel akarjuk venni, s kárhozatosnak tartják nekünk”.²¹

Téglási Ercsei József reformkori véleménye szerint „Erdélynek a tudás vágyát kielégítő statisztikája, geográfiája, históriája magyar nyelven még nem létezik”.²² Tegyük hozzá, hogy ez a munka ma sincs elvégezve. Erdély „történelmeit” legalábbis etnocentrikus nézőpontból szemléltek és írták mindeddig, így csak „részleges” történelmei lehetnek. „A magyar, román, de még a szász történetírásban is tagadhatatlanul az etnocentrikus megközelítés dominál. ...Önmagában nem baj az etnocentrikus megközelítés. ...A problémát az okozza, ha egyetlen megközelítésmódot tart kutató és közössége egyedül üdvöztetőnek, egyetlen legitimnek. ...Erdély népeinek egymáshoz való viszonyát a konfrontációk és kooperációk összefonódása és váltakozása kísérte végig” – írta Szász Zoltán.²³ Ilyen helyzetben voltak sokáig azonban az államtudományok általában, a geográfia, a statisztika tudománya is.

A társadalomtudományokat művelő erdélyi szász tudósokat vonzotta térségük régióinak leírása. Érdeklődésüket elsősorban a Királyföld kötötte le, de a szomszédos területek és azok lakói is figyelmük előterébe kerültek, amiben nagy szerepe volt az alkalmazható ismeretek gyűjtésének. Az első erdélyi, aki külön térképet rajzolt az országrészről, a brasói, a Lutheri-tanok behozatalával a reformációt Erdélyben is elindító Honterus volt. A 16. századtól persze a szászok tudatában is egyre jobban kirajzolódik a magyar ellenségkép, annak ellenére, hogy a fejedelemség korában az „unio trium nationum” az állam és alkotmány egyik alapkövét képezte.²⁴ A szászok meggyőződése általában az volt, hogy a kis ország úgy maradhat meg, ha a megerősödő Habsburg-dinasztiához kötődik.

A 18. század második felében megsokasodtak az Erdély három nemzetének történelméről, néprajzáról és lélektanáról írt munkák. Georg

²¹ Bölöni Farkas Sándor: *Az új Erdély hajnalán. Naplótöredék 1835–1836-ból*, Kolozsvár, 1944, 6, 9–10.

²² *Az utazás divatja. Útleírások, útjegyzetek az 1848 előtti Erdélyről* (válogatta, jegyzetekkel ellátta Egyed Ákos), Bukarest, 1973, 21.

²³ Szász Zoltán: A harmónia terrorja, *Provincia*, 2001/3 (11), 10.

²⁴ Zepeczaner Jenő: Újra Udvarhelyen a székelység ezüstbe metszett jelképe, *Múzeumcafé*, 2011. október–november, 42–47.

Jeremias Haner munkájában (*Das königliche Siebenbürgen*, Erlangen, 1763) még a nagy közös haza történetét írja meg. A szász történészek következő hullámai a haza fogalma alatt már csak a Királyföldet értették. Paul Rudolf Gottschling 1781-es művében elsősorban a nyelvekkel foglalkozott: „A székelyek úgyszintén magyarul beszélnek, de nyers, szkíta hangsúllyal, mint ahogy ez a nemzet testalkatban, szokásai, öltözete és beszédmodora szerint is nagyon eltér a magyaroktól”.²⁵

1818-ban Bethlen Elek (1777–1841) *Ansichten von Siebenbürgen* címmel német nyelven jelentetett meg egy könyvet²⁶, melynek 41–45. oldalán Székelyföldet helyezi el földrajzi szempontból, leírja a székelyek három rendjét, sajátos adózását, az ökörsütést, katonai szolgálatukat, a fiúleány-örökösödést, az országánya (Mária Terézia) által létrehozott székely határőrseget, amely az austerlitz (1805. december 2.) csatában is részt vett a vesztes oldalon. Vagyis nagyvonalakban ugyanazt írta le, amit ma is érdemesnek tartanánk elmondani bemutatkozásképpen a Székelyföldre látogató érdeklődő idegennek.

Székelyföldet ismertető, tudományos igénnyel megírt és kiadott leírás a 19. századig csak magyar szerző tollából született. Ez nem azt jelenti, hogy a három nemzet szövetségében (unio trium nationum) élő szász szomszédainkat nem foglalkoztatta a kérdés. Nagy számban jelentek meg kisebb-nagyobb tanulmányok szász szerzők tollából is.²⁷

Daniel Scheint – és Benigni²⁸ – munkáira már 1838-ban fel is figyelt a kolozsvári *Nemzeti Társalkodó*,²⁹ igaz, a G. L. monogrammal jegyzett szerző (valószínűleg a jogtudós Gál László) elmarasztalja az ismertetett könyveket, mert a székely nemzet korabeli jogi állapotát mutatják be, és nem azt, ahogyan lennie kellene az ősi törvények értelmében, „szem-

²⁵ Haner, Georg Jeremias: *Das königliche Siebenbürgen*, Erlangen, 1763; Gottschling, Paul Rudolf: *Kurtze Schilderung des überaus gesegneten Grossfürstenthums Siebenbürgen, mit patriotischer Feder entworfen*, Bautzen–Budissin, 1781. (Lásd Balogh F. András: Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása, *Erdélyi Múzeum*, 1993/3–4, 56–58.)

²⁶ Bethlen, Alex [Elek] Graf von, Kronstadt, 1818. Azért írt németül, hogy megismertesse Erdélyt a külföldiekkel. Történelmi munkája még: Uő.: *Geschichtliche Darstellung des deutschen Ordens in Siebenbürgen*, Wien–Leipzig, 1831.

²⁷ A bécsi levéltárakban őrzött, számunkra ismeretlen forrásokat példázza Zachar Péter Krisztián, Boér Laura és Boér Hunor forrásközlése (Erdély folyóinak leírása az 1820-as évekből, *Acta (Siculica)* 2001/2, 2002, 245–254).

²⁸ Benigni, Joseph Heinrich, von Mildeberg: *Handbuch der Statistic und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1837.

²⁹ G. L.: Figyelmeztetés két új közrebocsájtott munkákra, *Nemzeti Társalkodó*, 1838. október 4.

betűnően egyoldalúak, midőn emlékezetbe sem hozták, hogy a székely nemzetnek mostani állapota nem tartatik törvényesnek”.

Térjünk rá magunk a Scheint 1833-as könyvének ismertetésére.

Figyelemre méltó már az ajánlás: „A fejedelem és haza szolgálatában érdemeket szerzett székely ősöknek őszinte tisztelettel ajánlja a szerző”.³⁰ Vajon arra utalna a nem egyértelmű *ősök*, hogy Scheint felmenői között is lettek volna székelyek? A könyv az előszóban célját is közli: „E munkámmal hazám tisztelt barátainak Székelyföld és lakói részletes és pontos leírását nyújtom át, hozzájárulásként Erdély és népei pontos megismeréséhez. Hazám történelme iránti különös szeretetem által buzdítattva, erre vonatkozó tanulmányaim során nagyon is világosan éreztem, hogy csak úgy gyűjthető fény a homályban, mely Erdély történelmének nagy részét körülveszi, ha külön monográfiákban jegyzik fel az egyes fő népek sajátosságait, korábbi és mostani életüket, törekvéseiket és munkálkodásukat, és ezekből a szigorúan kidolgozott részekből egy egészet alkotnak.” Modern gondolat! Nagy kár, hogy közel két évszázad elteltével sem valósulhatott meg.

A könyvet a szerző az államismeret tág műfajába helyezte, mikor „hon- és népismeret” szerepel a címlapon, és „honismeretként” a tartalomjegyzéknek azokat a tételeit sorolja fel, melyek során a természetföldrajzi állapotokat írja le, néhol gazdaságföldrajzi megállapításokkal fűszerezve.³¹ A „második szakasz” a terület „politikai”, vagyis világi közigazgatási felosztását írja le, magyar szerzők alapján, Udvarhely, Három-, Csík, Maros és Aranyos szék sorrendben. Ehhez a fejezethez kapcsolódik a területen található romok leírása.

A könyv második része a „nép” leírását adja. Ebben, a kor szokásainak megfelelően, jellemzi a székelyeket. Az erdélyi magyar-szász (német) együttélésnek sok évszázados történelme van, és nem véletlen, hogy a szász közgondolkodásban már a 16. században feltűntek a már jelzett, negatív magyarságkép elemei – míg a szorgalom, rendtartás, munkabírárság, a békés polgári erények a szászoknak jártak ki, a magyarokat a barbár, művészetellenes, lobbanékony, szabadságszerető, harcias jelzők illették. Az Erdélybe hívott németországi szászok 1224-ben II. András királytól

³⁰ „Den Manen der um Fürst und Vaterland verdienten Szeckler voll inniger Hochachtung gewidmet vom verfasser.”

³¹ Például: „a hatalmas erdőségek a hegyvidék legnagyobb gazdasága”, vagy az erdőségek nagy része „hozzáférhetetlen, nem is lehet őket megfelelő módon hasznosítani, ezért megpróbálják kiirtani őket, és a kiirtott helyeket füves rétekké alakítani. Ezért gyakran oláhoknak adják bérbe egy részüket, akik azután szerződésileg kötelezik magukat, hogy az erdőség egy részét kiirtják”.

(1205–1235) kaptak kiváltságlevelet. Ezt I. (Róbert) Károly 1317. május 25-i hiteles átiratából és megerősítéséből ismerjük,³² amelyet a magyar királyok még többször megerősítettek, és melynek hatályát (I.) Mátyás király 1486-ban kiterjeszti a szászok lakta csaknem teljes erdélyi területre. 1437-ben létrejött az erdélyi három politikai (rendi) nemzet szövetsége (unio trium nationum), a vármegyék „magyar” (hungarus) nemessége, a szászok és a szabad székelyek között. Ezután ez a szövetség adott keretet, határozta meg a székely–szász viszonyt 1867-ig. Az ellentétek a fejedelemség megalakulása után elsősorban a közös teher, az adózás és a honvédelem terheinek felosztási arányából származtak. A székely főemberek alapelve az volt, hogy a szászoknak van pénzük, tehát fizessenek. A szászok székelységképét tovább rontották a bekövetkező háborúk fosztogatásai, kegyetlenkedései.

A székely eredetnek a nép jellemzését követően bemutatott vitájában Scheint nem foglal állást, csak felidézi a kérdést tárgyaló szerzők álláspontját. A vita eldöntését megnehezítette a források hiánya: „A székelyek eredetére vonatkozó történeti kutatásban mindenféle nehézségekbe ütközik az ember, melyek rendkívül megnehezítik annak a megállapítását, mi az igaz és a bizonyos ebben az ügyben. Kiváltképpen hiányoznak e nép legkorábbi történeti időszakára vonatkozó speciális híradások. ...Talán a mi, felfedezésekben oly gazdag korunknak van fenntartva, hogy több fényt derítsünk a székelyek eredetére is” – előlegezi meg a kérdés megoldását, óhaja azonban közel két évszázad elteltével is csak óhaj.³³

A művelődés, az iskolák a szellemi élet támaszai, de a szász oktatás színvonalát jól ismerő szerző véleménye szerint nem volt elégséges az a színvonal, melyet a szomszédos székelyek értek: „Ez a szellemi kultúra iránti magasfokú érzék a székelyek körében is élénk, és ha nem is helyezhetők még Európa legműveltebb népei mellé szellemi képzésük tekintetében, nem tagadható, hogy nemcsak kitűnő nyilvános tanintézményeik vannak, melyek mind a magasabb fokú, tudós képzést, mind pedig a nép nevelését és oktatását előmozdítják, hanem jól rendszerezett házi oktatásuk is, melyet az előkelőbb nemesség gyermekei élveznek bizonyos életkorig,

³² Az oklevél körülírta a Szászföld (Terra Saxonorum) területét, ennek lakóit a szász comes fennhatósága alá rendeli, és hogy polgári bíraskodásuk saját törvényeik alapján történjen, saját hatáskörükben, címer- és pecséthasználati jogot kaptak, és hogy az adókat saját hatáskörükben gyűjtsék be, szabályozta a hadi szolgálatot, és hogy maguk választhatják papjaikat és bírjaikat.

³³ Kordé Zoltán: *A székelykérdés története*, Székelyudvarhely, 1991. Uő.: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*, Csíkszereda, 2001.

képzett férfiak vezetésével, hogy ennek elérése után magasabb fokú bel- és külföldi tanintézményeket is látogassanak” – írta az iskolázottságról. Dicsérte az egyházi iskolákat, de kiemelte az állami, vagyis a határőrezredek által létesített iskolák szerepét. Ilyen volt a gyergyószentmiklósi német normáliskola, a csíkszeredai katonai népfőiskola és a kézdivásárhelyi Székely Nemzeti Nevelőház (Szeckler National Erziehungshaus).

Megemlítette, hogy a nagyobb felekezeti iskolák mellett mindenhol könyvtárak létesültek, de az igazán kiemelkedő az alapítványi Teleki-Téka: „A legátfogóbb és legértékesebb ilyen jellegű művelődési intézmény Székelyföldön öexcellenciája gróf széki Teleki Sámuelnek, Ófelsége kamarásának és tanácsosának, valamint Erdély udvari kancellárjának nyilvános használatra dicséretre méltó nagyvonalúsággal megnyitott könyvtára Maros-Vásárhellyen”. A művelődés eszközeiként dicséri az egyházi és iskolai nyomdákat is (Csíksomlyó és Marosvásárhely).

Az iskolák után a Székelyföldön létező egyházakat mutatja be, mert itt „majdnem mindenik” keresztény felekezet megtalálható, a támogatottak és a megtértek is.

A székely társadalom leírásában az ősi egyenlőség állapotából indul ki: „Tehát mindenki nemesnek számított, azaz mindenki egyformán egyenlőnek született, egyformán szabad földbirtokokkal rendelkezett, egyforma terheket viseltek, azonos előnyöket húztak, és azonos kötelességük volt a köz fegyveres védelme. Tehát nem a később létrejött hűbéri rendszer értelmében voltak nemesek”. Később három rend alakult ki, az első az előkelők vagy *tisztsgyviselők* rendje volt, őket követték a lófők és a gyalogok. A 16–17. századi változások után – úgy látta a szerző – egy külön városi rend jelent meg a székely társadalomban, a *polgárok rendje*, a szabadrendű kisiparos polgárság. Felfigyelt Scheint az újkor kezdetén jelentkező társadalmi változásokra is, melyeknek nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a korabeli történetírás: „A régiségkutatók a korábbi idők itt felsorolt emlékeinek köszönhetően gazdag kincsestárra találnának és sok mindenre lelnének az ország és népe történetének megvilágításához. Bárcsak a Székelyföldön eddig feltaláltakból egy külön gyűjteményt állítanának össze, a még feltáratlanokat körültekintő ásatásokkal felszínre hoznák és megfelelően rendszereznék, és ez a kíváncsatos vállalkozás támogatókra találna” – írta.

Daniel Gottlieb Scheint könyvében pozitív székelységképet közvetített. Máig ez az egyetlen, idegen szerző által írt „monográfia”³⁴ Székelyföldről.

³⁴ Ahogy a szerző határozta meg könyve műfaját.

Könyve természetesen nem tölthette be a „Székelyföld leírásának” szerepét, mert nem volt eléggé kimerítő, és mert német (szász) szerző német nyelven írt könyve volt. Közgyűjteményeinkbe, hisz megjelenésekor nem voltak ilyenek Székelyföldön (sem), csak később került be, az egyetlen akkori nyilvános gyűjteményünkbe hasonlóképpen – a Székely Mikó Kollégium példánya évtizedekig a dálnoki adományozó Ferentzi János református lelkészénél volt, a Teleki Tékáé eredetileg a geryeszegi Teleki-kastély könyvtárában. Ennek ellenére a 19. század tudományos irodalmában – elsősorban a német nyelvűben – idézett és a bibliográfiákban szerepelő könyv, a honismereti irodalom számontartja.³⁵

Kövár László (1819–1907), aki szintén szerzője volt egy Székelyföldről írott könyvnek, Benkő Józseffel és Kállay Ferencsel³⁶ együtt említette Daniel Scheintet. A *Székelyhonról* (Kolozsvár, 1842) szándékát így fogalmazza meg: „Célom nem volt valami encyclopediai rendszerű munkát adni, *ilyet nálunk még ma nem lehet*;³⁷ Benkő- [József] Kállay- Scheintnél is szűkebb körben fordulok meg; azért nem akarom másként tekintetni iratkámat, mint honi kutatásaim első füzetét; mely némelly tárgy okát felvesz úgy, miként írás és népmonda előad, másokat elkísér a kiismerés és vitatás bizonyos stádiumáig, legtöbbet pedig csak elvileg említ meg, vagy egészen elhallgat. Legyen egyelőre hát utazás, memoire vagy kinek mint tetszik, legalább nem latin, nem német, tán pragmaticai hitelességűvel egykor beválthatom. Most az adatokat inkább mottókként használom, hogy legyenek vonalak a kor festésiben”. A termékeny szerző munkásságának későbbi szakaszában, Erdély történetére vonatkozó könyveiben valóban rendszeresen kitér a székelyföldi kérdésekre.

Benkő Károly (1805–1863) már tervezte ugyan a hiányzó nagy székelyföldi könyv megírását, de csak a kezdő lépéseket tudta megtenni.³⁸ Orbán Balázs (1829–1890) lett végül az, aki korának színvonalán megvalósította Székelyföld leírását, úgy, ahogy ismerjük és használjuk ma is. Ismerte és használta hozzá Scheint monográfiáját is. Orbán elsősorban a székely

³⁵ Lásd pl. Bodor Antal – Gazda István: *Magyarország honismereti irodalma 1527–1944*, Budapest, 1984, 482.

³⁶ Kállay Ferenc (1790–1861), debreceni jogász és történész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Székelyekről írt műve: *Historiai értékezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*, Nagyenyed, 1829.

³⁷ Kiemelés tőlem.

³⁸ Életében csak a *Csik-, Gyergyó- és Kászonszékek leírása* (Kolozsvár, 1853) jelenhetett meg. *Marosszék ismertetése* (Kolozsvár, 1868–1869) posztumusz könyve, Marosvásárhely leírása csak 2001-ben jelent meg, Pál-Antal Sándor kiadásában, a *Háromszék* kéziratban maradt.

népet tanulmányozta. Útleírás formájában mutatja be székely népe szállásterületét. „Miből ötvöződött, építődött egybe az Orbán Balázs-i példázat? Mindenekelőtt valami nehezen megfoghatóból, abból, amit ősi lengyelfalvi faluközösségi, székelyudvarhelyi iskolai demokratikus hagyományok, a reformkorszak erdélyi eszmevilága égettek be ifjúi lelkébe. Alapkőve volt továbbá a régi görög demokrácia, a klasszikus ókori szabadságeszme, amely keleti utazásai során ígérte meg. És ehhez társult 1848, a száműzetés nagy világszabadság-tanfolyama. Végül az oly mélyrehatóan megismert székely múlt varázsolta el. ...erről a »par excellence katona nép«-ről fest ragyogó színekben pompázó – bizony – a valóságnál szebbre sikeredett képet.”³⁹

Orbán Balázs gyakran felidézte Scheint és más szász tudósok megállapításait, rendszerint – elfogultságtól sem mentesen – cáfolva azokat: „Ackner s más szász írók Bálványos várát mégis a lovagok által építetik. Ackner archeológiai térképében ezt is, valamint minden székelyföldi várunkat (a melyekről tudomással bírt) »Deutsche burgnak« jelölte és minő alapon? Egyszerűen álokoskodás”, vagy „Scheint *Land und Volk der Székler* című munkája 118. lapján ezen [17. századi] tatárdúlást említve azt mondja, hogy a szentgyörgyiekből 900-at az Őrkőről hurcoltak el, márpedig az Őrkön, miként látni fogjuk, semmi erődtítmény nem volt, s így kétségtelen az, hogy Ali pasa e templom [a vártemplom] kastélyát vette be ostrommal”. Tény azonban, hogy az 1833 előtti irodalomból Orbán gyakorlatilag ugyanazt a könyvészetet használta fel, mint Scheint.

A 19. században, a Kiegyezés után Kozma Ferenc (1844–1920) könyve Székelyföldnek már egy egészen más jellegű leírása. Tudományos munkája, *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota* (Budapest, 1879) elismeréséül a székely kismanes családból származó, a jénai, heidelbergi és zürichi egyetemeken tanult pedagógust is a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották 1880-ban. Nem követte Orbán Balázs művének útleírászerű szerkezetét, hanem a leírt gazdag adatmennyiség alapján mai szóval vidékfejlesztési céllal elemezte a régió gazdasági és művelődési állapotát, tehát *szakmonográfiát* írt. Munkája a budapesti székhelyű Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület ilyen célú, ezer forintos pályadíját is ilyen alapon nyerte el. Az 1887–1901 között megjelent monumentális könyvsorozat pedig, *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen*, ahová a székelyföldi rész szövegét ugyancsak ő írhatta meg

³⁹ Imreh István: Tallózás Orbán Balázs írásaiban, in: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)*, Budapest–Kolozsvár, 1999, 326.

(Benedek Elek ugyanott a népköltészet fejezet szerzője), népszerűsítő szándékú kiadvány. Bár mögötte hatalmas háttérmunka állott, inkább a turisztikai ismeretterjesztő munkák sorát nyitotta meg. Mindkét próbálkozást számos hasonló műfajú társa követte a 20. században.

Székelyföld mindent átfogó leírására történt még ugyan kísérlet ennek az új századnak az első felében, de vagy kudarcot vallott, mint Bányai Jánosnak a Székely Nemzeti Múzeummal közösen, a két világháború között tervezett új „Orbán Balázs”,⁴⁰ vagy hiányosra-felemásra sikeredett, mint Bányai munkaközösségeinek debreceni, majd budapesti vállalkozásai 1939–1941-ben.⁴¹ A műfaj meghaladottá vált, miközben Scheint munkáját még mindig nem integrálta érdeme szerint a magyar tudomány. Tény viszont az is, hogy mindhárom utolsó próbálkozásban az a Bányai János geológus, székelykeresztúri, majd székelyudvarhelyi tanár játszott jelentős szerepet, aki 1933-ban székelyudvarhelyi folyóiratában centenáriumi méltatást szentelt Scheint könyvének.⁴²

Lectori salutem!

Székelyudvarhely, 2011. október 25.

Zepeczaner Jenő

⁴⁰ Lásd Lénárt Anna: Százhuszonöt éves történetek, in: Orbán Balázs: *Kiegészítések A Székelyföld leírásához*, I, Háromszék, Sepsiszentgyörgy, 2002, 7–29.

⁴¹ *A nemes székely nemzet képe* (szerk. Rugonfalvi Kiss István), I–III, Debrecen, 1939–1940; *A Székelyföld írásban és képben* (szerk. Dávid József), Budapest, 1941.

⁴² Bányai János: Száz éves a Székelyföld első leírása, *Székelység*, 1933/9–10, 82–83.

A GONDOZÁSRÓL

Vállalkozásunk elsődleges célja az volt, hogy Daniel Gottlieb Scheint könyve mielőbb hozzáférhetővé váljon magyar nyelven. A részletekbe menő adatellenőrzést nem tekintettük feladatunknak, mindössze néhány nyilvánvaló tévedést, sajtóhibát adnotáltunk, ott, ahol kézenfekvő volt a figyelemfelkeltés/helyesbítés lehetősége. Pár, a saját szöveggörnyezetével is ellentmondásban álló adatra (?) jellel figyelmeztettünk.

A könyv szerkezetén minimálisan módosítottunk (a tartalomjegyzéket áthelyeztük a kötet végére, beépítve a kiadói fejezetek címét, a szerző saját helyesbítéseit bejavítottuk a szövegbe, a fejezetek esetleges végkönyvészetét levittük lábjegyzetbe, a könyvészeti listákat lehetőséghez mérten betűrendbe rendeztük.

A szöveg gondozásának szempontjai részben eltérnek az *Acta Siculica* 2007 múzeumi évkönyben közzétett néprajzi részleteknél⁴³ szem előtt tartottaktól. A könyvegész szintjén ugyanis a legnagyobb két probléma a tárgyalt *helynevek* írásmódja, valamint a *szakirodalmi hivatkozások*.

A nagy közigazgatási egységek (vármegyék, székek stb.) és nagyobb folyók nevét, valahányszor német névváltozatukkal szerepeltek, a mai magyar megfelelőjünkkel fordítottuk, és a mai helyesírással tüntettük fel őket. A többi helynevet betűhíven hagytuk, mivel a maitól eltérő névalakokról esetenként az sem eldönthető, hogy korabeli, akár kéziratos szövegből vagy szóbeli adatnak a magyar fonetikában bizonytalan lejegyzési kísérletéből származnak, netán sajtóhibát tartalmaznak.

Másfelől, a Scheint felhasználta irodalom (beleértve a térképek) egységes felülvizsgálata külön, hosszú távú bibliográfusi kutató-feldolgozó programot kérne (számos nehezen hozzáférhető vagy akár elpusztult kézirat, a szakbibliográfiákban is pontatlanul közölt vagy koronként más és más szempontok alapján átirat adatok, tehát személyes kézbevételel kérő ritka kiadványok). Ezért inkább csak a központosítást egységesítettük minimális szinten (a kiadói jegyzetapparátusétól eltérően, a Scheint mód-

⁴³ Daniel G. Scheint: A székelyek népe Erdélyben, *Acta Siculica* 2007, 535–550.

szertani megoldásaiból kiindulva), és csak pár közismert munka esetében igazítottunk az adatokon is.

Hasonlóképpen, a szerzői jegyzetekben és a főszövegben is csak az általánosabban ismert történelmi személyek (uralkodók stb.) nevét írtuk át a ma használatos magyar alakra

A kiadói (fordítói, gondozói, lektori) jegyzeteket végükön (**A közlők.**) megjegyzéssel különböztettük meg. Ezek (és természetesen a kiadói és gondozói előszó) kivételével a szövegben *kurzíváltan* megjelenő szavak az eredeti német szövegben pár kivétellel nem gót, hanem *latin* betűsek voltak.

A mellékelt térkép magyarázó szövegének fordítása:

A székely föld általános hegy- és vízrajzi térképe (1832),

rajzolta D. G. Scheint [a térkép bal alsó sarkán feltüntetve], metszette E. K. Frühwirth [a térkép jobb alsó sarkán feltüntetve]

Jelmagyarázat és rövidítések feloldása:

Fallal nem kerített szabad királyi város, várral; Erődített [városok és] vár; Határőrezred törzsállomása; mezővárosok; Falvak; Határszoros veszteglőhellyel; Harmincad hivatal; Sóbányák; Borvízforrás; Fürdőhely; Üvegcsűrök; Országhatárok; Szomszédos törvényhatóságoktól elválasztó határok; Székhatár; A kétszer aláhúzott nevű helységek Felső-Fehér vármegyéhez tartoznak; [magyarázataát lefelejtett egyezményes jel: Postaállomások (postakürttel jelölve;] *Udv. St.*: Udvarhelyi szék; *Udv. K.*: Keresztur fiússzék; *Udv. B.*: Bardocz fiússzék; *Hsz. S.*: Háromszéki szék Seps; *Hsz. K.*: Háromszéki szék Kézdi; *Hsz. O.*: Háromszéki szék Orbai; *Hsz. M.*: Háromszéki szék Miklosvár; *Cs. St.*: Csiki szék; *Cs. G.*: Csiki Gyergyó fiússzék; *Cs. K.*: Csiki Kászon fiússzék; *M. St.*: Marusi szék; *A. St.*: Aranyosi szék; Lépték: 5 mérföld = 20 000 láb.

A térképmelléklet téves adatai:

Csik Sz. Iván valójában Csittszentiván; az udvarhelyszéki, Kis-Küküllő közeli *Páva* valójában Rava; a Kis-Küküllő menti *Csekefalva* valójában Csókfalva; Brassó-vidék (*Districtus Coronensis*) valójában nem terjedt ki Bölön szélességétől északra; Telegdibacont Kisbacon, Sepsibacont Telegdibacon helyén, a Szent Anna-tavat (*Lacus S. Anca*) a Nyerges-tetőn tünteti fel.

A térképet a Székely Nemzeti Múzeum 1930 körül kiállítási anyaghoz is felhasználta, a múzeumban ma is megvan a Roediger Lajos készítette térképmásolat. Mivel Bányai János az 1928-as és azt követő, harmincas évekbeli kiállítás-átrendezésekben is részt vett, nem kizárt, hogy ő hívta fel Csutak Vilmos figyelmét Scheint munkájára.

Itt szeretnénk megköszönni a magyar kiadáshoz nélkülözhetetlen segítségét Tamás Sándornak, aki térképes szakértőként és politikusként is kiemelt fontosságú forrást látott a könyvben, Spielmann Mihálynak, aki a marosvásárhelyi Teleki Téka példányát a kiadás ötletgazdájának, Zepeczaner Jenőnek a rendelkezésére bocsátotta, Bányai Rékának, aki személyesen pótolta munkapéldány másolatunk hiányait, Csikós Júliának, aki rendelkezésünkre bocsátotta a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium példányát, ahonnan a térképmelléklet reprodukálása történt.

A Scheint használta földtani fogalmak magyarításában Wanek Ferenc nyújtott pótolhatatlan segítséget, a történeti egyházi-oktatási terminológiában Csáki Árpád tanácsaira támaszkodhattunk, aki a sepsiszentgyörgyi példányra és történetére is felhívta figyelmünket, a problematikus történeti adatok értékelésében Bordi Zsigmond Lóránd tudására számíthattunk, munkánk megszervezése pedig nem sikerülhetett volna Tiboldi Zoltán mindenkori támogatása nélkül. A gondozásban Dobra Judit segített.

Székely Nemzeti Múzeum
Sepsiszentgyörgy, 2011. október 28.

Boér Hunor

**AZ ERDÉLYI SZÉKELYEK
FÖLDJE ÉS NÉPE
TERMÉSZETI, POLITIKAI, STATISZTIKAI
ÉS TÖRTÉNELMI SZEMPONTBÓL**

Daniel G. Scheint császári és királyi orvosdoktortól

**Első és második rész:
Hon- és népismeret**

Mellékelten Székelyföld térképe

Pest, 1833

*A fejedelem és haza szolgálatában
érdemeket szerzett székely ősöknek
őszinte tisztelettel ajánlja
a szerző*

ELŐSZÓ

E munkámmal hazám tisztelt barátainak Székelyföld és lakói részletes és pontos leírását nyújtom át, hozzájárulásként Erdély és népei pontos megismeréséhez. Hazám történelme iránti különös szeretetem által buzdítatva, erre vonatkozó tanulmányaim során nagyon is világosan éreztem, hogy csak úgy gyűjthető fény a homályban, mely Erdély történelmének nagy részét körülveszi, ha külön monográfiákban jegyzik fel az egyes fő népek sajátosságait, korábbi és mostani életüket, törekvéseiket és munkálkodásukat, és ezekből a szigorúan kidolgozott részekből egy egészet alkotnak. Egy ilyen, a székelyek népéről és országáról szóló monográfia a jelen mű. Kellemes foglalatosság gyümölcse ez a munka, egy terhes altesti betegségből való kigyógyulás időszakából, melyet a borszéki gyógyforrás tökéletesen megszüntetett; azonkívül kellemes szórakozást nyújtott nekem a fáradságos orvosi gyakorlat kénytelen óráiban. Már évek óta készen áll, csak váratlan akadályok és a hozzá tartozó térkép, Székelyföld általános helyrajzi és vízrajzi térképének késedelmes litografálása hátráltatta megjelenését. Őszinte köszönetet mondok minden barátomnak és pártfogómnak, akik ebben a nehéz vállalkozásban, melyben majdnem minden útmutatás nélkül kellett dolgoznom, segítségemre voltak, és felkérem a haza minden barátját, hogy közöljék velem észrevételeiket avégett, hogy a pontatlanságok, melyek a megerőltető kutatások ellenére is becsúsztak, különösen a hegyek és patakok megnevezése esetében, kijavításra kerülhessenek.

Az anyag, melyet fel kívánok dolgozni, nagyon gazdag, és mindent felölel, ami a székelyek földjére, lakóira vonatkozik, azt is, ami Erdély többi nemzetéhez és a nagy államhoz való viszonyára, melynek Erdéllyel együtt részét képezi, lévén, hogy azok sorsát is érinti. Ezért négy részben kell tárgyalni: az elsőben a honismeret, a másodikban a népismeret, a harmadikban a statisztika, a negyedikben a történelem kerül sorra.⁴⁴

Medgyes, 1832 decemberében

D. G. Scheint

⁴⁴ Végül csak az első két részt dolgozta ki. (A közlők.)

BEVEZETÉS

Székelyföld az Erdélyi Nagyfejedelemség része, és ennek az országnak a legszélső határától, ahol Moldvát és Oláhországot érinti, Észak- és Nyugat-Erdélyig húzódik, a Szászok földjéig és a Magyarok földjéig.⁴⁵ Erdély legrégibb néptörzse lakja, a székelyek, akik földjük fekvése és minémősége, szokásaik és kedélyük révén sajátosságosan különböznek Erdély többi nemzetétől. Ezt a népet saját nyelvén *székellynek*, latinul *siculus*- és *siculinak*, magyarul úgyszintén *székellynek*, szászul *Czehkellnek*, oláhul *székujnak* nevezik.

A földet vagy vidéket, ahol ez a nép lakik, saját nyelvén és magyarul *Székely-Földnek*, szászul *Czehkellandnak* hívják, oláhul *Czára Székujaszka*.

A latin *siculus* név régi, és már a görögöknél és rómaiaknál is előfordul, ahol azonban különböző népeknek tulajdonítják.⁴⁶ A *székely* név új, de eredetéről a hazai tudósok különböző véleményen vannak.⁴⁷

⁴⁵ Vagyis az erdélyi vármegyékig (Lokság). (A közlők.)

⁴⁶ Lásd a székelyek származása a 2. részben.

⁴⁷ Verböcz[i] (Steph.) a *Siculus* szót a *Scytulis*ből származtatja. (Decr. Tripart. P. 3. T. 4. §. 1.) Otrókotsi (Foris Fr.) művében (*Origines Hungariae, seu Liber, quae vera N. H. origo, antiquitas e veterum monumentis, et linguis praecipuis panduntur*. 8. Francof. 1693. P. 2.) a *székely* nevet a héber *szákok* és a magyar *ülő* szavakból vezeti be, az elsőből származna a *szék* szó, mely nyílt helyet jelent, a kettő összetételéből eredne a *szék-ülő*, *szék-ülők* (székekben ülő, táborban maradó), a *székülők*ből pedig a *szék-ülj*, *székelly* [népnév].

Kunics (Jos.) [valójában Szilatsek] a *székely* szót a jugotiai *Suchely*-hegyektől vezeti le (*Siculia Dacica brevi compendio exhibita*. 12. Claud. 1731. §. 2. 3.).

Husztly (Andr., prof. in C. Claudiop.) a *székellyt* a *csik*, *sik* helyi sima, hegyek által körülzárt, kisikló, lejtős síkságból származtatja. Maguk a szavak állítólag Ázsiából származnak, ahol az ilyen vidékeket így hívják. A *csik* szóból jönne a *csikivus*, *siculus*, *siculus*; és a *sik*-helyből a *székhely*. (Husztly Andr., *Jurisprudentia Hung. Transylvanica*. 4. Cibin. 1742. §. CX. p. 46.)

Timon (S.) azt mondja (*Imago Novae Hung.* 4. Vienn. 1754), Hertuly a *székellyt* a *szék* és a *hely* szóból vezeti le.

Éder (J. C.) a *székellyt* a *székből* (a közigazgatási *szék*, ahol a székelyek laknak) és az *elej* (jelentése: egykori, eredeti) szavakból eredezteti, ahonnan a *székelej* (egykori, eredeti székhely) és végül a *Székely* származna. (Erdély ország esmértetésinek Zengeje, irta proba gyanánt. Kolosv. és Szeben 1796. 8.)

Itt a *siculus*, székely név csak azt a népet jelöli, mely abban az időben, mielőtt még Erdély önálló állam lett volna, Erdély azon részét lakta, melyet most Székelyföldnek nevezünk. Ez a föld, lakóival együtt, abban az időben, mikor Erdély a magyar királyok uralma alatt állt, önállóan elkülönült tartományt képezett, és az erdélyi székelyek ennek az időszaknak az elején nem álltak közelebbi kapcsolatban szomszédaikkal, az erdélyi magyarokkal és szászokkal, mint amilyenben egy országban a szomszédok és egy uralkodó alattvalói állnak. Később azonban a kedvezőtlen események arra késztették őket, hogy ezekkel az ugyancsak önálló szomszédokkal az uralkodó trónjának megerősítése és saját jogaik és kiváltságaiak fenntartása érdekében szorosabb kapcsolatba lépjenek, és szövetséget kössenek velük. Ezt az 1437-ben létrejött, 1459-ben és 1542-ben megerősített és törvényesen elismert szövetséget Erdély három nemzete között rendi uniónak nevezik.⁴⁸ Ebben az unióban a magyarok az elsők, a szászok a másodikok és a székelyek a harmadikok.⁴⁹ Ez idő óta nevezik a székelyeket nemzetnek (*natio Siculica*, *Székelly Natio*). Jelenleg a második középrendet képezik az erdélyi országgyűlésben, és az ország rendjeinek minden országgyűlési cikkelyét, mely tartalmazza a nagyfejedelmi-királyi szentesítést, törvény szerint úgy nevezik, hogy *Articuli trium Nationum*.

⁴⁸ Az *App. Const. P. 3. T. 1.* paragrafusa szerint ezt az uniót 1630-ban, 1649-ben, 1653-ban, 1681-ben, 1686-ban és 1714-ben is ünnepélyesen megerősítették.

⁴⁹ A székelyek nemzeti pecsétje megerősíti ezt a feltételezést, miszerint az unió kezdetekor a székelyek az utolsó helyet foglalták el benne: lásd a 3. részt, a Pecsét szakasznál. [Ezt a részt és szakaszt végül nem írta meg. Amire utal: a három erdélyi rendi nemzet pecsétjei közül kettőnek a körirata részben összeolvasható. Az a nézet azonban, miszerint ez sorrendet határoz meg, nem áll: a *Harom nemzetbol allo Erdeliorszagae* szöveg valójában kezdet nélküli, farkába harapó kígyóként oszlik meg a szász és a székely pecséten – „SIGIL: NATIONIS . SICVLICAE LO ERDELIORSZAGAE HA * SIGIL . NATIONIS . SAXONICAE . ROM NEMZETBOL AL :” (A közlők).]

ELSŐ RÉSZ

ORSZÁGISMERET

ELSŐ SZAKASZ

I. SZÉKELYFÖLD TERMÉSZETI ÁLLAPOTA

ELSŐ FEJEZET

FEKVÉSE, NAGYSÁGA, HATÁRAI

A székelyek földje a földrajzi hosszúság $41^{\circ} 16'$ és $44^{\circ} 4'$, a földrajzi szélesség $45^{\circ} 32'$ és $47^{\circ} 9'$ között fekszik.⁵⁰

Kiterjedése Aranyos szék nélkül 81 földrajzi mérföld. Aranyos szék kiterjedése $9 \frac{5}{8}$ mérföld, tehát összesen $90 \frac{5}{8}$ mérföld.

Felszíne Aranyos szék nélkül $203 \frac{1}{4}$ négyszögmérföld, Aranyos széké $11 \frac{1}{2}$, összesen $214 \frac{3}{4}$ négyszögmérföld.

Székelyföld hosszúsága a nyugati határtól, Mező-Rücsztől a Gyimeszorosig, a keleti határig 17 földrajzi vagy négyszögmérföld.

E vonal középpontja a *parajdi* hegymagaslatokra esik, Kükülöfőtől nyugatra, a Nagy- és Kis-Küküllő között.

A szélessége pedig északon a Neagra-pataktól a moldvai Dragoiaszka falu alatt, délen a Bodzai-patakig⁵¹ $23 \frac{5}{8}$ földrajzi mérföld.

E vonal középpontja az Olt folyó jobb partjára esik, Csik-Szereda helységénél.

Aranyos szék hosszúsága keleti határától (Csegez mögött) a nyugatiig (Szekelly-Kotsard) $3 \frac{1}{4}$ földrajzi mérföld, és e vonal középpontja Dombronál van.

Szélessége pedig [déli] határától az Aranyos folyó menti A[lsó-]Mihályfalváig $2 \frac{3}{4}$ földrajzi mérföld, és ennek a vonalnak a középpontja Kertsedtől keletre esik.

Székelyföld alakja Aranyos szék nélkül leginkább egy háromszögre hasonlít.

⁵⁰ Székelyföld nem képez megszakítás nélküli, összefüggő területet, hanem egy része, az úgynevezett Aranyos szék, a magyarok földjének közbeeső részei által el van szakítva Székelyföld többi részétől: ezért a nagyság meghatározásánál ezeket külön kell feltüntetni.

⁵¹ Az eredetiben Bozauer Bach. (A közlők.)

Aranyos szék alakja leginkább egy trapézzal vethető össze.

Antipódusok Új-Britannia lakói Észak-Amerikában.⁵²

Északon Székelyföld a Kárpátoknak azzal a moldvai részével határos, ahol a Fekete-Dorna és a *Neagra Szekujaszka* (fekete víz) ered, és egyúttal határt képez Moldva és Erdély között, melyet egy itt felállított határsas [címer] jelöl.⁵³

Keleten Moldva és Oláhország határolja, és egészen fent északkeleten egy délről keletre folyó patak, mely a *Neagra Székujaszka* vizébe ömlik; tovább dél felé pedig, a Tölgyes-szorosig, a Moldva felé lejtő hegy-ségek és patakaik forrásai; Tölgyestől a Gyimes-szorosig a *Tikos*, *Aszod*, *Barátos*, *Bálványos* és *Torkutza* patakok ágai; Gyimestől az *Oytos*-szorosig a *Tatros*, azután az ebbe ömlő patakok ágai, a *Szulza*, *Csobányos*, *Uz*, *Dostána mare*, délebbre a *Dostána mike* és az *Oytos*; az *Oytos*-szorostól tovább lefelé addig a helyig, ahol Moldva, Oláhország és Erdély határai összetalálkoznak, a *Lipsa*, *Varantz-putna* és *Zabola-putna* patakok ágai; a hármass határtól pedig a *Kiss-Buska* és *Nagy-Buska* patakok ágai.

Délen több helyen Felső-Fehér megye, Brassó-vidék, az Olt folyó, a százsz székek közül Kőhalom és Segesvár szék, majd Küküllő vármegye egy része határolja.

Nyugaton Küküllő vármegyéig tart, és érinti Beszterce-vidéket is, ahol a nagy *Neágra Székujaszka*-patak egyik ága képezi a határt.⁵⁴

Aranyos széket északon és keleten Torda vármegye, nyugaton és délen pedig Alsó-Fehér vármegye fogja körül.

Mivel több régi okiratban előfordul *Siculi Bistricienses*, *Szathmarienses*, *Marmarosenses*, *Csanadiens*, *Medienses* és *Kisdenses* is, könnyen lehetne arra a következtetésre jutni, hogy Székelyföld egykor kiterjedtebb lehetett, mint az itt megadott határok. Ha azonban mérlegeljük, hogy 1402-ig a *siculus* név általános és szerepnév volt, melyet különböző határőrnépekre használtak, ez minden kételyt megold. Hogy azonban az itt megadott határok sem az eredetiek,⁵⁵ az bizonyos, mert északon a ha-

⁵² A földgömb áttelnes része valójában az Új Zélandhoz tartozó Chatham-szigetekhez esik legközelebb. (A közlők.)

⁵³ A moldvaiak itt egy fába metszett ökör- vagy bivalyfejjel jelzik a határukat.

⁵⁴ Valójában nem Beszterce-vidékkel volt közös határa, hanem a nagyrészt ide tartozó 2. oláh határőrezred egy-egy Doboka és Torda vármegyei településének (Borgóbeszterce, Monosfalu) az erdejével. (A térképmellékleten is Besztercei *katonai* kerület!) (A közlők.)

⁵⁵ *Bethlen, Alexius*, Graf von [gróf Bethlen Elek], *Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen*. Wien 1831. 8.

Cantemir (Demetr.) Beschreibung der Moldau. Frankf. und Leipz. 1771. 8vo.

tárt csak a *radnai* és *besztercei* németek letelepítése után határozták meg, mely a 12. századra tehető, mivel 1240-ben *Rodna* már jelentős népességgel bíró bányavárosként fordul elő; a mostanit azonban csak a 2. Oláh határőrezred felállításakor, 1761-ben határozták meg közelebbről.

Délen egy adományozás jelölte ki a határt, melyet II. András magyar király 1211-ben a Szűz Mária-kórház keresztes lovagjainak adott egy okirat által, és 1223-ban *Honorius* pápa is megerősített. Ennek értelmében *Boza*, *Halmágy*, *Miklosvár* és *Gáld* helységek is ehhez az adományhoz tartoztak.⁵⁶

Délnyugaton Székelyföld határára a II. András király által 1224-ben a szászoknak adott kiváltságlevélben történik utalás, ahol a Szászföld északkeleti határát „a *Város usque in Baralth, cum terra Sicularum, terrae Sebus etc.*” szavakkal jelöli ki. *Baróth* egy, a *Miklosvári* székben fekvő *Bárolt* nevű hely⁵⁷ (másként *Barolt*, *Barálth*, *Baruth*, *Barot* is), itt található a *Barót*-hegység és a *Baroth* folyó. *Terra Sebus* pedig a mai Háromszék széknek a *Sepsi* széke, amelyet IV. Béla magyar király oklevele tanúsít 1252-ből. Ebben a *Vincentius* székely ispánnak adományozott terület az úgynevezett *Terra Szék* vagy *Zék*, mely a mai *Hidvég*, *Erösd*, *Árapatak*, *Nyárospatak* és *Liget* helységeket foglalja magába, a tatárdúlás után, miután ez korábban a *Fulkun* nevű szász tulajdona volt. 1289-ben pedig Székelyföldet *Aranyos* székkel nagyobbítják meg; és csak 1769-ben jelölik meg a már 1741. május 11-én, cs. kir. és török biztosok által egyezményben rögzített határpontokat Moldova, Oláhország és Erdély között, a cs. kir. határsasokkal, minden további félreértés elkerülése végett, amikor a visszafoglalt területet revindikált havasok néven újra Székelyföldbe kebelezzik be.

Hogy azonban a Székelyfölddel körülzárt Felső-Fehér megyei *Peselneki* járás helységei korábban nem képezhették Székelyföld szerves részét, afelől nem lehet kétség. Ezt sejteti részben e helységek fekvése, másrészt az erdélyi *Tamás vajda* 1324-es parancsa az ősrégi székely *Apor* család osztópörében, mely dokumentum szerint 85 szabad *peselneki* (*Biceni*) lakott itt (lásd a károlyfehérvári *Káptalonnál*⁵⁸).

Székelyföldről eddig még nincs külön térkép.⁵⁹

⁵⁶ Valójában a *Barca* folyó forrása, *Halmágy*, *Miklós gyepűje*, valamint *Szászugra* (*Galt*), és csak *ezekig* szólt az adomány. (A közlők.)

⁵⁷ „*Baralth*” valójában nem *Barót*, hanem a Szászugra feletti *Boraltenberg*. (A közlők.)

⁵⁸ Vagyis a Gyulafehérvár *Káptalan* levéltárában. (A közlők.)

⁵⁹ Csak Erdély általános és részletes térképein található meg, melyek közül különösen a

következők érdemelnek figyelmet, nevezetesen:

1. *Honter, Johann* metszett térképe Erdélyről, 1530 és 1545 között adták ki. Nagyon ritka, és *Jankovich* úr tudományos térképgyűjteményében található, Pesten.
2. *Transylvania hanc ultra, vel Transylvania, quae et Panno Dacica, vel Dacia Ripensis, vulgo Siebenbürgen dicitur. Edidit Viennae Sambucus Pannonius. 1566.*
3. *Novae Transylvaniae Principatus Tabulae, novissima descriptio, edita per Cornelium Dankerts. Amstelod.* Ezen a térképen helytelenül *Sirculi* szerepel *Siculi* helyett.
4. *Mappa della Transylvania, e delle Provincie contigue da Giovanni Morando Visconti, sopra Ingeniere, 2 reg. lapon.* A világtájaknak a valóságostól eltérő elhelyezkedését a szerző egy megjegyzésben mentegeti.

Mivel e térképek egyike sem volt pontos, és élénken érezték annak szükségét, hogy ezt a határvidéket pontosabban megismerjék, 1769-ben és 1773-ban a kormány rendeletére mértanilag felmérték Erdélyt Székelyfölddel együtt, és 16 mérnökkel egy térképvázlatot készítettek, mely azonban soha nem került közönség elé. Ellenben készített

5. *Vapler, Carl* egy nagy, újonnan javított térképet az Erdélyi Nagyfejedelemségről, az említett 1773-as felmérés alapján.
6. *Venzeli, H. A. von, General-Karte von Siebenbürgen in Reg. Fol. Blättern. 1790.* Ezt a térképet felvették a *Schrämbel*-féle atlaszba.
7. *Venzeli, H. A. von, General Karte von Ungarn, Slavonien etc. in 4 R. Fol. Blättern.* Ezt is felvették a *Schrämbel*-féle atlaszba.
8. *Kipferling, K. J., Special-Karte Siebenbürgens, enthaltend die südlichen und nördlichen Gespansschaften und Districte Siebenbürgens, in 2 Bl. [Wien. 1803. im Verlag des Kunst und Industrie Comptoirs.]*
9. *Götze, Ferd.,* aus Weimar, Ungarn und Siebenbürgen in 1 Bl. 1804.
10. *Lipszky, Joh. de Zedliszna [Jedliszna], Mappa generalis reg. Hungariae, magni item Transylvaniae principatus etc. IX Sect. et 3 Tab. Pest. 1806, 1809.*
11. *Lichtenstern, Freyherr Jos. Max.,* Karte vom Königreich Ungarn, dann dem Großfürstenthum Siebenbürgen. Wien. 1809.

Ezeket jegyzik fel először a hegyvonulatokat a valóságnak megfelelően.

12. *Lutsch, Steph. von Luchsenstein, Magni Transylvaniae principatus tabula etc. 16 szelvényben. Kéziratos térkép, év nélkül.*
13. *Spezial-Karte der Gyergyó, Csik und Kászon. Kéziratos térkép.*
14. *Spezielle Karte von Háromszék. Kéziratos térkép.*
15. Das österreichische Kaiserthum mit beträchtlichen Theilen der angränzenden Staaten. Auf Befehl des k. k. Herrn Feldmarschals und Hofkriegsraths Präsidenten, Fürsten zu Schwarzenberg, in dem topographischen Bureau des k. k. General Quartier-Meister Stabes, unter der Leitung des Obristen *Fallon* entworfen und gezeichnet. Herausgegeben im Jahre 1822.
16. Die Posten-Karte der Wallachen mit dem angränzenden Großfürstenthum Siebenbürgen, auf Stein gravirt in 5 Blätt. Im topographischen Bureau des k. k. General Quartier-Meister Stabes.
17. *Treuenfeld Lenk, Jos., von, k. k. General Major und Festung-Kommendant v. Karlsburg, Spezial-Karte Siebenbürgens in 81 Sektionen. Kéziratos térkép.*

Mellékelten térképleírási kísérlet, az Erdélyi Nagyfejedelemségre alkalmazva. Kézirat.

Ez a helyrajzilag, hidrográfiailag és statisztikailag legtökéletesebb térkép és térképleírás Erdélyről.

18. *Stieler, A. D., Europa zur Uebersicht der Flußgebiete, und Höhenzüge. X. Bl.*

MÁSODIK FEJEZET

SZÉKELYFÖLD FELSZÍNE

Hegységek, barlangok, erdők, síkságok, mezők

Székelyföld felszíne nagyon változatos. Nyugati és déli részén szép síkságok pompáznak, bőven termő gabonaföldekkel és nagy, kereskedelemre alkalmas folyókkal; termékeny hegyek emelkednek, melyeknek déli lejtőit nemes szőlővel ültették be, a nyugatiakat ekével dolgozzák meg, az északiakat szép bükk- és tölgyerdők árnyékolják be. Az ország keleti részén hatalmas hegységek törnek magasba, óriási bükk- és fenyőerdőkkel. Északon ezek a hegységek jobban összetömörülnek, roppant csupasz sziklák törnek felfelé, és aki megmássza őket, annak szeme csodálatos színjátékot pillant meg: roppant hegytömegek húzódnak sokféle láncolatban minden irányba, és követhetők, ameddig a szem ellát, különféle lépcsőzetekben, Székelyföld belsejéig. E hegyek különböző formájúak, mert hol kúposak, hol szélesek és lekopottak; hatalmas szakadékok nyílnak meg mindenfele, és roppant óriásfenyők törnek elő belőlük; a sokféle lejtő egyik meredek, másik függőleges; roppant erdőségek barátságos zöldje borítja őket. Mindez a legérzékibb szemlélődésre kínál elégséges anyagot. Bármennyire is lenyűgöző e csodálatos természeti szépségeknek a megpillantása, a magányos megfigyelőt mégis aggódó félelem fogja el a messzire elterülő pusztaság és az emberek hiánya miatt. Utána barátságos-felszabadítón hat kedélyére már a meredek lejtőkön legelésző és az emberek közelségét eláruló kecskék és juhok megpillantása is.

Mindezek az ország északi és keleti részén emelkedő hegységek kapcsolatban állnak egymással, és összefüggésük könnyen bizonyítható a déli és nyugati vonulatokkal is, amíg csak azok Belső-Erdélyben gyümölcstermő homokhegyekben⁶⁰ és magaslatokban, sokféle láncolatban és lejtőben el nem vesznek. Ezekből a hegységekből kapja Erdély legnagyobb része a legtöbb és legnagyobb folyót. Székelyföldet tehát joggal nevezhetik Erdély legmagasabb és leghegyesebb részének. Ez az erdélyi Svájc.

Hogy pontos ismeretet és világos képet kapjunk Székelyföld felszínéről, folyóinak folyásirányáról, vízgyűjtő medencéjéről, az általuk kialakított völgyekről, szükséges ezeknek a hegységeknek a részletesebb leírása, úgy a fővonulaté, mint a keleti és nyugati elágazásoké.

⁶⁰ A német eredetiben *Sandberge*, az Erdélyi-medence harmadidőszaki üledékein kialakult felszíni formákra vonatkozik. (A közlők.)

a) Székelyföld hegyrajza

Székelyföld hegységei a Kárpátok folytatása, mely Galícia királyság és Magyarország között, Máramaroson át Erdély felé a besztercei katonai körzetbe húzódik át, és itt északon a *Neágra* pataknál és a *Mogura*-hegységnél éri el Székelyföldet. A hegyek innen azután majdnem megszakítás nélküli láncolatban, különböző kanyarulatokban és görbületekben húzódnak Erdély keleti határa mentén, északról délre Székelyföldön át, és mindenfelé elágaznak. Ez az északról dél felé, Székelyföldön át végighúzódó hegység a fő törzse minden székely hegységnek, ez képezi fővonulatát, és határozza meg egyben a vízválasztó vonalát a Moldva és Oláhország, illetve Székelyföld felé folyó vizeknek.

Tehát innen, ahol a Kárpátok északon a *Mogura*-hegységgel eléri Székelyföldet, húzódik megszakítás nélküli meredek hegysorozatban ez a fő törzs, bizonyos távolságban Székelyföld Moldva felőli, keleti határától, egy kb. 6 ½ mérföldnyi szakaszon, a délebbi *Piritske*-hegységig. Jelentős magaslatok és csúcsok ebben a vonulatban a már említett *Mogurán* kívül az *Obsina*, *Rakotias*, *Mezőrész*, *Bükhavas*, *Szalomás*, *Tászkok*, *Köszrész*, *Laposbük*, *Magosbük*, *Köszrész*⁶¹ és *Piritske*.

A fő törzs itteni részének keleti oldalát ugyancsak magas hegycsoportok képezik, amelyeknek lejtői és elágazásai a lennebb leírandó, úgynevezett *Muntjéle Székujeszke* vagy Székely-hegység nyugati oldala irányába húzódnak. Nyugatnak pedig Gyergyó-medence felé lejt és ágazik el, vize szakadékokból különböző patakokban a Maros folyó felé folyik.

A *Mogurán*ál, mely ennek a fő hegyvonulatnak az északi végén emelkedik, egy jelentős ág válik el a fő törzstől, kicsit északnak tart, azután egy görbületben északkeletnek húzódik, szorosan az országhatár mentén lefelé, és utána egészen délre, a *Tölgyes*-szorosig.

Ezt az ágot a *Magyaros*, *Vománkut*, *Iványös*, *Ivánuluj*, *Középvár*, *Széptiez*, *Holokő*, *Juházkő* magaslatokkal és csúcsokkal általában Székely-hegység (*Muntele Székujeszke*) néven nevezik. Keleti lejtői Moldva felé néznek. A nyugatiak pedig a fő hegytörzs keleti oldala felé, ezzel egy zárt medencét képezve (*Bélbori*- és *Holloi*-medence). Ezek határozzák meg ugyanakkor a folyó vízgyűjtő medencéjét és a *Kis-Bistricza* folyó irányát.

A fent említett *Piritske*-hegységtől kezdődően egy újabb ág válik le a főtörzsről, ez összefüggő hegyláncban halad délről északkelet, a *Tölgyes*-szoros felé, itt egy kanyarulattal ismét délre fordul, és azután Moldvába tart. Ebben a hegyvonulatban találhatók a *Nyerges*, *Kisshavas*, *Kupás*,

⁶¹ Ismétlődik az eredeti szövegben is. (A közlők.)

Csonárd, Fügés, Lapos, Vithavas, Keményes, Sadán, Hegyes, Csitseri, Garasz és Büdös magaslatok.

Ennek a hegységnek az északnyugati lejtői vizüket a Nagy-Putna patakon keresztül a Kis-Bistritzába juttatják, és ezáltal teljesítik ki ennek vízgyűjtő területét Székelyföldön. A délkeleti lejtőkről pedig a Vereskő-patakon keresztül a Békás-patakba folynak a vizek.

A Piritske-hegységen alul a fő törzs a megadott irányba halad, vagyis délre, összeláncolódott hegységek formájában, melyek különböző görbületeket alkotnak, az egész Székelyföldön át, amíg véget nem ér a Horungul magashegységben, a Feketebérc-hegységen alul, a Buzeo-szoros közelében.

Az egyes hegymagaslatok és hegycsúcsok, melyek ebben a 21 mérföld hosszú fő hegyvonulatban találhatók: Tatárhágo, Lohavas, Csofion, Konyás, Nagy Hagymas, Monostorkő, Etsemteteje, Ferkő, Szakadat, Naskolát, Fodorvész, Lovész, Tekerő, Széphavas, Pogányos, Szellő, Támad, Loász, Csinos, Kászon, Répát, Bardócz, Kishavas, Oytos, Feketehegy, Nyegő, Mosát, Hortán, Kiss Asztog, Nagy Asztog, Nagy Bonyo, Korobértz, Zernye, Lakoza, Gor, Fekete Gyorgyo, Bokor, Horungul, Feketebértz.

E fő törzs keleti oldalán ugyancsak hatalmas hegycsúcsok emelkednek, melyektől jelentős ágak válnak le, és különböző irányba tartanak.

Így ezen az oldalon, mindjárt a fő törzs e részének csúcánál, a Piritske-hegységen alul egy magas hegyek alkotta jelentős ág délre hajló görbületben, Moldva országhatára irányában, egészen addig húzódik, és innen északkelet felé a Békás-patakig, másik ága délnyugat felé az országhatár mentén a Gyimes-szorosig.

Ebben a vonulatban magas hegységekként rajzolódnak ki az úgynevezett Aszodi-hegység, valamint a Gyilkos, Szurduk, Iványos, Pappércz, Rosa Kene, melyeknek északi lejtőin ered a Baratzkos-patak, továbbá a Tárvész, Huvardit, Lucs, Hoszuhas, Ésárd, Somlyo, Fügere, Toroklász, Hétfő, Magyaros, Meleghavas, Baratzkos, Bálványos, Bálintsorka, Zlatina, Tarhavas, Csudomir és Silicon. Ezeknek északnyugati lejtőiről a vizek a Békásba ömlenek, mely innen ered, a délkeletiekéről pedig a Tatrosba.

A keleti lejtők szurdokaiból előtörő patakok, és pedig egy délről északra folyó ága a Bikessény- (Békás-), Bálványos- és Torkutza-pataknak képezik a Tarhavas- és Csudomir-hegységgel együtt a határt Moldva felé a Gyimes-szorosig.

Délre, az itt írt ágakon alul haladnak újabb elágazások Moldva irányába a Másfaly-, Sipahavas-, Apahavas-, Stán-, Farkashavas-, Borda-, Keresztes-

és *Sollyomtár*-hegységekkel. A *Tatros* a keleti és északi lejtők vizeit közvetlenül veszi fel, a többit pedig a *Sulza*- és *Csobanyos*-patakon keresztül.

Még tovább délre húzódnak le az *Oytos*-szorosig a *Pripóra*-, *Farkhavas*-, *Nemere*-, *Sándor*-, *Ketskés*-, *KissHAVAS*- és *Sipos*-hegységek. Ezekből a szurdokok és lejtők minden vize a *Bardocz*- és *Uz*-patakon keresztül, illetve a *Dostana*- és *Szlonik*-patakon keresztül folyik a *Tatros*ba.

Az *Oytos*-szorostól kezdődően a déli határig elterülő hegyláncban található a *Fejervész*-, *Lutián*-, *Doboka*-, *Bessenyő*-, *Kallobáts*-, *Lipsa*-, *Murdán*-, *Gorul*-, *Fekete Gyergyó*-, *Bokor*-, *Magyaros*-, *Feketealom*-, *Feketebértz*- és a *Korungul*-hegység.

Ezeknek a hegységeknek vizei az *Oytos*-, *Káшон*-, *Lipsa*-, *Varancsaputna*-, *Zabolaputna*-, *Kissbaska*- és *Nagybaska*-patakokon keresztül a *Buzeoba* ömlenek és ezen át a *Szeretbe*, mely *Maximen* alatt balról a *Dunába* ömlik be.

A fő törzs nyugati oldalán nincsenek olyan magas hegycsoportok, mint a keletin, itt a lejtők már fokozatosan a szép *Olt*-völgybe ereszkednek és a *Fekete Ügy* folyó völgyébe.

Ezen az oldalon a legjelentősebb hegységek, különösen fent, ahol ez a fő törzs kezdődik, a *LóHAVAS*-, *Fekete Csófon*-, *Tonkö*-, *Kabalahago*-. Lejtőikről *Bánkfalva* alatt Cs. Sz. Mártonig a vizek balról az *Olt* folyóba torkollanak.

Innen azonban egy jelentős ág délnyugat felé húzódik, az *Olt*-völgyön át, melynek délnyugati, szelídebb lejtői *Gidőfalva* körül terjednek, és beszűkítik az *Olt*-völgyet. Ebben az ágba található a *Csinet*-, *Olibes*-, *Busztas*- és *Bálványos*-hegység.

Tovább, dél felé a fő törzsnek ez a része szelíd lejtőkben vész el, jelentős hegycsúcsok nélkül, a szűk és hegyes *Káшон*-medence, tovább lefele pedig a *Fekete Ügy* kiterjedt medencéje irányába.

E szelídebb hegyoldalak és cserjéseik révén a szép *Kézdi*- és *Orbaji*-medence *Háromszéken* zölddel övezett kert képét nyújtja, és a *Káшон*-patakon keresztül a *Fekete-Ügy*be ömlik minden róluk eredő víz, majd balról az *Olt* folyóba.

Piritsken alul a legjelentősebb hegység elválik a fő törzs nyugati oldalától. Délnyugati irányban kör alakú kanyarulatban halad *Gyergyó* és *Fel-Csik* között, megtartja ezt az irányt *Udvarhely* szék határánál is, és azután *Maros* szék határánál fordul észak felé, a *Maros* bal partján fekvő *Topliczaig*, úgy, hogy félkörben *Csik* fiúszékét, *Gyergyót* is körülveszi, és elválasztja *Csik*, *Udvarhely* és *Maros* széktől.

Ennek a szép, félkör alakú hegységnek a homorú oldalát Gyergyó vonzó katlan-medencéje képezi; minden lejtője itt ér véget, és minden vize a Maros folyóba torkollik, mely átfolyik ezen a medencén. Ennek az oldalnak a jelentősebb magaslatai fent az ág eredeténél *Magosbuk*, azután a *Sipos*, *Feketerész*, *Lucs*, *Csudalatos*, *Csomofalvi Somlyó*, *Borsot*, *Nagy Borsot*, *Kiss Borsot*, *Kerekbük*, *Kereszthegy*, *Délhegy* és a *Plopis*, *Emberfő*, *Botrina* és *Fantsal* lejtői. A *Feketerészből* ered a Maros folyó, mely már itt Gyergyóban jelentőssé válik az előbbi hegyek lejtőiről belefolyó vizektől.

A félkör domború oldalán említésre méltó hegymagaslatok a *Fenyőfa*, *Magos*, *Csik-Magos*, *Ostoros*, *Johavas*, *Szalmos*, *Libán*, *Barátos*, *Küküllőfő*, *Borsofő*, *Ferenczi*, *Irinaza*, *Tatárkő*, *Borzot*, *Gonoszkő*, *Társzatskos*, *Punga*, *Ketskekő*, *Galocza*, *Kereszthegy*, *Botrina*, *Fancsal* és az *Emberfő*, valamint a *Plopis* lejtői.

A félkörnek ennek az oldalán ered északkeleten az *Oltbük*-hegység lábánál az *Olt* folyó, és ez veszi fel, jobbról, az összes előbbi hegység keleti és délkeleti lejtőin eredő vizeket.

Az itt megnevezett hegységek dél-délnyugati lejtői a Nagy-Küküllő völgyében végződnek, mely itt ered *Küküllőfő*nél, és minden említett vizet balról vesz fel.

Nyugati-délnyugati irányban azonban ezek a hegységek a szintén itt eredő Kis-Küküllő magasan fekvő völgye felé lejtenek, és ebbe ömlenek bele az összes vizek, balról.

Nyugat-északnyugatra lejtenek a *Gonoszkő*-, *Társzatskos*-, *Punga*, *Galocza*-, *Fancsal*-hegységek, az itt eredő *Görgöny*-patak felé, és ebbe a Székelyföldön kívüli patakba ömlik jobbról minden vizük, a *Székállja*-, *Fejérlak*- és *Redemicze*-patakon át.

Északnyugaton a *Kereszthegy*-, *Emberfő*- és *Plopis*-hegységek a *Magyaros*-patak völgyében vesznek el, mely minden vizüket balról vezeti a Marosba, Felső-Torda vármegyében⁶².

Ettől a domború oldaltól több jelentős elágazás húzódik különféle irányokban, át Székelyföldön.

Legjelentősebbikük elválik a félkör déli oldalától, és 8 mérföldön át húzódik különböző görbületekben Székelyföld jelentős részén, *Udvarhely*, *Bardocz* és – *Málnásig* – *Kézdi* széken⁶³, ahol aztán egy nyugatra kanyaru-

⁶² Itt és a továbbiakban is, Felső-Torda alatt Torda vármegye keleti része értendő. (A közlők.)

⁶³ Az így leírt Dél-Hargita-Baróti-hegység vonulat valójában nem érinti Kézdi széket, pontosabban Scheint hegyrajzilag beleillesztette a Bodoki-havast, amely igen, viszont vízrajzi-

lattal a Miklosvári székben folytatódik, és Árapatakon alul vész el. Ez az ág azonban a félkörtől való elválásánál Székelyföld legmagasabb hegyei közé tartozik, itt kapja a *Hargita* nevet, és azt meg is tartja, le *Levöteig*; hozzá csatlakoznak ebben a vonulatban a *Bill* csúcs *Oláhfalunál*, ez alatt a *Bakillás* és a *Kurtafeje Levöte* mellett; lennebb emelkedik a *Bardocz*-hegység, és ezen alul jelentősen csökken a magassága a *Kormos*, *Kováts*, *Baroth*, *Piliske* és *Johavas* magaslatokkal, végül az *Ajta*-hegységgel az Olt folyó felé lejt, mely itt ív alakban folyik délről északra.

Ennek az ágnak a keleti oldala az Olt völgy felé lejt, és minden vizét az Olt folyóba adja le, balról.⁶⁴

A nyugati oldalról több kis ág nyúlik délnyugat felé, melyeket mindjárt felsorolunk.

Mindjárt fent *Zetelaknál* van a *Soémio*-hegység, melynek lejtőiről a vizek a Nagy-Küküllőbe ömlenek.

Ezen alul egy kb. 5 ¼ mérföld hosszú ág húzódik délnyugatra, *Dershez*, a székely határig, ahonnan azután tovább követhető *Petek*, *Bene*, *Schveischer*, *Meschendorff*, *Neidhausen*, *Prostdorff*, *Apesdorff*, *Magarcy*, *Almen*, *Schlatt*, *Geszés*, *Burgberg*, *Hannebach*, *Scheuren* mellett *Reisdorffig*.

Ennek az ágnak a hegyvonulatai képezik Székelyföldön a vízválasztó vonalat a Nagy-Küküllőn át a Maros folyóba és a Kis-Homorodon át az Olt folyóba ömlő vizek között, mégpedig úgy, hogy a keleti lejtők vizei a Kis-Homorodba jobbról, és a nyugatiak a Nagy-Küküllőbe balról szakadnak.

Az itt leírt ágon alul a *Hargita* új ága kezdődik, mely a fentiekkel párhuzamosan húzódik át Székelyföldön, a két *Homorod* folyó közt, és a székely határon alul, a szász *Homorod* falu körül szelíden lejtős.

Ennek az ágnak a magassága a kezdeténél is jelentős, de *Levöte*, *Keményfalva*, *Almás* és *Karatsonfalva* településeknél tovább növekszik. Ugyanakkor ez képezi a vízválasztó vonalat a két *Homorod*ba folyó vizek között. Északnyugati oldala az előbbi ág délkeleti oldalával veszi közre a Kis-Homoród szűk völgyét, mely ennek az oldálnak is minden vizét felveszi.

Az említett ágon alul még egy újabb ág húzódik a *Bill* hegymagaslattól, ugyancsak majdnem párhuzamosan a fentivel, a Nagy-Homorod és a *Vargyas* folyó között, ez lejt át Kőhalom székbe *Sommerburgnál*, és Felső-Fehér megyébe *Rákosnál* és *Hevisznél*.

lag alább kizárta belőle. (A közlők.)

⁶⁴ Valójában jobbról. Kivétel épp a Bodoki-havas lett volna. (A közlők.)

Ennek a hegységnek a magassága még csekélyebb, mint az előző ágé: a Nagy-Homorod veszi fel az északnyugati, a Vargyas a déli oldal vizeit.

A Vargyas és a Kormos-patak között húzódik Bakilás- és Kurtafeje-hegységtől kezdve egy másik is, ugyanabba az irányban, mint az előbbie, de csak egy rövid szakaszon; azután Udvarhely és Bardocz székek között jelentős magasságot ér el, és a Bardocz nevet kapja, de hamarosan véget ér, úgyhogy a Kormos már Oloszteleknél egyesül a Vargyas folyóval, és mindkettő jobbról ömlik be az Olt folyóba, F. Rákos és Baroth között.

Egy még jelentéktlenebb és rövidebb ág jön lefelé a Kormos és a Kováts-patak között, melyek eredetüktől nem messze már egy mederben egyesülhetnek.

A Kováts- és a Baroth-patak között két hegyág nyomul lefelé, melyek közül a felső teljesen jelentéktelenül már Füle mellett véget ér; míg az alsó, sokkal jelentősebb Hérmány és Bibárczfalva felé húzódik.

Ennek az ágnak a vizei északnyugati lejtőiről a Kováts- és a Füle-patakon keresztül a Kormosba, a délkeletiekéről a Baroth-patakba folynak.

Barothon alul Ajtáig még több jelentéktelen ág található a Miklosvari székben, és ezek vizei részben a Baroth-, részben az Ajta-patakban gyűlnek össze, melyek révén az Olt folyóba jutnak.

Az Ajta alatt egy görbületben nyugat felé forduló főág lejtői a vizüket ugyancsak az Olt folyóba adják le, jobbról.

Az első főágtól kicsit nyugatra, a félkör domború oldalán egy újabb hegység húzódik a Küküllő-hegységtől a Nagy- és Kis-Küküllő között nyugat-délnyugati irányba Székelyföldön át, ezt Veczke felett el is hagyja Magyar Sakodnál, majd tovább követhető Hétúr, Brod, Szasz Ernye, Somogyom, Balástelke, Bajom, Bükes, Mikeszásza, Hoszszuaszo és Glogovitza vonalán.

Magasságban ez a hegységág messze elmarad az elsőtől. Keleti lejtői Fenes, Farkaslak, Lengyelfalva, Sükkő felé ereszkednek N. Galambfalváig; mások Pálfalva helységtől Sz. Lélek felé; megint mások Martonostól Sz. Mihályfalva, Ábráhamfalva, Csekefalva felé; mások Kiss Sollymostól Sztás Keresztur és Sz. Erzsébeth felé, megint mások Nagy Sollymostól Hidegkut felé. Ezeknek a lejtőknek és lapályoknak minden előtörő vize a Nagy-Küküllőbe ömlik jobbról, különböző patakok útján.

A nyugati lejtők a Kis-Küküllő völgyében vesznek el, egyesek közülük Parajd, Sófalva és Korond felé; mások Etéd felett Siklótól Solokma és Kibéd felé; megint mások az épp eddig hegyes Székelyföldön Bözöd,

*Köröspatak, Páva*⁶⁵ és *Vécze* felé lejtnek. Ezeknek a hegyeknek a vizeit a Kis-Küküllő veszi fel, balról.

Még messzebb nyugatra húzódik a domború oldal egy újabb főága, Torda vármegyén keresztül, [majd] az *Udvarhelyi* és *Marosi* szék határa közt lefelé, nyugat-délnyugati irányba, Göcsnél elhagyja Székelyföldet, és azután *Balavásár, Korod Sz. Márton, Buzás Bessenyo, Héderfaja, F. Kápolna, Csüdőtelke, D. Sz-Márton, Dombo, Babohalma, Herepe, Királyfalva, Medvés, Veszös, Szász Völgye, Elekes, Füged, Bece, Megy-Kerék, Lörintzreve, Vadverem* és *Szász-Ujfalu* vonalán körülbelül Csombordig követhető. A keleti lejtők *Szováta, Sovárad, Kibéd, Makfalva, Gegés, Vadasd, Erdő-Sz-György, Gyalakuta, Kelementelke* felé néznek, és vizeiket a Kis-Küküllőbe adják le, jobbról. Nyugatra azonban *Remete, Közvényes, Mikháza, Kendő, Magyaros, Bere, Bede, Vaja* és *Göcs* felé lejtnek, és ezek a lejtők vizeiket az északi székely határon felül eredő *Nyárad* folyóba adják le, balról.

A Felső-Torda vármegyei⁶⁶ *Kopacs*-hegységből *Remete, Jobbágytelke, Köher, Nagy-Szederjes* fölött húzódik egy ág *Ilie* helységtől *Káál* felé Székelyföldön, *Böő* és *Cseid* irányában, *Kebele* és *Bos* helységnek, *Sz-Benedekig* a *Nyárad* jobb partjára.

Legjelentősebb lejtői Torda vármegyéhez tartoznak. A keleti oldalon levők, melyek Maros szék felé húzódnak, vizüket a *Nyárad* folyóba adják le, jobbról. A nyugati oldalak vizei pedig, melyek a Maros felé húzódnak, a Marosba ömlenek, balról.

Ugyancsak Székelyföld nyugati határától nem messze húzódik a folytatása annak a hegyvonulatnak, amely még ott elválik a Kárpátoktól, ahol azok belépnek Székelyföldre, majd Torda vármegyében a Maros folyó jobb partján húzódik lefelé, és *Bazednál* lép be Maros székbe, ahol aztán *Fele, Ménes, Körpény, Madaras, Száltelek, M. Uraj* és *Lekentze* között követhető. Ennek a vonulatnak a keleti lejtői a Maros folyóba adják le vizeiket, balról, a nyugatiak pedig a *Mezőség* tavaiba, melyek *Mező-Rüctől* *Sámsondon* át *Mező-Band* felé, *Lekenczeig* nyúlnak, és az itteni hegyek lejtőinek vizét is befogadják.

Székelyföld többi részétől egészen különváltan fekszik *Aranyos* szék, amelyen az eddig leírt hegyvonulatok egyike sem halad át. Ide az Alsó-Fehér megyei *Zalathnáí*-hegység egyik ága nyúlik át.

Ez az ág *Hidos* és *Csegez* között lép be *Aranyos* székbe, északkeleti irányban húzódik *Rákos, Singfalva* és *Mihályfalva* felé, majd délnek for-

⁶⁵ Nyilvánvaló elírás *Rava* helyett. (A közlők.)

⁶⁶ Lásd a 62. jegyzet. (A közlők.)

dul, *Harasztos* irányába, és *Székely-Földvárnál* ér véget. Ennek a hegyvonulatnak az északi és keleti lejtői az *Aranyosba*, a déliek pedig a *Maros* folyóba juttatják vizüket.

Ezzel befejeztük a Kárpátok és a többi hegység leírását, melyek sokféle elágazásban szelik át Székelyföldet, és nemcsak a fő hegyvonulatokat követtük, hanem azt is világosan megmutattuk, hogyan határozzák meg ezek Székelyföld fő folyóvizeinek vízgyűjtő medencéit, és hogyan folytatódnak Erdély többi részén.⁶⁷

Ami a hegyek körvonalát illeti, a székelyek a hegységek és a hegyek lábát *tövének*, a lejtőt *oldalnak*, a hosszú és magas lejtőket *nyaknak*, a csúcsot *tetejének*, *fejének*, a gerincet, hegyhátat *bércnek* és a hasadékokat, melyek a hegyeket egyik oldaluktól a másikig egyenletesen szelik át, szorosoknak⁶⁸ nevezik.

A székely hegyeket magashegységekre (ahová a legmagasabb hegységek tartoznak), középhegységekre (melyek a legmagasabbak után következnek) és előhegységekre (melyek síkságokba torkollnak, innen emelkednek ki), lehet felosztani. Ez utóbbiak homokhegyekbe⁶⁹ mennek át, és sokféle elágazásban húzódnak át Erdély többi részébe.

Ezek közül a hegységek közül csak a hegyes tölgyerdő-magaslat, az *Udvarhelyi széki Rika* van felmérve. Ennek magasságát 1920 párizsi lában adták meg. A többi hegység magassága még mérésre vár. A hóhatár eléri ugyan a *Hargita*-hegységet, mert a hó ennek a csúcsán általában csak júliusban olvad el, és augusztusban ismét új hó hull, a visszamaradó hó azonban bizonyosan elolvad a következő évben. Az említett székely hegycsúcsok közül egyik sem éri el az örök hó határát.

Mivel az utóbbi időkben azt tapasztalták, hogy a ritkább levegőben a növények növekedése korlátozott, és pedig olyan mértékben, ahogyan a növekvő magassággal ritkább a levegő; így megfordítva, a növényzetből

⁶⁷ Az egyes hegységek részletes leírása csak az egyes székely székek helyrajzi leírásában vagy az egyes helységek helyrajzi topográfiájában nyújtható, és ide kapcsolódik a székely hegységek felosztása Gyorgyoi-, Csiki-, Háromszéki- és Máramarosi-hegységre. A szomszédos török fejedelemségek hegyvonulatainak és Erdély többi részének megítéléséhez is báró Soriot de L'Ost cs. kir. vezérőrnagy térképe szolgál (General-Karte von Europa, worinnen die Gestalt dieses Erbtheils zu ersehen ist, wie selbe nach seinem Höhensystem und Wasserzug angenommen ist. Wien. 1818; gestochen von I. List in Wien); valamint egy korábbi térkép: *Carte general orographique, et hidrographique de l'Europe*. Vienne. 1816. [A Máramarosi-hegység nyilvánvaló elírás, Marosi-hegység helyett. (A közlők.)]

⁶⁸ A *kurzívált* geomorfológiai formák az eredetiben is magyarul szerepelnek, a szorosok az eredetiben németül (*Pässe*). (A közlők.)

⁶⁹ Lásd az 60. jegyzet. (A közlők.)

bizonyosan lehet a hely magasságára következtetni. Eszerint Székelyföld hegyeinek és hegységeinek magasságát azok fokozatosan csökkenő növényzete szerint, a déli és nyugati vidéktől kezdve, a keleti és északiakkal folytatva, a következő növényzeti övekkel adhatjuk meg:

1. A szőlők régiója, ahol bor és törökbúza terem.
2. Ahogy az ország kelet és észak felé emelkedik, a borhoz dió is társul, mely nagyszerűen fejlődik.
3. Kezdődik a cseresznyefák régiója.
4. A magas és óriás bükkök régiója.
5. A tűlevelűekkel kezdődik a magashegyek régiója. Ez a 6. régióig terjed.
6. Az áfonya régiója.
7. A törpe nyír régiója.
8. Az alacsony hóhatár vagy alpesi régió félcserjékkel, mohafajtákkal és kőfonadékokkal; 916 ölnyi magasban már nem nőnek fák.

A magasabb fő hegységek alkotóeleme nagyjából a szürke mészkő, tehát ezek a hegységek 2. rendjéhez tartoznak, az átmeneti hegységek közé, ahol még különböző agyagfajták is vannak, mint pl. metszőpala⁷⁰, [továbbá] szemcsés mészkő, szürke homokkő és kvarc-kova-agyagpala keverék. A hasadékokban és résekben idegen kőzetek találhatók, földfeszítékek, sok vaskő, mely sokszor a felszínen hever; a fémek közül réz, ólom és vas. A Moldva felőli határ mentén még nemesfémnyomok is találhatók; és a vízben, mely zavarosan folyik ki az *Almási*-hegyhasadékból, az aranyosok még aranyat is keresnek.

Az alacsonyabb, nyugatról húzódó hegyek az üledékes hegységek közé tartoznak, és egyes helyeken teljesen konyhasóból állnak, mely gyakran egész sziklákat alkot, csúcsaik pedig, ha rájuk süt a nap, szép fényjátékkal gyönyörködtetik a szemet.

b) Barlangok

Éppen azoknak a kőtömegeknek a természetéből, melyek ezeket a fő hegységeket alkotják, következtethetünk az itt található barlangok kialakulására is. A legkülönlegesebbet közülük, a *Homorod Almási*-barlangot a *Hargita*-hegység egy oldalágában találjuk, mely *H. Almás* falu felett húzódik. Nem messze ettől a falutól több egymásra dőlt sziklacsomó tornyosul, melyeket itt *Nagy-málnak* neveznek. Szorosan e szik-

⁷⁰ Közsindely készítésére alkalmas, lásd Hála József: Az agyagpala bányászata és felhasználása Magyarországon, *Természet Világa*, 2007/12, 572. (A közlők.)

latömegek mellett, illetve körülöttük kígyózik a *Vargyas* folyó, [vizének] egy része a sziklák hasadékain átszüremlik, és az ellentétes oldalon ismét előtör a sziklából, hogy újra egyesüljön a *Vargyassal*. Ebben (a korábbi beomlás és az alsó rétegek beszakadása révén keletkezett) mészkő sziklatömegben a behatoló víz több barlangot alakított ki, melyek részben egymás mellett, részben egymás fölött helyezkednek el. Ezek bejárata a sziklának azon az oldalán található, ahol a *Vargyas* folyik, és [a legnagyobb, a Homoródalmási-barlang] körülbelül 3 öl széles és 2 öl magas. A nyílás felül félkör alakú, közepéig be van falazva mészkővel és kövekkel, és egy ajtókerettel van ellátva, de olyan magasan a sziklán, hogy csak létrán lehet felmászni. Először egy tágas, magas csarnokba vezet, melynek mindkét oldalán több mellékbarlang van. A bal oldalon található barlangok a legnagyobbak, és mélyen behatolnak a sziklák alá, a jobb oldalon levők magasabban fekszenek, mint az előbbieket, ugyancsak létrával kell megmászni őket, és egymásra dőlt sziklatömegek fölött egyre magasabbra vezetnek, míg a szikla túlsó oldalán kb. 30 öl magasságban kijutunk. Itt ismét három nyílást pillantunk meg, melyek közül a középsőn legbiztosabban juthatunk ismét a szikla belsejébe, ahol azonban a mocsaras, náddal benőtt talaj a legnagyobb elővigyázatot teszi szükségessé, míg a belélegezhető levegő hiánya és ebből következőleg a fáklyák kialvása lehetetlenné nem teszi a további előrehaladást, és visszatérést parancsol.⁷¹ Ugyanebben a sziklatömegben, a leírt nagy barlanggal ellentétes oldalon található még az úgynevezett *Kis Almási-barlang*.⁷² Kezdetben ez a barlang kb. 4-5 öl magas, és kb. 3 ölnyi mély, azonban fokozatosan elvész egy szűk, félelmetes járatban, melyen csak kúszva lehet átjutni, míg fokozatosan ismét kiszélesedik, és egy 16-20 öl magas és 6 öl széles csarnokká tágul. Itt csodálatos látvány lepi meg az embert. A falakat különféle, kristályosodott cseppkőből (sztalaktitok) való alakzatok és képek díszítik, középen pedig magas oszlopok emelkednek az említett kőzetből; ehhez társul még az egésznek a fáklyák általi megvilágítása, mely révén minden tárgy mágikusan megkettőződve jelenik meg, úgyhogy az ember ettől a csodálatos fénytől megtévesztve azt hiszi, hogy inkább egy varázskastélyban van, semmint a föld alatt. A régi monda azt meséli, hogy *Udvarhelyi* szék megfélemlített lakói

⁷¹ A leírás megfeleltetése a Nagy-barlang ismert járatainak problémás. Scheint valószínűleg Benkő József alább hivatkozott barlangleírásának alapján írta, és félreértette a latin szöveget. (A közlők.)

⁷² A Lócsűr-barlang. (A közlők.)

gyakran találtak oltalomra és biztonságra ezekben a barlangokban a tatár támadások elől.⁷³

Egy másik, nagyon különleges barlang *Háromszéken* található, nem messze *Torja* helységtől, *Kézdi* fiúszékben, egy nagyon sűrű erdő között, a *Büddöskő*-hegység északi oldalán, mely kb. 70 öl magas, és széles, lejtős háta van, melyet *Soos-Mezőnek* neveznek. Itt 4 barlang van egymás mellett, melyeket állandóan több vagy kevesebb kengőz tölt meg, mely ezen barlangok falain kénként szublimálódik. A két szélső barlang kicsi, a közbülsők azonban nagyobbak, ezek közül a nagyobbat 1802-ben betemetette egy földrengés. A legmagasabban fekvő barlangot *Gyilkos-barlangnak*⁷⁴ nevezik. A szikla, melyben ezek a barlangok találhatók, nagyjából csak vöröses-fehér timsóból áll, mely esőben és levegőn hamuszürke színt ölt, sőt az egész hegycsúcs is ebből a kőzetből látszik felépülni. Aki itt, ezeknek a barlangoknak valamelyikében visszatartott lélegzettel elidőzik néhány pillanatra, alulról felfelé minden tagjában kellemes melegséget érez eláradni. Az ezüstöt még a zsebben is feketeség futja be. Korábbi időkben kénbányákat tartottak fenn itt. Megfelelő felszereléssel könnyen lehetne kengőzfürdőket létesíteni.⁷⁵

c) Erdők

Mindezek a hegységek nagyrészt fával vannak benőve, így a hatalmas erdőségek a hegyvidék legnagyobb gazdagsága. A magas hegységekben dús jegenye-, luc- és erdeifenyő nő, áfonya, törpe nyír és végül csupán moha, az alacsonyabbakban tölgy, bükk és egyéb cserje.

A legnevezetesebb erdők:

1. A *Rica*, *Udvarhely* széken, mely 3 óra járásnyi erdőterület, és *Ujjfalutól Rákosig* húzódik, *Miklósvár*⁷⁶ és *Bardocz* szék mentén. Ez az erdő össze-

⁷³ E barlangok részletes leírását adják:

Benkő, Jos., Imago specuum m. principatus Transylvaniae, hucusque plurima ex parte incognitorum. Harlem. 1774. 8.

Beschreibung einiger Berge und Höhlen im Burzenland und Szekelland. Siebenbürgische Quartalschrift. 3. Jahrgang.

H.A.O.J. (Homorod Almási Orban Istvan), Az Udvarhelyi Szék, Homorod Almási Barlang, bővebb esmerete. 8. Kolosv. 1810. Lyc. Betűivel.

Sartori, Fr., Dr., Naturwunder der österreichischen Kaiserthums. 4. Th. Wien. 1809. 8. 132.

⁷⁴ Némre is lefordítja zárójelben: *Mörderhöhle. (A közlők.)*

⁷⁵ Részletesebb híreket ezekről a kénbarlangokról *Sartori* fent említett művében találhatunk (4. kötet. 134. o.), valamint lásd: *Marienburg, Luc. Jos., Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt. 8. 2. Th. 179.*

⁷⁶ Nyilvánvaló elírás *Felső-Fehér vármegye* helyett. *(A közlők.)*

függ az ún. *Hagymás-* és *Kustály-*erdővel, és rajta keresztül vezet az út a *Bardoczi* fiúszékből *Udvarhelyre*. A monda szerint itt temették el *Attila* első feleségét (*Reca, Recca*).

2. A *Miko*-erdő. Ez a nagy, 3 mérföld hosszú erdő *Miklósvár, Sepsi, Kézdi* és *Csik* szék között fekszik. *Száldobos*-patakától a *Büdös*-hegységig terjed, majd a *Sz-Anna*-tótól a *Sólyom*-várig.

3. A *Pisztrangos* és a *Vadas*. Ezt a nevet viseli a *Közép-Ajta* és *Körös*patak közti erdőrésze.

Ezek a kiterjedt erdőségek körülveszik *Bardocz* és *Miklósvár* fiúszékét, amiért is ennek a területnek *Erdő-Vidéke* a neve (*Tractus Sylvarum*).

4. Az úgynevezett *Nagy-Erdő*, mely egy mérföldnyi széles, *Udvarhely, Csik* és *Gyergyo* szék⁷⁷ között.

5. A roppant erdőségek, melyek *Gyergyo, Csik* és *Kászon* hegységeit borítják *Moldva* irányában, valamint a *Felső-Torda vármegye*⁷⁸, a *Marosi* szék és *Gyergyo* közti erdőterület is.

6. *Háromszék* nagy erdőségei *Moldva* és *Oláhország* irányában.

Az itt megnevezett erdőségek nagy területét foglalják el *Székelyföld*nek, úgyhogy csak egyedül az 1. *Székely* [határör]ezrednek hosszában 162 és széltében 75 óra járásnyi erdőterületet utaltak ki az 1783. évi *Conscriptió*ban.⁷⁹ De ezek az erdőségek nincsenek felmérve, ezért nem tudjuk megadni a fás terület arányát *Székelyföld* összterületéhez viszonyítva. Mivel azonban nagy részük hozzáférhetetlen, nem is lehet őket megfelelő módon hasznosítani; ezért megpróbálják kiirtani őket, és a kiirtott helyeket füves rétekké alakítani. Ezért gyakran oláhoknak adják bérbe egy részüket, akik azután szerződésileg kötelezik magukat, hogy az erdőség egy részét kiirtják. A szelek általi pusztítástól a jóságos természet azáltal védte meg, különösen a fenyőerdőket, hogy a szélükön bozót és alacsony fenyőcserje nő, és csak középtájon nőnek a fák magasra.

d) Síkságok

Bár *Székelyföld*et majdnem teljes egészében hegységek és hegyek borítják, mégis vannak itt szép és termékeny síkságok is, melyeken nagy folyók folynak át, és a sokféle változatosság révén, melyet nyújtanak, az egész tartománynak sok báj és vonzerőt kölcsönöznek.

⁷⁷ Valójában csak *Udvarhely* és *Csik* között. (A közlők.)

⁷⁸ Lásd a 62. jegyzet. (A közlők.)

⁷⁹ Lásd *Benigni, J. H., edl. v. Mildenberg, Statistische Skizze der siebenb. Milit. Gränze. 8. Hermannstadt. 1816.*

A szép síkság délen, az Olt folyó és a *Fekete-ügy* mentén, melyet *Szépmezőnek* neveznek, Erdély legszebb és legtermékenyebb síkságai közé tartozik. A termékeny vidék nyugaton, az *Aranyos* folyó mentén; a Maros folyó bájos és vonzó vidékei; a Nagy- és Kis-Küküllő mentén kibontakozó térségek; mindkét *Homorod*, a *Vargyas* és a *Nyarád* folyó síkságai Erdély egyik szép és termékeny részévé teszik Székelyföldet.

Azonban minél tovább követjük ezeket a síkságokat kezdetük irányába, annál szűkebb és zártabb kiterjedésűek, és a növényzetük is szegényesebb, a nagy folyók eredeténél pedig csak az itt lejtteni kezdő hegységek magasait találjuk. De egyre növekednek a több összetalálkozó hegyi patak befutó völgye által, és egyre szélesednek a folyók torkolatáig. Ezek a síkságok ezért nagyjából fennsíkok, melyek Erdély többi része felé lejtnek.

Székelyföld legmagasabban fekvő síksága Gyergyó síksága a Maros folyó mentén; Csikban és Háromszéken az Olt folyó völgye a legmagasabb síkság, mely Fel-Csikban, Cs-Sz-Domokosnál kezd kiterjedni; Moldva irányában a Kis-Bistritza és a Békás völgyei, Almás-Mezőnél, a legmagasabban fekvő térség; a Nagy- és Kis-Küküllő völgyei nagyobbak, és alacsonyabban fekszenek, mint a két Homorod, a Vargyas és a Baroth völgye, de magasabbak a Fekete-Ugy síkságánál. Maros székben a Nyárad folyó völgye fekszik a legmagasabban.⁸⁰

Az itt felsorolt síkságok és völgyek keletkezése Székelyföld természeti kialakulásának korábbi idejébe nyúlik vissza. Kétségtelenül a hegyi vizek stagnálása révén képződtek, azáltal, hogy ezek a bennük részben mechanikusan, részben kémiaiilag megkötött idegen részeket, a köveket, növényi anyagokat és földeket az alacsonyabb helyeken lerakták, és így egy sima felületet hoztak létre. Gyergyóban ez akkor történhetett, mielőtt a Maros áttörte volna a hegységet Toplitz helyiségnél. Fel-Csikban pedig azután, miután az Olt folyó a Cs. Széreda helyiségnél belejtő hegygátat legyűrte; Háromszéken azonban csak akkor, miután az Olt folyó az ezekből a hegységekből leáramló vizekkel egyesülve tóvá változtatta a vidéket, és a hiábavaló fáradozások után, hogy a déli hegységeket Oláhország felé

⁸⁰ Mindezeknek a völgyeknek saját nevük van, melyeket az ország vízrajzában körülményesebben le kell írni; egyes nevek gyaníthatóan történelmi eseményeknek köszönhetik keletkezésüket. Így pl. a Fodorvész- és Lóvész-hegységek közt Fel-Csikban található, Rákos felé lejtő magaslatot ugyan Kódhegynek nevezik, de egy kicsit lennebb már a különös *Terra Turcorum*, *Török-föld* a neve. Azonos nevű vidékek is előfordulnak, pl. a Madarastól Rákossig kb. ½ órányira terjedő síkságot Soos-Mezőnek nevezik, és Csik-Soos-Mezőnek hívják, hogy megkülönböztessék a Büdöshegy melletti és az Ojtos-szorosban lévő Soos-Mezőtől.

áttörje, nyugat felé vette kénytelen az irányt, hogy azután újból dél felé fordulva, a Vöröstoronynál tudja csak áttörni őket.

E síkságok alkotórészei a homokos iszap, iszapkö⁸¹, agyag és [forrás]mésző, melyben gyakran növényi anyagok lenyomatai ismerhetők fel; ahol azonban a síkságok áradásoknak vannak kitéve, ott a fenék köves, és csak felül van televény és trágya.

e) Mezők

A hegyhátak lapályain, melyeket elrothadt növényi anyagokból és az itt legelő marhák trágyájából kialakult televény borít; a fennsíkok síkságain és lejtőin, végül a folyók mentén találhatók a legdúsabb szénarétek és legelőhelyek, melyeket illatos hegyi növények és a legtáplálóbb hegyi fűfélék nőnek be. Ezek a legelők addig terjednek, amíg csak az emberi szorgalom hozzáférhetővé és termékennyé tudja tenni a talajt.

Székelyföld rétségeinek kiterjedését nem tudjuk megadni. A katonai területben, legelők nélkül, 17 560 holddal számolnak, amihez még hozzá kellene számítani az *Udvarhelyi*, *Marosi* és részben az *Aranyosi* szék rétségeit is. A takarmánynövények termesztése azonban ismeretlen. Székelyföld e síkságainak magassága nincs megmérve. Itt is a növényzeti övek nyújthatnak bizonyos segítséget, éspedig így:

1. Ahol még termesztik a törökbúzát vagy úgynevezett kukoricát.
2. Ahol még mégél a szép, tiszta búza.
3. Ahol csak a kétszeres gabona, a rozs terem meg.
4. Ahol csak zab- és árpatermesztés van.

Az Olt völgyének magassága a Brassó-vidéken 205 öl, az innen való kifolyásnál 189 öl, a Küküllő völgyének magassága Segesvárnál 147 öl, Medgyesnél 111 öl; a *Homorod* síkságának magassága Kőhalomnál 243 öl.

⁸¹ A mai értelemben: lősz. (A közlők.)

Székelyföld rendkívül gazdag vizekben, és mivel hegységei Erdély legmagasabb fekvésű vidékei közé tartoznak, minden vizét nagy folyókba gyűjtve a Fekete-tengerbe, minden erdélyi vizek közös medencéjébe küldi, anélkül, hogy a szomszédos országokból vagy belföldi kerületekből valamely mellékfolyót kapna.

Maga a víz azonban a föld különböző víztárolóiból forrásokon át tör elő, melyek az alkotórészek különbözősége és a talaj természete szerint nagyon eltérőek, úgyhogy majd minden fajta forrással találkozunk. Vannak források, melyek a hegyekben törnek felszínre, mivel azonban nem elég bővízüek, nem találnak lefolyást, és így mocsarakat képeznek, melyek zavaros vizét zöld békanyál vagy más növények borítják. Gyakran találkozunk velük úgy a magas-, mint a középhegységekben, és ezek addig maradnak fenn, míg a terület emelkedése által vagy a mechanikus akadályok eltávolítása után végre lefolyást találnak maguknak a mélybe. Ha az ilyen mocsarak lefolyás nélküli és szegényes vízutánpótlású, könnyen oldódó talajon alakulnak ki, és a növények túltelítik őket, ingoványok jönnek létre. Ha a források bőven bugyognak a felszínre, és pedig olyan talajon, mely könnyen nem oldódó alkotóelemekből áll, akkor tavak keletkeznek, amilyeneket a hegyek magaslatain is találhatunk, ahol *tengerszemnek* nevezik őket. Vannak ezenkívül megkövesítő források, melyek minden dolgot kővé keményítenek; inkusztációs források, melyeknek a vizében finom földelemek⁸² vannak feloldódva, és ezek lerakódnak a beléjük merített testeken, úgyhogy kéreg vonja be őket. Ilyeneket általában a savanyúvíz-forrásokban találunk, ahol a bevonódott dolgokat *borkőnek* nevezik.

A hegységek tehát itt is, mint mindenütt, az egész ország víztárolói; számtalan forrásból roppant mennyiségű víz tör elő belőlük és árad minden irányban a völgyek felé; hol záporpatakok ereszkednek le meredek sziklákról, hol hatalmas sziklahasadékokból törnek elő, hol lejtőkön áramlanak le a hegyek lábához, hol több forrás egyesüléséből keletkezett patakok és azokból létrejött folyók, hol folyókból összegyűlt folyamok, melyek ezekből a hegységekből erednek, és Székelyföld minden vizét befogadják és a Fekete-tengerbe viszik.

A több patak összefolyásából létrejött folyóknál mindig a hegység legmagasabban fekvő forrását tekintik a folyó eredetének, ennek patakjába

⁸² Értsd: sók. (A közlők.)

ömlik a többi patak is, és ezt *-főnek* nevezik. Így van pl. *Marosfő* a Maros forrásánál, *Oltfő* az Olt forrásánál stb.

A patakok és folyók iránya és sebessége többnyire a talajtól és az eséstől függ. A magas hegységekben, ahol nagy az esés, sebesek, ha a talaj természete nem akadályozza az egyenes vonalú folyást; éles kanyarokat tesznek a hegyek és hegységek körül, melyeknek lábát mosásák, és melyeket meg kell kerülniük, és gyakran a folyók fő forráságába torkollnak, mindkét oldalról. Folyásuk rövid, ha a hegységek, melyekből erednek, alacsony fekvésűek, kigyózva és lassan folynak a magasság csökkenése és a lapály terjedése esetén; míg minden helyi akadály legyőzése után dél felé folytatják útjukat. Minél egyenesebb a folyás, minél erősebb az esés, minél kisebb egy folyómeder mélysége ugyanazon víztömeg esetén, vagy minél nagyobb a víztömeg azonos méretű meder esetén, annál nagyobb a víz mozgásának sebessége a patakokban és folyókban. Az már magától értetődik, hogy a vízmennyiség sem a patakokban, sem a folyókban nem marad azonos, hogy az aszálynak és az esőnek a legnagyobb a befolyása ennek növekedésére vagy csökkenésére. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy már a legszelídebb záporosó is megtölti a hegyi patakokat, és a tartós eső a patakok és folyók túltöltődése által pusztító hatású a völgyekben, minthogy ezek megtelnek elsodort kővel és elmosott földdel. Különösen veszedelmesek a tavaszi áradások, mikor a hó a hegyekben hirtelen olvad el, és a környező vidékeken is nagy pusztításokat okoz. Ha ezek az áradások késő tavasszal történnek, a Nagy-Küküllő mentén, mely feltöltődik a Hargita vizeivel, *zöld árvíznek* nevezik őket. Mivel egyes hegyi folyókon fát tutajoznak a többi országrészbe, a vízmennyiség, a feltöltődés ideje és a folyómeder ismerete nagy jelentőségű, különösen a fát szállító tutajosok számára. Ezért ezek nagyon pontosan megjegyzik a víz magas, közepes és alacsony állását, és iparuk üzése céljából megjelölik.

Mindezeknek a forrásoknak, melyek a hegységekben törnek a felszínre, a hőmérséklete nem azonos. Egyesek a vízben elraktározódott hó és más alkotóelemek miatt soha nem fagynak be, egyesek melegek, megint mások forrók; a legtöbbjük hőmérséklete azonban megegyezik a légkör és a föld hőmérsékletével. Még a közönséges hegyi patakok sem fagynak be, ha meredeken zuhannak vagy a hegyi lejtőkön szaladnak, az erős mozgás miatt.⁸³

⁸³ Mivel a vizek forrásánál való mérésekor 12 °R-nál a földhő átlagos hőmérsékletét találhatjuk, a tapasztaltakat utólag kellene a vízrajzokba bejegyezni.

Ami a tisztaságukat illeti, több forrás, mint korábban említettük, idegen alkotóelemekkel terhes. Egyeseknek inkrusztációs, másoknak kövesítő tulajdonságaik vannak, másokban sík, gyúlékony anyagok, földek, fémek vannak, vagy légnemű anyagok oldódtak fel bennük vagy kötődtek meg kémiaiilag. A hegységek édesvize, mely nagy mennyiségű, rendkívül tiszta, színtelen, szagtalan és íztelen, kován és kavicsos földön folyik át, megtartja ezeket az előnyös tulajdonságokat mindaddig, amíg a medre tart, és csak akkor veszíti el őket, mikor fokozatosan eléri az ország lefelé lejtő síkságait, és homokos folyómederbe ér.

Székelyföld vizeinek itt felvázolt általános bemutatása alapján mind-ezeket a vizeket álló-, ásvány- és folyóvizekre lehet felosztani. Eszerint következzen hát a folyóvizek név szerinti bemutatása (a folyóké és patakoké), majd a tavaké és ásványvizeké.

a) Folyóvizek

Minden vizet, mely egy folyóba kétfelől, egészen a torkolatáig, forrás vagy patak formájában beleömlik, együtt azzal a földterülettel, melyről ez a víz odaáramlik, az illető folyó vízgyűjtő medencéjének nevezünk.

Három fő folyó van, melyek Székelyföld minden vizét magukba fogadják, és közvetlenül a Fekete-tengerbe vezetik, éspedig a Maros folyó, az Olt folyó és a Szeret folyó. Ezek közül az első kettő Székelyföldön ered, az utolsó azonban sem nem itt ered, sem nem itt folyik át rajta, hanem csak Székelyföld keleti részének vizeit fogadja magába a határon.

Eszerint három vízgyűjtő medence van Székelyföldön, éspedig:

1. A Maros folyó vízgyűjtő medencéje.
2. Az Olt folyó vízgyűjtő medencéje.
3. A Szeret folyó vízgyűjtő medencéje.

1. A MAROS FOLYÓ VÍZGYŰJTŐ MEDENCÉJE

A Maros folyó vízgyűjtő medencéjéhez tartozik az egész terület, melyről víz folyik bele; tehát általánosságban minden patak és kisebb folyó, mely a Tiszába való torkollásáig kétfelől beleömlik. Minthogy azonban a Maros Székelyföldön kívül még Erdély nagy részén átfolyik, ebben a leírásban csak azokat a patakokat és kisebb folyókat soroljuk fel a Maros vízgyűjtő területéről, melyek vagy közvetlenül Székelyföldön ömlenek bele; vagy itt erednek, bár rajta kívül ömlenek bele; vagy sem nem itt erednek, sem nem itt ömlenek a Marosba, hanem átfolynak Székelyföld egy részén, és rajta kívül egyesülnek vele.

A Maros folyó

Magyarul *Maros*, szászul *Mihresch*, oláhul *Muresch*, Pliniusnál *Marusius*, *Máros*, Strabonnál *Marisos*, Herodotosnál *Maris*, [IV.] László király 1289-es donációjában⁸⁴ *Marus*.

Eredetét nem egyetlen forrásból veszi, hanem több, egyazon kerületben felszínre buzógó forrás egyesül egy nagy patakká, úgyhogy eredetét nem lehet szemléletesebben elképzelni, mint egy gazdag gyökérzetű fát, melyből az erős fa táplálékot nyer. Így több forrás van, mely már keletkezésénél sokban hozzájárul növekedéséhez, míg *Gyergyó* minden vízzel egyesülve nagyra nő. Mégis, itt is a legmagasabban fekvő forrást kell a tulajdonképpeni fő forrásnak tekintenünk, melynek patakába az összes többi beleömlik, és ez a legmagasabban fekvő forrás a *Feketerész*-hegység erdőségből füves rétté ritkított déli lejtőjének lábánál található.⁸⁵ A terület *Tekerőpatak* faluhoz tartozik, és a nem túl bő vízű, kristálytisza forrás csupán néhány öl távolságra van a hegy lábától. A forrás esése kb. 2 lábnyi lehet. A vidéket itt és még egy darabon tovább *Marosfőnek* nevezik, és kb. 210 öl távolságra van a *Gyergyóból* Fel-Csikba vezető úttól. Jelentéktelen pataként folyik délnyugati irányba, de hamarosan több hegyi patak folyik bele, megnő, és azután a hegységből kilépve eléri az úgynevezett *Maros-völgyet*, majd dél-délkelet-észak-északnyugat irányban, 6 mérföld hosszúságban keresztül folyik *Gyergyó* medencéjén *Vasláb*, *Gyergyó Ujfalu*, *Csomafalva*, *Alfalu*, *Remete*, *Várhegy* falvak mentén *Toplicza* helységig, ahol azután *Gyergyó* határán elhagyja Székelyföldet. Bármennyire jelentéktelen is a víztömeg, mely a forrásánál felszínre tör, úgyhogy még karvastagságú sincs a víz sugár, jelentős hegyi patakok belefolyása révén hamarosan mégis annyira megnő, hogy már *Alfalunál* 12 farönkből álló tutajt képes elbírní. A hegységek lejtőiről eredő és a *Gyergyó* medencéjébe leereszkedő összes patak a Maros folyó vízgyűjtő területéhez tartozik *Gyergyóban*, mert mindenik beleömlik. Ezeket a patakokat rendben felsoroljuk, a folyó eredetétől kezdve a *Gyergyóból* való kilépésig, először azokat, melyek a jobb oldali mellékvizei, azután visszafele azokat, melyek a kilépéstől a forrásig bal oldali mellékvizei.⁸⁶

⁸⁴ *Donatio Reg. Ladislai de Anno 1289.*

⁸⁵ Melléklet a *Magyar Kurir* 1812. januári és februári füzetéhez, *Kedveskedő* cím alatt (I. rész. 169. o.), *idős Zeikfalvi Zeyk Jánostól.*

⁸⁶ Mivel a Maros nem megszakítás nélkül folyik keresztül Székelyföldön, hanem más országrészeket is öntöz, minden beleömlő patak és általában minden vízgyűjtő medence leírásakor figyelembe vesszük ezt a sorrendet. Jobb partnak azt nevezem, mely jobb kéz felől fekszik, ha a folyás irányába fordulok, úgyhogy a forrás a hátam mögött van. A bal part

Egészen fent, az eredetüktől kezdve, jobbról táplálják a Marost:

1. A *Meleg-patak* a *Hegyesköből* ered, és kb. 240 öltre ömlik be a *Marosba*.

2. A *Mauros-patak* ugyancsak a *Hegyesköből* ered, esős időben erősen megduzzad, és eredetétől kb. 700 öltre ömlik be.

3. A *Kissölves-patak*

4. A *Nagyölves-patak*.

5–6. Két kis névtelen patakocska, melyek csak esős időben folynak a *Nagyölves-patak* és a *Török-féle* fogadó között.

7. A *Heveder-patak*, mely a *Feketerész*-hegység nyugati lejtőjéről ered, a *Sipos-hegység*ből kap utánpótlást, és *Vasláb* falun folyik át.

8. Egy kis patak *Vasláb*on alul, mely e hegységek lejtőinek kaszálóiról ered.

9. A *Sipos*, mely *Vasláb*on alul, de a *Kurtaegér-patak*on felül folyik, és a *Luts-hegység*ből ered.

10. A *Kurtaegér-patak*, mely az itteni szántóföldek magaslatain ered.

11. A *Tekerő-patak*, mely a *Sipos-hegység* nyugati lejtőjén ered, és átfolyik *Tekerőpatak*on, *Kilyenfalva* helységen és *Ujfalun*.

12. A *Békény*, mely a *Tatárhago*-hegységből ered, a *Piritske*, *Kiss-havas*, *Lohás* és *Magosbük* hegységek forrásaiból kap utánpótlást, átfolyik *Gyergyo-Sz-Miklos*on és *Alfalun*. Erős és tartós esőzések idején elárasztja *G. S. Miklost*, mivel erős az esése, és medre könnyen feltelik.

13. A *Giducz*, mely a *Piritske*-hegység egyik lejtőjéről ered, átfolyik *Zárhegyen*, és még a torkolat előtt két másik patakot is befogad, ennek a hegységnek más lejtőiről.

14. A *Ditro-patak* a *Piritske* hegység lejtőiből ered, és miután ágakra oszlik és szigeteket képez, *Ditronál* ömlik be.

15. Egy patak, mely *Ditron* alul folyik, és az egykori vesztegzár lejtőiről ered, a *Piritske*-hegységben.

16. A *Fejér-patak*, a *Köszrész*-hegység lejtőiről, a

17–19. három másik kis patakkal együtt ugyancsak a *ditroi* terület kaszálóiról ered.

20–21. Az *Orotva-patak*, a *Köszrésznnyakból*, a *Holloság*-patakkal erősítve, mely a *Résznnyakból* ered.

22. Az *Oroszbük-patak*, mely az azonos nevű hegységből ered.

23. A *Szalomás-patak*, mely a *Szalomás*-hegységből ered, és a *Tászok*-, valamint a *Nagyrésznnyak*-hegységből kap utánpótlást.

eszerint az ezzel ellentétes.

24. A *Platonesd*-patak, mely északnyugat irányban egy darabon határt képez Gyergyó és Felső-Torda vármegye⁸⁷ között.

25. A *Kisshorlogos*- és a *Szék-patak* ágai, melyek mindketten a *Toplicza*-patakba ömlenek, és *Toplicza* alatt ömlenek be.

Ezzel azután a Maros folyó kilép Gyergyóból, Felső-Torda vármegyébe⁸⁸. Innen visszafelé az eredetig a következő vizek torkollnak bele balról:

1. A *Galanczas*- (*Galoczas*-)patak, mely a *Galocza*-hegységből ered.

2. A *Nagy-Kalmás* (*Kalmás mare*)

3. A *Czigány-patak*, mely kaszálókról ered.

4. A *Fülpe-patak*, a *Fülpe*-hegyről.

5. A *Várhegy-patak*, melynek két ága a *Ketskekő*-hegységből ered, és kevéssel *Várhegy* előtt egy mederben egyesül.

6. A *Dudat-patak*, itteni kaszálókról ered.

7. A *Márton-patak*, mely több forrásból, a *Ketskekő*-hegység lejtőiről ered.

8. *Egyenes-patak*, mely a *Punga*-hegységből ered, és a *Ketskekőről* kap utánpótlást.

9. *Kígyós-patak*, mely kígyózva folyik le a *Punga*-hegység lejtőiről.

10. *Vale Leli*, mely a *Társzatskos*-hegységből jön le.

11–13. Három kis patak, mely a *Társzatskos*-hegység alacsony lejtőiről és kaszálóiról ered.

14. *Vale Román*, a *Gonoszkő*-hegységből ered.

15. A *Pásztor-patak*, a *Borsofő*-hegységből.

16. *Köves-patak*, a *Fantsal*-hegységből.

17. *Kiss-Borso*, az azonos nevű hegységből.

18. *Nagy-Borso*, a *Borsofő*-hegységből ered, és a *Ferenczi*-, *Irinyasza*- és *Tatárkö*-hegységek vizei növelik meg.

19. *Csomoja-patak*, ez a *Csomafalvi Somlyo*-hegységből ered, két forrásból, melyek azután hamarosan egy patakká egyesülnek. Egy malomgát újra két patakra osztja, majd külön ömlenek be.

20. *Ujfalu-Somlyo-patak*, e hegység lejtőjéről.

21. *Fejér-patak*, mely két forrásból, az *Ujfalu-Somlyo*-hegységből ered.

22. *Ostoros-patak*, mely az azonos nevű hegységből, két forrásból ered, egyesül két patakkal a *Délhegy*-hegységből, azután magába fogad még két patakot a *Csudálatos*-hegységből, és ezekkel egyesülve ömlik be.

⁸⁷ Lásd a 62. jegyzet. (A közlők.)

⁸⁸ Mint az előző jegyzet. (A közlők.)

23. *Kiss-Ostoros-patak*, az *Ostoros-hegység* lejtőjéről eredő kis patak.
24. Egy nagyobb patak, mely két forrásból, ugyanebből a hegységből ered.

25–27. Három kis patak, mely a *Magos-hegységből* ered, és egyesülve ömlenek be.

28. A *Fenyő-alja mező-patak*, mely erről a hegylejtőről ered.

29. A *Követses-patak*.

30. Egy patak, mely két forrásból ered, a *Gerélzes háta alatt* és a *Veres domb alja* mocsárból, ahová egyesek a Maros folyó eredetét helyezik.

Ahogy a Maros folyó *Toplitza* felett elhagyja Székelyföld határvonalat, belép Felső-Torda vármegye⁸⁹ területére, és a *Gyergyoi-hegység* és a Maros jobb partján található hegyek közé szorítva nyugat-északnyugat irányba folyik, Felső-Torda vármegye⁹⁰ *Maroslaka*, *Mesterháza*, *Palota*, *Restolozs* falvai között *Déda* és *Füleháza* helységekig, ahonnan azután dél-délnyugat felé folyik tovább az ismét kiszélesedő Maros-völgyben, és *Udvarfalva* felett eléri a Marosi szék területét. Ezt a széket 2 ¼ mérföldön öntözi, és *Nyárádtő* falu határában ismét elhagyja Székelyföldet, miután a Marosi szék összes itt felsorolt vizeit befogadja, és pedig jobbról:

1. A *Szabodi-patakot*, mely *Fele* helysénél ered, felveszi *Ménés*, *Mező-Csávás*, *Galambod*, *Szabod* és *Bordos* faluk vizeit, átfolyik Maros-Sz-Anna helyséken, és ezen alul ömlik be.

2. A *Paniti-patakot*, ez *Madarasnál* ered, elfolyik *Kövesd*, *Harzo*, *Panit* mellett, felveszi *Uraj*, *Száltelek* és *Bergenye* vizeit, majd ezután *Csik-Sz-Iván* alatt ömlik be.

3. A *Soospataki-patakot*.

4. A tavakat, melyeknek forrása *Komlodnál* van, Torda vármegyében, ezek *Mező-Rücsön* alul érik el Maros széket, itt felveszik *Bazed*, *Szabet*, *Mező-Lekencze*, *Kölpény*, valamint *Madaras* és *Száltelek*, *Sámsond* és *Mező-Bánd* patakjait, *Kapus* alatt elhagyják a Marosi széket, és [vizük] *Mező-Kapus*, *Ikland* és *Oláh Dellő* tavainak vizével *Maros-Lekencze* alatt, Torda megyében ömlik be.

A bal partba torkollik:

1. A *Nyárad*, *fluvius Nyárad*. Ennek kettős forrása van, és *Nagy-* és *Kis-Nyáradot* különböztetnek meg.

⁸⁹ Mint az előző jegyzet. (A közlők.)

⁹⁰ Mint az előző jegyzet. (A közlők.)

A Nagy-Nyárad Felső-Torda vármegyében⁹¹, a Görgény-hegység nyugati lejtőiről ered, erős utánpótlást kap a Kopacs-hegységből, és nyugat felé folyik, a Marosi székbe, melyet Remete helységen felül ér el; itt veszi fel a Vettető-patakot is. Köszvényes mellett a Szent-egy-ház-patakkal, Mikháza helységnél a Peres-patakkal és Deménháza helységnél a Csado-patakkal folyik össze, azután Buzaháza felett egyesül a Hodos-patakkal, mely Jobbagytelke és Hodos felől érkezik, valamint az Ehédről, Iszloról és Vadadról lefolyó vizekkel, és útját Maros-Sz-Márton mellett Csikfalva, Jobbagyfalva helységeken át Maros-Szereda helységig folytatja, ahol vizei egyesülnek a Kis-Nyáraddal.

A Kis-Nyárad a Marosi székben, a Remete-hegységben ered, átfolyik Magyaros, Bere, Seprőd, M. Andrásfalva falvakon, és M. Szereda helységnél egyesül a Nagy-Nyáraddal, útjában felvéve Kendő, Markot, Bere-Keresztur, Sellye, Magyaros, Bere, Seprőd és Maros-Andrásfalva vizeit.

Az egyesült Nyárad azután M-Szereda alatt Demeterfalva, Süvetfalva, Galfalva, Sz-László, Balintfalva, Batzka-Madaras, Sz-Benedek, Akosfalva, Karatsonfalva, Fintaháza, Criba, Itentzfalva,⁹² Lukafalva, Lörintzfalva mellett folyik el, és Nyárádtő alatt ömlik be a Maros folyóba balról, a Marosi székben.

Az egyesült Nyáradba jobbról torkollik:

a) A Tompa-patak, mely összegyűjti a Vadadi-hegyek vizeit, Böö, Vetze, Sz.Lőrinc, azután Tompa és Sárd vizeit, és mindezekkel együtt Gálfalva alatt ömlik be.

b) Az a patak, mely Bálintfalva helységből jön, és többnyire csak száraz árok.

c) A Follyfalva helységből lefolyó patak

d) A Karatsonfalva pataka, amely többnyire ugyancsak egy száraz árok.

c) A Káposztás-Sz. Miklosról Fintaháza felé folyó patak.

Balról:

a) A Kiss Csergedi-patak, Küküllő vármegyében.

b) A Nagy Teremi-patak.

c) A Csokafalva és a Kiss Görgény hegyeiből eredő, Somasdon átfolyó patak.

d) A Göcsből eredő, Vaja helységen átfolyó patak, mely felveszi Csokafala és Kiss Görgény patakát.

⁹¹ Mint az előző jegyzet. (A közlők.)

⁹² Csiba, Ilencfalva. (A közlők.)

e) A *Haraszt-Kerékről* kifolyó és *Akosfalva* helységeen túl beömlő patak.

f) A *vadasdi*, a hegyekből eredő, Bede vizeivel *Sz. Haromságon* (*Sz. Trinitas*) átfolyó és *Sz. Lászlónál* beömlő patak.

g) Egy *Kiss Adoriantól* és *Süketfalva* helységtől lefolyó, *Sz. László* felett beömlő patak.

Ezzel ér véget a *Nyárad* vízgyűjtő medencéje. A Maros folyóba torkollik még balról:

2) A *Koronka* felett eredő *Poklos-patak*, ez elfolyik *Maros Vásárhelly* szabad királyi város mellett, és a város alatt ömlik be.

3) A *Bordon-patak*, mely a *bordoni* hegyekben ered, és *Bos*, *Kebele-Sz-Iván*, *Kebele* és *Agart* vizeivel *Jedd* mellett folyik a Maros felé, melybe *Dékás* vizeivel, *Náznámfalva* helységeen túl ömlik be.

4) A Felső-Torda megyei⁹³ *Ilieből* eredő *Ernye-patak*, mely a Marosi szék határán felveszi *Erdő-Csanat* vizeit, azután *Káálon*, *Iklandon*, *Ernye* helységeen folyik át, és *M. Vásárhelly* felett ömlik be, miután egyesült *Káál*, *Székes*, *Cseid*, *Tofalva*, *Sz. György* és *Maros-Vásárhelly* patakjaival.

Miután a Maros folyó a *Nyárádtő* alatt felvett *Nyárad*dal ismét elhagyta Székelyföldet, *Vidraszeg* falunál belép *Küküllő* vármegyébe, és határt képez közte és Torda vármegye között, míg eléri Alsó-Fehér vármegye határát is, ahol azután az *Aranyos* folyó torkolatán alul ismét eléri Székelyföldet, *Aranyos* székben, és ott 1 ½ mérföldön át a déli határt képezi közte és Alsó-Fehér megye között, de *Détse* helységnél ismét elválik az *Aranyosi* szék határától, és *Miriszlo* felé folyik tovább.

Mivel az *Aranyosi* széknek csak a déli határát érinti, a szék minden vizét jobbról veszi fel, és pedig:

1. Az *Aranyost*, *fluvius Aranyos*, *Auratus*, *Chrysolor*, *Fluvius Oronas*⁹⁴.

Ez kettős forrásból ered Erdély és Magyarország határán, és pedig:

A nagyobbik forrás *Sztina de Piatra*-hegységből, a kisebbik forrás a *Bi-hari*-hegység lejtőiről. Vizük *Topánfalva* helységnél egyesül, és az aranyban gazdag *zalathnai* uradalom szűk részében folyik tovább *Brezeden* felül, ahol belép Alsó-Torda vármegyébe⁹⁵, majd *Borrev* és *Várfalva* között érik el *Aranyos* székét. Itt folyik, a szék északi határát képezve Torda vármegyével, nyugatról keleti irányba, az *Abrudbánya* helységtől *Aranyos* szék felé felhúzódnó hegylánc között, és a Kolozsvár felől Torda várme-

⁹³ Mint a 61. jegyzet. (A közlők.)

⁹⁴ Lásd *Donat. R. Ladislai*, 1289-ből.

⁹⁵ Helyesen: Torda vármegye keleti része. (A közlők.)

gyébe lehúzódnó köves lejtők végpontjai között, kb. 2 mérföld hosszan. Az Aranyosi széket odébb, *Pojánon* és *Gyéresen* felül hagyja el, azután délre fordul, és ebben az irányban folyik Torda vármegyében *Szt-Király*, *Egerbegy*, *Lona*, *Gerend* mellett *Soos-Sz-Márton* alattig, ahol jobbról a Maros folyóba ömlik.

Az Aranyosba jobbról torkollnak az összes vizek, amelyek az Aranyosi szék északi hegláncából erednek, jelesen:

a) A magában *Várfalva* helységben, *Három Sajornak* nevezett forrásból eredő *Motsár-patak*.

b) A *Csegez* feletti, *Nagy-Kutnak* nevezett forrásból eredő *Ördög-patak*, mely *Rákosnál* folyik el, és *Sinkfalva* felett ömlik be.

c) A *Forrás-patak*, mely *Sinkfalva* két meleg forrásából eredve, *F-Mihályfalva* mellett ömlik be.

d) A *Kövendi-patak*, mely *Magyaró-főnél* a *Bágyoni-Erdőből* ered, a *Farkas Kápolnás*-forrással megerősödve *Kövend* mezején folyik át, és *F-Sinkfalva* határának szegélyénél ömlik be.

A felsorolt baloldali mellékvizek mind Torda vármegye területéről ömlenek be.

A többi vizek, melyek az Aranyosi szék déli hegláncáról erednek, mind a Maros folyóba ömlenek, jobbról:

2. A *Székelly Kotsárd*-ról lefolyó *Forrás-patak*, mely a *Kő-kut*-forrásból ered, *Székellykotsárdon*.

3. A *Turos* nevű helyről eredő, *Harasztoson* átfolyó és *Veresmart* mellett elfolyó *Rosz-patak*.

4. A *kertsedi*, *Létora* nevű tóból eredő *Létora-patak*, mely felveszi *Kertsed*, *Moháts* és *Dombrov* patakjait, *Felvinczen* folyik át, és *Décse* fölött, *Jofalva* között ömlik be.

5. Az *F-Füge* helységnél eredő, *Décse* helységen átfolyó patak.

6. A *Csáko* alatt eredő, az Alsó-Fehér vármegyei *Miriszlon* átfolyó patak.

7. A *Hidos* fölött eredő patak, mely Alsó-Fehér vármegyében, *F. Pákos* és *O. Lápád* mellett folyik el, és *Miriszlo* alatt ömlik be.

A Maros folyó azonban *Miriszlon*nál dél felé fordul, mely irányban Alsó-Fehér vármegyében *Mihályfalva* helységnél mindkét, a *Székelyföldön* eredő *Küküllőt* felveszi balról, azután délnyugat és nyugat felé folyik, Alsó-Fehér és Hunyad vármegyében Erdély határáig, mely *Zám* alatt van, és Magyarországon, a *Tiszán* inneni kerületben, *Szegednél* ömlik be balról a *Tiszába*.

Az egyesült Küküllő Székelyföldön ered, éspedig:

A Kis-Küküllő

magyarul Kiss Küküllő, szászul *Klien Keakel*, oláhul *Tirnave Mike*, páter *Timonnál Cicellus*, *Johannes Lázárnál Cucullus*, *Fluvius Küküllő*, a Gyergyó fiúszékhez tartozó *Alfalvi Somlyo*-hegység nyugati lejtőjéről ered, nem messze az *Alfalvi*, *Parajdi* és *Sófalvi* terület határától (mely utóbbi két falu az *Udvarhelyi* székhez tartozik). Északkeletről délnyugatra folyik, a *Nagy-Erdő* hegyi erdőben, közel a Gyergyói és az *Udvarhelyi* szék határához, fenyőerdők és szürke hegyi kövek között, míg a hegység lábánál egy sima területre ér. Itt egy kis, nefelejccsel körülfogott homokmedencében gyűl össze, és azután jelentéktelen kis pataként folyik tova az új, *Kükülőfő* nevű út mellett és rajta keresztül. Felveszi az itteni lejtők összes hegyi vizét, nagyon mély árokban folyik tovább, végül kilép a hegyekből a Kis-Küküllő-völgybe, majd jelentősen megerősödve folyik el *Szovata*, *Só-várad*, *Kibéd*, *Makfalva*, *Atosfalva*, *Szt-István*, *Csokfalva*, *Erdő-Szt-György*, *Gyalakuta* és *Kelementelke* mellett nyugatnak, itt azonban elhagyja Székelyföldet, miután csaknem 6 mérföldön át öntözte, és Küküllő vármegyén át *Balásfalva* helységig folyik tovább. A *balásfalvi* híd alatt a Nagy-Küküllő vizével egyesül.

Ezen a hosszú úton felveszi az összes, medre felé lejtő hegyi vizet, név szerint Székelyföldön jobbról ömlenek bele:

a) A *Juhod-visze*, ez egy bővizű forrás, mely a *Görgenyi*-hegység déli lejtőiről ered.

b) A *Felső-Szovata-ivo-visze*, mely bővizű forrásból, a *Remetei*-hegység déli lejtőiről ered, és erős utánpótlást kap a *Görgenyi*-hegység lejtőiről beletorkolló patakoktól, melyek a Küküllőbe való beleömlés előtt egyesülnek.

c) A *Szovata-visz*, mely a *Magyarosi*-hegységből ered, északról délre *Szovata* helységen folyik át, és azután ömlik be.

d) A *Só-várad* fölött eredő *Köves-patak* vize.

e) A *Só-váradon* keresztül lefolyó *Vár-patak*.

f) A *Kibéd* felett folyó patakok (*Tobika-patak*, *Urum-patak*, *Kökenyes-patak* és *Köves-patak*).

g) Az *Atosfalva* felé folyó *Szolo-patak* és a falu felett torkolló *Fü-patak*, *Határ-patak*, *Borzás-patak*.

h) A *Makfalva* felé folyó *Szol-patak* és a falu felett nagy mennyiségű vízzel a Küküllő felé siető *Etsenye-patak*.

i) A falun átfolyó *Magos-patak*.

k) A *Sz-István és Csokfalva* között folyó *Határ-patak*, mely az *Agyagos-dombról* folyik erre, és *Szeretsen-pataknak* is nevezik; ha a patak erősen megduzzad, a víz sárgásbarnára színeződik.

l) A *Bakots-patak*, mely a *csokfalvi* határ alatt folyik, és eredete helye *Orotva*.

m) A *Borzon-patak*, mely *E-Szt-György és Csokfalva* között folyik.

n) A *Borzaja-patak*, mely *E-Sz-György* felett folyik, és a *Borzaja-hegy* tövéből ered.

o) Az *Örményes-patak*, mely az *Örményes-hegyről* jön, és *E-Szt-György* alatt ömlik be.

p) A *Havadi-patak* (*Havad visze*⁹⁶), mely a *Rigmanyi-hegy* keleti lejtőjéről ered, több forrásból és vízerből folyik a *Rigmánnyal* és a *Gegessel* egy patakba gyűlő vízzel *Havad* alattig, itt felveszi a *Szereda Szt-Annai-hegyek* keleti lejtőiről, *Szt-Simonból*, *Kiss-* és *Nagy-Adorianból* erre folyó egyesült vizeket, és azután elfolyik *Vadasd* mellett a *Nagy-patakkal* és *Czérnás-patakkal* (mely esős időben nagyon könnyen megtelik, és elárasztja *Havadtőt*) *Havadtő*⁹⁷ alattig, ahol beömlik.

Balról ömlenek bele:

a) A *Székely-Szálásnál*, a *székely* határon eredő patak.

b) A *Bordos-patak*, ez a *Küküllő vármegye* határán, *M-Sakodnál* eredő patak, mely délről északnak folyik, *M-Sakodtól Vetzke, Székely-Szálás, Bordos* felé, és *Gyalakuta* helységgel szemben ömlik be.

c) A *Lotsi-patak*, mely a *M-Sollymosi-hegység* lejtőiről ered, északnak folyik *Rávan* felé, de hamarosan egyesül a *Csőb* felé tartó vizekkel, és *Havad-tővel* szemben ömlik be.

d) A *Kiss-mödi patak*, *Kiss-mödi-visz*, mely a *Kissmödi-hegységből* ered, északról dél felé folyik *Kiss-möd* mellett *Etődnek*, azután nyugatra fordul, *Körös-patak* felé, és *Bözöd és Bözöd-Ujfalu* között ömlik be, ezeknek a hegyeknek a vizeiével együtt, szemben *Erdő-Sz-Györggyel*. Felveszi közben az *enlakai,örös-patakait, bözödi* és az ezekkel keleten határos *rávái* hegylejtők vizét is a medrébe.

e) A *Siklódi-patak*, mely a *Siklódi-hegységben* ered, északról délre folyik, *Szolokna* felé, azután nyugatra fordul, felveszi a *bözöd-ujfalvai* terület patakát, és a *Bagato-patakkal* egyesülve, *Sz-Istvánnal* szemben ömlik be.

⁹⁶ A *-visze* megnevezéssel mindig egy bővizű patakot, egy kis folyót jelölnek, a közönséges pataktól megkülönböztetendő. [Az eredeti szövegben is *-visze*. (A közlők.)]

⁹⁷ Németül is megadja a jelentését: *Wurzel des Havad* (Havad töve). (A közlők.)

A többi, a Kis-Küküllőbe torkolló patak kívül fekszik Székelyföld területén.

A Kis-Küküllő vize eredeténél tiszta, kristálytisza és ivásra kellemes, mihelyt azonban *Sófalva* helység felől a *parajdi* sóbánya mellett elfolyó

f) *Korondi*-patak összevegyül a Kis-Küküllővel, ez is sós lesz, gyakran egészen elsósul, emiatt ilyenkor csak szarvasmarha-itatásra használják.

A Nagy-Küküllő

Magyarul *Nagy-Küküllő*, szászul *Grius Keakel*, oláhul *Tirnave mare*, *Fluvius Kükullo*, *Cucullus*, *Cicellus*.

Az *Alfalui*-hegység keleti lejtőjéről ered, *Gyergyó*, a *korondi* és az *oroszhegyi* terület határa között (az *Udvarhelyi* székben), északról délnyugatra folyik, azután nyugatról keletre fordul, itt felveszi a *Csudálatos-*, *Johavas* és *Szalomás-hegységekről*, valamint a *Hargita* több ágáról idefolyó patakokat, mint az *Ivo-visze*, egy kellemesen iható, jó víz (melyről a lakosok azt állítják, hogy soha nem túl hideg, nem árt sem a felhevült, sem a beteg embernek, és nincs rá példa, hogy valakinek ártott volna), a *Várság-visze* és a *Sik-aso-visze*⁹⁸. Miután e négy patak egyesült, a Nagy-Küküllő már olyan nagy és sebes sodrású, hogy elbírja a közönséges tutajokat, melyeket a Nagy-Küküllőre hoznak. Ezt a vidéket *Kükülfőnek*, a Nagy-Küküllő magaslatának nevezik. Egyesülve *Zetelaka* felé folynak, ezt a helyet öntözik, azután a Küküllő folytatja útját, elfolyik *Keményfalva*, *Fenyéd*, *Bethlenfalva*, *Székelly-Udvarhely*, *Bikafalva*, *Otzfalva*, *Bögöz*, *Agyagfalva*, *Détsfalva*, *Nagy-Galambod*, *Bethfalva*, *Timafalva*, *Keresztur*, *Fiatfalva*, *Alsó-Boldogaszszonyfalva* és *Uj-Székelly* mellett, ahol elhagyja Székelyföldet, miután 8 $\frac{3}{4}$ mérföldön át öntözte. Azután *Hejásfalva*, *Nagy-bun*, *Fejéregyház*, *Schaesburg*, *Dunesdorff*, *Halblegen*, *Elisabethstadt*, *Saresch*, *Sz-Almás*, *Darlatz*, *Pretay*, *Mediasch*, *Gross- és Klein-Proschorff*, *Kiss Kapus*, *Mikeszásza*, *Zappesdorff*, *Lunka* stb. stb. mellett folyik tova, *Balásfalva* helységig, ahol a két Küküllő egyesül. Folyómedrük korábban lesz homokos és agyagos, mint ahogy szőlőket lehet telepíteni a határukba.

Jobb oldali mellékvizői:

a. A *Hideg-aszó-patak*, mely a *korondi*, *sófalvai* és *oroszhegyi* hegységekből kapja vizét.

b. A *Busnya-patak*, mely a *Zetelakai-hegységből* *Sz-Király*, *Tibod* és *Kadicsfalva* felé folyik.

⁹⁸ Ez a patak képezi *Csik* és *Gyergyó* határát, és *Gyergyóban* *Csik-Szék-aszonak* nevezik.

c. A *Moizas-patak*, mely *Ülke* alatt ered, elfolyik *Szt-Tamás* mellett, és *Kadicsfalva* alatt ömlik be.

d. A *Szombatfalvi-patak*, mely a *Büdös-Zeike* borvisztől folyik lefelé.

e. A *Budvára-patak*.

f. A *Beta-patak*, mely *Sükkötől* ered, *Farcsád*, *Beta*, *F. Boldog-a-falva* felé folyik, és *Bikfalva* helysége felé ömlik be.

g. A *Bonta-patak*, mely a *Bögözi-erdőségben* ered.

h. A *Nagy-Köves-patak*, mely *Dobafalva* felett ered, és *N-Galambfalva* felett ömlik be, sebes folyású, és gyakran elviszi az itt épített hidat.

i. Az *Árpás-patak*, mely *N-Galambfalva* helysége felé folyik át.

k. A *Vágás-patak*, mely *Bethfalva* felett ömlik be.

l. A *Fejérniko*, *albus Nico*, s. *Nicolaus*, *Fejérniko-visze*, melynek két forrása van a *Fekete-Palme-hegységben*, és *Sz-Lélek*, *Malomfalva*, *Sz-Mihály*, *Demeterfalva*, *Kobádfalva*, *Nagy-Kadáts*, *Kiss-Kadáts*, *Siményfalva*, *Rugonfalva* helységeken átfolyva, *Siményfalva* helysége felé⁹⁹ ömlik be.

Ezután veszi fel medrébe a *Malomfalvai*-, a *Ketsedi-hegység* vizeit, melyek *Kissfaludon* át folynak le, a *Benczédi-hegység* felé, melyek *Benczéd* mellett folynak el, és *Szt-Mihálynál* ömlenek be, a *Várallyai-hegység* felé, melyek *Cseheidfalva*, *Tartsadfalva*, *Demeterfalva*, *Kobádfalva*, *Nagy-Kadáts* helységeken haladnak át, a *Medescher-hegység* felé, melyek *Szt-Miklóson* és *Siményfalva* helysége felé folynak át, és a *K. Kede*, *N. Kede* vizeit, melyek *Rugonfalva* helysége felé folynak át. Ezekkel a vizekkel tekintélyes növekedve, mély és széles mederben, *Betfalva* alatt ömlik bele a *Küküllőbe*.

m. A *Kedei-patak*, mely *Keresztur* mellett folyik.

n. A *Gagy-patak*, *Gagy-visze*, *Rivus Gagy*. Ez *Énlaka* alatt ered, átfolyik *Martonos*, *Gagy* (*Gobe*, *Gojvas*), *M-Andrásfalva*, *Szt-Abram*, *Csekefalva* helységeken, és *Kereszturfalva* alatt ömlik be, az összes, felé érkező vizekkel, mint jobbról a *Kebeled-patak* *Énlaka* helysége felé, a *Jár-patak*, a *Longota-patak*, valamint balról a *Somos-odu-patak* és a *Medescher-patak*.

o. Az *A. Boldokfalvi-patak*.

p. A *Körös-patak* a többi kis patakforrással az *Uj-Székelyi-hegységből*.

q. Két, *Kiss*- és *Nagy-Solymosról*, *Székelyföldön* eredő patak, melyek összefolyva *Küküllő vármegye* más patakjaival, mint az *olah-andrásfalvi*, *m.* és *o. hidegkuti*, *n.* és *k. buni*, valamint *sárdi* patakok, *Sárdon* alul ömlenek be.

⁹⁹ Valójában *Rugonfalvánál*. (A közlők.)

Baloldali mellékvizei:

- a. A *Fiatfalva* alatt beömlő, a *Teleki*-hegységekből eredő;
 - b. a *Galambfalvai*-hegyekből eredő *K. Galambfalvai-patak*.
 - c. Az ezen felül eredő *Détsfalvi-patak*.
 - d. A *Matisfalvai*-hegyekből eredő *Nemezes-patak*.
 - e. Az *Agyagfalvai-patak*, mely felveszi *Ders* és *Musna* vízforrásait.
 - f. A *Bögözi-patak*.
 - g. Az *Ősztfalvai-patak*, mely *Kanyad* és *Jászfalva*, *Sándorfalva*, *Lakad* és *Telekfalva* vizeit veszi fel.
 - h. Az *Árwardfalvai-patak*, mely a *Patakfalvai*- és *Kenösi*-hegyek vízforrásait gyűjti össze.
 - i. A *Soos-patak*, mely a *kenösi* határból, és a *Varga-patak*, mely *Székely-Udvarhelyen* folyik át.
 - k. A *Sz-Iván patak*, mely *Bethlenfalva* alatt folyik el.
 - l. A *Fenyéd-visze*, mely a *Hargita* hegyeiből ered, a *Lász* mellett folyik el (ez egy kaszálónak kiirtott erdei síkság), *Máréfalva* helységein át, és *Fenyéd* alatt ömlik be. Folyása mentén több patakot vesz fel, mint a *Lász-visz*, a *Nemezes-patak*, és több forrást az erre lejtő hegyekből; ezáltal olyan bővizű lesz, hogy négy kőmalmot hajt.
 - m. A *Szt-egy-ház-patak*, mely az *Oroszhegyi*-hegységből jön, és átfolyik *Zetelaka* helységein, a kápolna és templom mellett.
 - n. A *Sugo-patak*, mely a *Hargita* hegyeiből ered, és *Zetelaka* felett ömlik be.
 - o. Az *Iloza-patak*, melynek forrásai a *Szalomás*-hegység nyugati lejtőin vannak, és még a *Hargita* hegyeiből is vesz fel patakforrásokat.
 - p. A *Szentsed-patak*, mely a *Johavasról* ered, és több forrást gyűjt össze.
 - q. A *Liban-patak*, a *Liban*-hegységből, a *Csudálatos-patak* a hasonló nevű hegységből, a *Soemio-patak* a *Soemio*-hegységből, a *Johavas-patak* a *Jóhavas* hegységből és a *Baratos-patak* a hasonló nevű hegységből.
- Mindezekkel a vizekkel egy mederbe egyesülve folyik azután a Nagy-Küküllő *Bálasfalva* mezővárosig, Alsó-Fehér vármegyében, ahol a híd alatt találkozik a Kis-Küküllő vizével, és onnan ezzel együtt folyik tovább. Itt egy darabon még mindkét vizet meg lehet különböztetni egymástól a színe alapján, míg végül felismerhetetlenül összevegyülnek, majd egyesülten a *Székas*-hegyek, *Oláh-Tur* és a *Buzas-Botsardi*-hegyek között sietnek *Miháltzfalva*, a Maros felé, amelybe balról beömlve összevegyülnek a székelyföldi Maros-vizekkel.

Forró nyárban tartós szárazság idején, valamint télen erős fagyban észrevehetően csökken a Maros folyó vízmennyisége és a belé ömlő patakoké, akárcsak az országos vízhozam, és a Maros folyó teljesen befagy. Esős idő esetén azonban nagyon megnő, és tartós esőzésekkor áradásokat okoz. A medre mindig köves, a víz sohasem egészen zavaros, és jó ivásra. Folyása gyors (de a sebességét nem lehet megadni, mert nem mindenütt egyforma), ezért a medre soha nincs túltelve. A *Toplicza* alatti hegyekben mégis csak korlátozottan hajózható, a folyómederből kiálló sziklacsúcsok miatt (melyeket legfelsőbb parancsra el fognak távolítani), valamint a lapályon a malmok miatt *Maros-Ujvárig*.

Folyómedrét a Maros maga alakította ki, azáltal, hogy síkjának közepén mélyedést mosott ki, az iszapot és homokot mindkét oldalon kihordta a szélére, és ily módon keletkeztek a partjai is. Ezeket a partokat, ha magasak, ott, ahol a folyó kiugró szögben kanyarodik, annyira kimossa a folyóvíz, hogy a part a 30 fokos szöget is eléri.¹⁰⁰ Mivel a szemközti part az itt lerakott föld révén lapos parttal követi a kimosottat, a folyó ezáltal változtatja irányát, medrét és partját; és a partképződésnek ez a változása Székelyföld összes patakján és folyóján megfigyelhető. A megművelt földeken okozott kár a kigyózó irány miatt jégzajlás, árvíz és áradások esetén gyakran nagyon jelentős, és mindaddig fennáll, míg a Maros folyó partját nem szabályozzák.

A Maros folyó szintjének felkutatásával, forrásától *Miriszloig*, *Őfelsége* I. Ferenc parancsára 1823-ban, Anton Haller v. Hallerstein gróf elnöklése alatt, Anton Gaizer földmérnököt bízta meg, aki a rábízott feladatot 1824-ben és 1825-ben is folytatta, és a rákövetkező években Erdély határáig be is fejezte. Ugyanezzel a szándékkal utazta be a Maros folyót legfelsőbb parancsra 1774-ben *Miriszlotól* *Szegedig* a 2. Oláh határőrezred nyugalmozott őrnagya, Tarus is.

A Maros folyót évente megtisztítják a fatuskóktól, gyökérdaraboktól és kövektől, *Maros-Ujvártól* Erdély *Zám* alatti határáig, a kincstár költségére, egy földmérnök felügyelete és irányítása alatt; ez a munka mindig május hónapban kezdődik, és a bűvárok fizetését is beszámítva 1500 forint körüli összegbe kerül. Ennek a fáradságos munkának a révén gyakran 10-12 öl hosszú, és 4-5 láb átmérőjű tuskókat emelnek ki.

¹⁰⁰ Egy szilárd, agyagos földben 45 fok is elegendő, hogy a további kimosást korlátozza.

2. AZ OLT FOLYÓ VÍZGYŰJTŐ MEDENCÉJE

Ez is magába foglalja az összes Székelyföldön eredő vizet, mely az ugyancsak itt eredő Olt folyóba ömlik.

Az Olt folyó

Fluvius Aluta, magyarul *Olt visze*, szászul *Ahlte Flass*, oláhul *Oltu*.

A Lóhás-hegység keleti oldalán ered, Gyergyó-Szt-Miklós területén, a szt-domokosi rézbányák felett, kb. 2-3 öl távolságban az *Olt-Bük* hegylejtő lábától, szép gyepes talajon. A forrás bővizű és nem túl mély, de ritka természeti szépségként buzog a felszínre. A víz ugyanis fehér vízpára közepette tör elő, mely olyan változatosan mozog, hogy első pillantásra úgy tűnik, mintha a forrás legmélyén egy élőlény lakna, és az a vízmedencéből elő akar tekeredni;¹⁰¹ a szemet is megtévesztik a vízmedencében élő kövi pisztrángok, melyek, mihelyt megpillantják az embert, a nyílveessző gyorsaságával rejtőznek el a fenéken a kövek között és a kövek repedéseibe. A víz áttetsző, mint a kristály, tiszta, és a forrás annyira bővizű, hogy azonnal patakmedret képez, mely már 8-10 perc távolságban egy deszkamalmot hoz mozgásba. A vidéket *Oltfőnek* nevezik. Így folyik az utánpótlás más kis patakok ideáramlása és betorkollása révén a *Nagy-Cziklus* és *Kiss-Cziklus* alatt a *Botytyolai-hegységig*, és csak ezután ér a *szt. domokosi rézbányához*, ahonnan kezdve a rézbánya idetelepítése óta nem lehet már pisztrángot találni.

Ezekről a rézbánya-hegyektől dél-délnyugati irányba folyik Fel-Csikban *Szt-Domokos*, *Szt-Tamás*, *Jenőfalva*, *Kartsfalva*, *Dánfalva*, *Madaros*, *Rákos*, *Madéfalva*, *Csik-Szereda*, *Sögöt*, *Csik-Szt-Király*, *Szt-Imre*, *Szt-Simon*, *Verebes*, *Tusnád*, *Bikzád*, *Miko-Uj-falu* és *Al-Dobaly* mellett a székely határig, 15 ¼ földrajzi mérföld hosszan, azután nyugatra fordul, Brassó-vidék és a Miklosvári szék között folytatva útját *Hidvégig*, *Brendorf*, *Árapatak*, *Marienburg*, *Hidvég*, *Rothbach* között.¹⁰² Ott azonban megváltoztatja irányát, és északra, felfelé folyik a székely határon *Köpecz* és *Baroth* felé, *Bölon*, *Nagy-Ajta*, *Apatza*, *Ürmös*, *Agostonfalva*, *Köpecz* mellett, a *Baroth-patak* torkolatáig, 4 ¼ mérföld hosszan, ahol hamarosan újra elhagyja a székely határt, és ismét nyugatra fordul *A-Rákosig*; majd ezt az irányt is megváltoztatja, és délnyugat felé folyik *Madéfalva*, *Back*, *Bogát*, *Hideg-visz*, *Hévisz*, *Gáld*,¹⁰³ *Alsó-Komána*, *Királyhalom*, *Halmágy*, *Venicze*, *Sárkány* mellett

¹⁰¹ Lásd *Kedveskedő*. 1. rész. 1824.

¹⁰² Valójában Brassó-vidék és a Felső-Fehér vármegyei Székföld között, mert Miklósvárszéket csak Bölonnél érte el. (A közlők.)

¹⁰³ *Mátéfalva*, *Datk*, *Oltbogát*, *Hévíz*, *Szászugra (Galt)*, *Hidegkút*. (A közlők.)

a szép fogarasi Olt-síkságra, Bethlen, Szombatfalva, Utsa, Kertz mellett Porumbachig, azután ismét nyugat felé Frek, Rakovitza, Poraschest mellett a Vöröstoronyi-szorosig, és onnan Oláhország felé, Voltschán-, Oltul-, Romanátze- és Schirmán-vidéken át, ahol balról a Dunába torkollik Turno vársáncai felett, Nicopolisszal szemben.

Székelzföldön közvetlen jobb oldali mellékveize:

1. A Sipos-patak.

2. A Balán-patak.

3. A Kiss oltos-patak, mely a Lóhás-hegység egy szurdokából ered, és beleömlik a

4. Sáros-ut-patakba, mely a Fenyőfaly-hegység keleti lejtőiről ered, a Gyergyoba vezető új műút közelében, egyesült vizük (3. és 4.) Szt-Domokosnál ömlik az Olt folyóba.

A Sáros-ut-pataknak van egy földalatti szakasza is, a Garádos-hegy alatt, itt mikor a korábban leírt patakmeder eltömlődik, akkor a föld alatt ürül ki az úgynevezett feneketlen-tóba Cs-Szt-Tamáson.

5. A Hevisz-patak, mely Csík-magos-hegységből ered és Szt-Tamás felé folyik, és télen sem fagy be.

6–8. A Csík-magos nyugati lejtőiről eredő Szék-aszo-patak, mely több patakforrásból nyeri vizét, és Jenőfalva előtt ömlik be, azután egy másik, amely Kartzfalva előtt; az utóbbi neve Leföd-pataka.

9–10. A Maditsa-pataka, ennek egyik forrás a Jóhavason van, a másik a Szalmáson, a két ág egyesülése után Dánfalva felett ömlik be.

11–12. A Hargita keleti lejtőjéről eredő Madaras-patak, amely Madaras falu felett ömlik be, és egy másik, mely Madaras alatt, két másik patakforrás vizét is hozva, utóbbit Szedergyes-pataknak hívják.

13. A Hideg-patakok, mindkettő a Bill-hegységből.

14. Az Egres-patakok, a Bakilás-hegység keleti lejtőiről, Csík-szereda felett.

15. A Meleg-patak, Kurtafeje-hegységből.

16. Egy másik, a Kormos-hegység keleti lejtőiről.

17. A Nagyos-patak, mely Szt-Királynál ömlik be.

18. A Tiva-patak, a Kovátser-hegység keleti lejtőiről, mely Szt-Imre helysénél ömlik be.

19. A Hevisz-patak, mely ez alatt, egy kisebbet is magába fogadva, Szt-Simonnal szemben ömlik be.

20. A Raputa-patak, mely a Barothi-hegység keleti lejtőiről ered, és Verebessel szemben ömlik be.

21. *Kotormány-szék-, Bészék-, Nagy-vész-, Nejes-, Aszo-, Egres-pataka.*
22. A *Görgös-patak*, mely *Tusnaddal* szemben ömlik be.
23. A *Peleske-hegység* patakjai: *Nagy-holo-patak, Kanász-bértze-patak, Farkas-lik-pataka és Béforás-pataka*, melyek a *bükszadi üvegcsűr* felett ömlenek be.
24. A *Bányáz-patak*, a *Jóhavas-hegység*ből.
25. A *Setét-pataka*, három forrással, az *Ajta-hegység* keleti lejtőiről.
26. A *Nyires-patak*, mely *Oltszeme* helysénél folyik le.
27. A *Zalány-pataka*, az *Ajta-hegység*ből.
28. A *Kálnoki-patak*, mely *Zoltan* alatt ömlik be.
29. A *Körös-pataki patak*.
30. Az *Árkosi-patak*, melyet *Geje-pataknak* neveznek, és *Arkoson* folyik át, valamint
31. a *Nagy-patak*, mely mellette folyik.
32. Az *Örkő-patak*, mely *Sepsi-Szt-Gyorgyon* folyik át.
33. A *Kökényes-patak*, mely *Sepsi-Szt-Gyorgy* mellett folyik.
34. A *Szemeriai-patak*.
35. A *Sz-Királyi-patak*.
36. Az *Ilie-pataka* vagy *Felszegi-patak*.
37. A *Mike* és *Tsigojás-patak All-Dobollyból*.
- Több patak *Felső-Fehér vármegyéből*, az *Oroszdi-, Árapatakái-, Elő-patakái-, Hidvegi-, Ligeti-patak*.
38. A *Kiss-bőlön-patak* vagy *Falupataka*.
39. A *Méh-patak* és *Kurta-patak*, *Bőlön* és *N-Ajta* között.
40. Az *Ajtaj-patak*, mely az *Ajta-hegységből* ered, és *Közep-Ajta* és *Nagy-Ajta* helységeken át folyik át beömlése előtt.
41. A *Miklosvari-patak*.
42. A *Köpetzi-patak*.
43. A *Barothi-patak, Baroth-visze*, mely *Hérmány* felett ered, a *Barothi-hegység* nyugati lejtőiről, és *Hérmányon, Kiss-Batzonon* folyik át, ahol *Kiss-Baroth*, egy másik ága ömlik bele, majd *Bibártzfalva* felé még egy patakot vesz fel, melyben egyesül a *Peleske-hegységből* eredő *Nagy-hegy-patak, Setét-patak, Nagy-szugo-patak* a *Nagy-Batzoni-erdőségből* (*Jacob János-erdőség*) jövő *Pisztrangos-patakkal*, azután a *Jáhoros-hegységből* eredő *Köves-patakkal* és *Fenyös-patakkal, Sepsi-Batzonon, Nagy-Batzonon* át *Bibártzfalva* helységig folyva. A *Bodosi-patak* felvétele után *Baroth* alatt az *Oltba* jobbról ömlik be. Elválasztja a *Bardoczi* és a *Miklosvari* széket.

44. A *Vargyas*, *Vargyas-visze* a *Bill*-hegység nyugati lejtőiről ered, erős utánpótlást kap a *Bakilás*-, *Kurtafeje*- és *Bardocz*-hegység északnyugati lejtőiről. A *Somköhata* helyről eredő *Kéroj-patak* felvétele után jobbról befogadja a *Gyepi-patakot* és a *Kékviszi-patakot*, azután balról a *Kakutz-patakot*, az *Ilocza*- és *Szárosz-ag-patakot*, majd a *Csiki*-hegységből lefolyó *Tollvajost*, együtt a belé ömlő *Ángyos-patakkal*, melybe belefolyik a két *Kő-vas-patak*, ebbe pedig az *Ilocza-háta-patak*. A *Tolvájosba* torkolló *Aranyos-patakkal* együtt mindezek az úgynevezett *Kis-Vargyassá* egyesülnek. Az egyesülést követően a *Vargyas* jelentősebb lesz, és a lakosok *Nagy-Vargyasnak* hívják. Így folyik a *Homorod almasi*-hegység felé, ahol a *Nagy-mál* sziklái között folyik át nagy zajjal, itt elsüllyedni látszik, és az ellentétes oldalon való előtörése után *Almási Vargyasnak* nevezik. Lefolyik az *udvarhelyi Bardocz* fiúszékből, és a határon, szemben *Olosztelekkel*, dél-nyugat felé fordul. *Olosztelek* alatt, *F. Rákos* mellett ömlik bele a *Kováts-patak*, mely a *Kováts*-hegység nyugati lejtőiről, a *csiki* határon ered, és a *Kormosch*-hegység lejtőiről eredő *Kormoslangos-patakot* is magába fogadja, miután az a *Bardoczi*-hegységből lefolyó *Száldobosi-patakot* és a borvízpatakot is felvette és vizét *Füle* helységig vitte.¹⁰⁴ A *Vargyas* végül *Felső-Fehér vármegye* területén ömlik az *Olt* folyóba.

Mivel a *Vargyast Szt-Égyház-Olahfalu* felett csak egy kis magaslat, a *Hargita* egy hegylejtője választja el a *Nagy-Homorod* folyó területétől; és mivel télen vagy nagy esők idején a folyómeder meg szokott emelkedni, a *Vargyas* pedig ezáltal könnyen más folyómedret készíthetne magának, *Szt-Égyház-Olahfalu* lakóinak kell ezt megakadályozni, nagy fenyőtuskókból készült védőgátak által, ami gyakran huzamosabb ideig tartó munkát igényel. Mivel ebből *Vargyas* és a *Homorodi-völgy* lakóinak az a nagy előnye származik, hogy soha nem szenvednek vízhiányban, régi időkről kötelezték magukat, hogy *Olahfalunak* természetbeni ellenszolgáltatást nyújtsanak. Így *Löвете*, *Homorod-Almas*, *Homorod-Kárátsonfalva*, *Hom.-Okland*, *Hom-Ujfalu*, valamint *Homorod* őrlőmalmai minden malomkő után egynegyed hasznót (16 erdélyi pintet) fizetnek, *Vargyas* negyed hasznót és háromnegyed rész zabot a vízszolgáltatásért.

45. A két *Homorod*.

A *Nagy-Homorod*, *Nagy-Homorod-visze*, amely a *Hargita* lejtőiről ered, *Szt-égyház-Olahfalun* át, *Löвете*, *H-Almas*, *H-Kárátson-falva*, *H-Okland*, *H-Ujfalu* mellett folyik el, *Sommerburg* felett hagyja el a székelly határt, és

¹⁰⁴ A Kovács-, Kormos-, Vargyas-, Kormoslangos-patakok egymáshoz való viszonyát Scheint nem látta tisztán. (A közlők.)

a Streitfordi-hegyek mentén a Kőhalom széki *Homorod* felé siet, majd ez alatt a falu alatt a *Kiss-Homoroddal* egyesül, és Kőhalom szék patakjaival mindkettő *Gáld* felett ömlik be az *Olt* folyóba.

46. A *Kiss-Homorod*, *Kiss-Homorod-visze* ezen felül ered, a *Hargita* nyugati lejtőiről, és *Kapolnás-Olahfalu* mellett délnyugatnak folyik, *Homorod-Keményfalva* felé, majd *Homorod-Szt-Márton*, *Retsenyéd*, *H-Szt-Pál*, *H-Szt-Péter*, *Városfalva* és *Jánosfalva* mellett, itt elhagyja Székelyföldet, és Kőhalom székben folyik tovább *Draß* felé, onnan pedig a *Palosi-patak* felvétele után *Homorodig*. Egy kicsit kisebb, mint a *Nagy-Homorod*.

A két *Homorod*ba ömlenek az itteni hegyek jobb- és bal oldali lejtőinek vizei, sok jelentéktelen patakocská, melyek révén a *Homorodok* bővízű patakokká vagy kis folyókká nőnek.

Baloldali mellékvizek:

1. A *Fekete-Ügy* folyó, *Niger amnis*.

A *Lemhényi*-hegységben ered, és pedig ennek délnyugati lejtőjéről, és *Lemhény* mellett folyik délnyugat-nyugat-délnyugat irányba *Nyutod*, *Szászfalu*, *Oroszfalu*, *Szt-Katolna*, *Hatolika*, *Mártonfalva*, *Szörce*, *Telek*, *Létzfalu*, *Várhegy*, *Czofalu*, *Bitá*, *Eger-patak*, *Szt-Iván*, *Kökös* mellett az *Olt* folyó felé, melybe *All-Dobolyon* alul ömlik be.

Útja során több patakot vesz fel, melyeket a korábbi sorrendben sorolunk fel, és pedig beletorkollnak jobbról:

a. A *Csomortányi*-hegység patakjai, melyek az *Almási* területet öntözik, és *Baksfalva* felett ömlenek be.

b. Az *Almási*-hegyekből eredő, *Baksfalva* helységeen átfolyó és *Lemhény* alatt beömlő patak.

c. Az *Esztelneki-patak*, mely a *Bardocz*-hegy feletti és erről *Bardocznak* nevezett hegységből ered, kb. 1 ½ órányi szakaszon folyik tovább, majd összefolyik a jelentős *Csengő*- és *Szarvaskő*-patakkal, és *K-Nyutodnál* ömlik be; útjában felveszi *Esztelnek*, *Kurta-patak*, *Béla*falva és *Pollyán* vizeit.

d. A *Kászon*-hegység északi lejtőiről, *Kászon* fiúszékben eredő *Kászon-patak*, *amnis Kászon*, *Kászon visze*. Ez délnyugatra folyik le, *Felsőfalva*, *Imperfalu*, *Kászon Ujfalva* helységeken át, és ezt táplálja mindkét oldalról valamennyi, a hegység nyugati és keleti lejtőiről eredő vízfolyás. *K-Ujfalva* helységnél délre fordul, és *Készdi* szék határán folyik tovább, a szék és *Felső-Fehér vármegye* néhány helysége között, ezek *Kiss-Kászon*, *Szárosz-patak*, *Szt-Lélek*, *Peselnek*, *Kanta*, *Oroszfalu*. Közben felveszi a *Szép-patakot*, a *Szároszpataki*- és a *Peselneki-pata-*

kot, azután a *Bálványos*, *A- és F-Volál*-, *A-Torja*-patakot, együtt a *Kézdi-Vásárhelly*nél elfolyó vizekkel, és a *Fekete-Ugybe* vezeti őket, melybe *Katolna* felett ömlik.

e. Az *Ikafalvai*-hegységből eredő patak, mely déli irányba folyik, és *Mártonfalva* alatt ömlik be.

f. A *Saigo-patak*, mely a *Futasfalvai*-hegységből ered, nagy vízutánpótlást kap, *F- és A-Csernaton*, *Mátisfalva* és *Markosfalva* mellett folyik el, majd egyesül az *Albisi*-patakkal, és *Szörtse* helységgel szemben ömlik be. Tartós esőzésekkor áradásaival nagy károkat okoz a kaszálóokban.

g. A *Dálnoki*-hegységből eredő és *Létzfalva* felé lefolyó, egy a *Bessenyo*i-hegységből eredő patakkal összefolyva *Várhegy* felett beömlő patak, melyet *Dálnak-pataknak* neveznek.

h. A *Bessenyo-patak*, mely a *Bessenyo*i-hegységből ered, *Maxa* és *Eresztevény* között folyik el, és *Bita* helysége alul ömlik be.

Bal oldali mellékvizek:

q. Brassó-vidékről, a *Vajdahavas*-hegységből a *Tatrang-patak*, mely *Tatrang* faluban felveszi a *Piatra*-, *Ogarda*-, *Roska*- és *Dongo*-hegység különböző patakokba gyűjtött vizeit, utánpótlást kap a Brassó-vidéki *Zeiden*ből és *Burkuretz*ből¹⁰⁵, azután a Felső-Fehér vármegyei *Bodola*, *Nieny*, *Makos* növeli tovább, és *Székelyföld* határától nem messze ömlik be.

b. A *Lysznyoi*-patak, *Bikfalva* vizeivel.

c. Az *Egerpataki*-patak, mely *Szatsva* felett ered, és *Egerpatak* felett ömlik be.

d. A *Zagoni*-patak, mely a *Dongokö*-hegység északi lejtőjéről, a határ közelében ered, *Zagon* felett több patakot vesz fel, azután egyesül a *Páke* felett elfolyó *Kovácsnai*-, *Papoltzi* és *F-Dobolyi*-patakkal, majd a *Fekete-Ügy* felé folyik, miután a *K- és N-Borosnyoi*-hegyek vizeit is felvette.

e. A *Pávái*- és *Zabolai*-patak, melyek *Tamásfalva* helységnél egyesülve, utána *Teleken* felül ömlik be.

f. A *Harayi*-patak, mely *Petőfalva* felett folyik el.

g. A *Gelencze*-patak, mely a *Korobértz*-hegységben ered, a *Zernye*-, *K-Asztag*-, *N-Asztag*-hegységből kap utánpótlást, és délkeletről északkelet felé folyik, majd *Gelencze* helységnél délnyugatra fordul, végül *Imetsfalva* felett bővízű patakként ömlik be.

h. A *Hilibi*-patak, mely a *Nyegő*-hegységből ered, *Osdola* alatt egyesül az *Osdolai*-patakkal, és azután *Sárfalva* helységen keresztül folyik.

¹⁰⁵ *Pürkerec*. (A közlők.)

i. A *Martonos-patak*, mely a *Feketehegy*-hegységből ered, átfolyik *Martonoson*, és *N-Nyutoddal* szemben ömlik be.

k. A *Beretзки-patak*, mely a *Martonos*-hegységből ered, három forrásból, melyeknek helye *Megyes-or*, *Majlat* és *Feketehegy*. Az *Ósáncnak* nevezett hegyek alatt, *Lemhennyel* szemben ömlik be.

Az *Olt* folyóba még közvetlenül ömlenek balról:

2. Az *Angyalos-patak*, mely *Gidofalva* helysénél ömlik be, előtte azonban felveszi a *Fotosi-* és *Martonosi-patakat*.

3. Az *Etfalvai-patak*.

4. A *Bodoki-patak*, mely másik három forrással egyesülve ömlik be.

5. Az *Oltszeme* helységgel szemben beömlő patak.

6. A *Málnás* alatt beömlő patak.

7. *Száldobos*, *Gerebek* és *Sombor pataka*.

8. A *vacsárti patakok*, három vízforrással.

9. A *Tusnádi-patak*, mely az *Olives*-hegységből ered, felveszi a *lázárfalvai* és *szeretszegi patakat*, és *Tusnádnál* ömlik be, ide ömlenek a *Ravasz-patak*, *Röt-patak*, *Közép-patak*, *Vargas-patak*, *Hü-patak* és *Tiszás-patak*.

10. A *Verebes-patak*, mely felveszi a *kozmasi patakat*.

11. A *Fissák*, *Fiság-visze*; a *fissaki bővíző patak*, mely a *Fisság-hegységből* ered, éspedig arról a helyről, amelyet *Gyurka-hegynek* neveznek, elfolyik *Polyán*, *Menéság*, *Cs-Ujfalva*, *Csik-Szt-Gyorgy*, *Bánkfalva* mellett *Csatoszegig*, és miután felvette a *Tapolcza-patakat*, a *Kis-Monyosdot*, a *Bors-patakat* *Cs-Szt-Gyorgyról*, az *Egres-aszó-patakat*, az *Arany-domb-patakat*, és az említett falusi patakok jelentős vízforrásaitól kapott erősítést, *Csatoszegen* át az *Olt* folyóba vezeti vizüket, a *Loasz-* és *Csinet-hegységek* forrásaival együtt.

12. A *Fitod-patak*, mely a *mindszenti* hegylejtőről ered, a *Hosszszuaszóval* együtt magába fogadja a *Nagy-* és *Kis-Somlyoi-hegyek* által összegyűjtött vizeket, majd *F-Tisz* és *Szt-Lélek* vizeivel megnövekedve *Zsögösdnél* ömlik be.

13. A *Csik-Szeredai-patak*, mely a *Csomortányi-hegy* lejtőjéről ered, *Várdotfalva* vizeit *Csobádfalva* és *Cs-Somlyo* falvakon át az *Oltba* viszi, és *Zsögösdön* felül ömlik be.

14. A *Delnei-patak*, mely összegyűjti *Pálfalva* vizeit, és *Tapolcza* mellett ömlik be.

15. A *Szépviszi-patak*, mely a *Zellő-hegység* nyugati lejtőjéről ered, összegyűjti a *Szép-viszen* felüli szurdokok vizét (*Szalonka-patak*, *Pálos-patak*, *Fáta-patak* és *Sermászon-patak*), átfolyik *Szép-viszen*, felveszi még

Csik-Szt-Miklos és *Borsova* vizeit, és mindeniket egyesítve *Csitso* falu felé tart, mely alatt nyugati irányban ömlik be.

16. A *Ködvisze*, ez a patak a *Lovész-hegység* nyugati lejtőiről ered, azután *Ajnod* felé folyik, itt felveszi a *Tekerő-hegység* egy patakát, azután *Cs-Szt-Mihály* felé siet, ahol több, a *Széphavas* nyugati lejtőiről eredő patakot vesz fel, *Vatcsártsy* felé, végül *Körösfalva* helységen és *Cs-Rákoson* átfolyva *Madéfalva* alatt ömlik be.

17. A *Fodorvisz-patak*, mely *Madaros* alatt ömlik be.

18. A *Dánfalvi-patak*.

19. A *Lesöd-patak*, mely *Szt-Tamás* alatt, *Oltfalva* mellett ömlik be.

20. A *Babosza-patak*, mely határt képez *Szt-Tamás* és *Szt-Domokos* között.

21. A *Kurta-patak*.

22. A *Széklaka-patak*, mely a *Ferkő-hegység*ből jön.

23. A *Pásztorbük-patak*¹⁰⁶, mely *Szt-Domokos* felett, a *Pásztorbük-hegység*ből ered.

24. A *Borvisz-pataka*.

25. A *Gál-patak*, mely a *Naskolat-hegység* vízforrásait gyűjti össze.

26. A *Szakadad-patak*, mely a *Szakadad-hegység* vizeit egyesíti.

27. A *Szimina-patak*.

28. A *Bara András-patak*.

29. A *Szin-patak*, mely az *Etsem-teteje-hegység* vizeit gyűjti össze.

30. A *Kováts- és Szék-patak*, melyek a *Menostorkő-hegység*ből erednek.

31. A *Kiss-Csillos* és *Nagy-Nyil* a *Nagy-Hagymasból*.

32. A *Nagy-Csillos*, mely a *Csofion-hegység*ből, *Konyhásból* ered, és a vízforrásokat balról az *Oltba* vezeti.

Mindezekkel az összegyűjtött vizekkel az *Olt* folyó a fentebb leírt utat teszi meg dél felé, meglehetősen bővízüen, de nem olyan gyorsan, mint a *Maros* folyó; mert a hegyek, melyek az *Olt* irányában helyezkednek el, meredekebbek lejtenek, és csak vékony üledékes kőzetréteg borítja őket, melyet a víz ereje könnyen magával sodor, míg a talajtól lecsupaszított sziklák könnyebben leválnak, elszabadulnak, és az *Oltba* gurulnak, a folyómedret a sok gátnál feltöltik, összeszűkítik, és gyors folyását fékezik. Ahol nem állnak fenn ezek az akadályok, ott [vízgyűjtő] területének hossza és a hegyek miatt kénytelen kényszermederben folyni, és ezt gyakran változtatja. Így például, miután egy szakaszon délnek sietett a brassói hegyek felé, de nem tudta áttörni őket, kénytelen egy újabb jelentős kanyart

¹⁰⁶ Különös vidék, az itt a hegyen meggyilkolt *Báthori András* bíboros miatt. Stb. stb.

tenni, és folyását északnak, a *Bardoczi* és a *Miklosvári* szék felé venni, és a Fogaras-vidéken át sietni a Vöröstorony felé.¹⁰⁷

3. A SZERET FOLYÓ VÍZGYŰJTŐ TERÜLETE

A Szeret folyó nem Székelyföldön ered, és nem is folyik át valamely részén, hanem csak felveszi jobbról az összes vízfolyást a székely határ-hegységek keleti oldaláról, és a Dunán keresztül a Fekete-tengerbe viszi őket. Ehhez a vízgyűjtőterülethez tartoznak:

A Nagy-Bistritza

Ez a *radnai* katonai körzetben, a *Galota*-hegység alatt, az ottani forrástavakból eredő, Moldva felé tartó folyó *Piatra* helységig felvesz jobbról néhány Székelyföldön eredő vizet, melyeket azután a Szeret folyóba vezet, éspedig:

A székely határtól, északon és keleten

a. a Nagy-*Neagra*-patakot, mely a *Pietroszul*-hegységben ered, a magas *Kelemanal*-hegységből (*Kelemen havas*), a *Vurful Kurmaturi* alól, és a *Strada*-hegységből kap utánpótlást; ez képezi az északnyugati határt a besztercei katonai körzet felé.

b. A *Neagra*, *Neagra Székujászka*, *Kiss-fekete víz*, mely Székelyföld északi, Moldva felőli határán, a *Mogura* és a *Bastik* északi lejtőiről ered, felveszi a moldvai *Dragoiaszka*-patakot, azután a *Feketeresz* és a *Veres-Borszék* keleti lejtői közti hegyhasadéokban folyik tovább, több forrást vesz fel a *Pak-havas*ról, végül pedig a *Grutschiczul mare*-hegység mellett hagyja el Székelyföld és Moldva határát, és az innen kapott utánpótlással ömlik jobbról a Nagy-Bistritza folyóba, a moldvai *Prosteny* falun innen. Ez a patak képezi több ponton is az északi határt Moldva felé.

c. A *Kis-Bistritza*, *Kiss-besztertze-víz*, *Bistrocsoara*. Ez a *Mogura* hegység-nél ered, északnyugatról *Bélboron* át folyik alá abba a völgybe, amelyet

¹⁰⁷ Bod Péter írja erről (*Siculica Hunno-Dacica. Sect. 2da: De sede Sepsi. Memorabilia. 1.*), hogy az Olt folyó 1742-ben, a március 9-re virradó éjjelen kiapadt volna, éspedig *Oltszem* falu és *Szováta* között a molnárok és vízholdó asszonyok reggel üresen találták volna. Reggel 9 órakor azonban (március 10-én) a víz ismét eljutott oda.

A közelebbi körülmények, melyek ezt a rendkívüli jelenséget, a víz erős áramlása mellett *Oltszemig* kísérték volna, nincsenek megadva.

[Az adat problematikus, földrajzilag így értelmezhetetlen. (A közlők.)]

Jelentős források elapadását és ismét felszínre törését időközben *Sam. Chr. Wagner* is feljegyzi tudós művében. (*Das Leben des Erdballs, und aller Welten. Berlin 1828. 8. 363. Nro. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. és 30.*)

az *Obsina*, *Rakotyas*, *Mezőrész* főgerinc keleti lejtői és a Moldvával való határhegység nyugati lejtői képeznek, *Holonál* *Danduion* át a *Tölgyes-szoros* felé íramlik, ahol azután *Repschunnál*, Moldvában, *Hang* felett, az egykori török vámnál ömlik be a *Nagy-Bistritza* folyóba jobbról.

Ugyanide ömlik be jobbról az összes, az *Obsina* közelében eredő patak; a *Rakotyas* patakai, a *Mezőrész* szurdokaiból eredő *Borpatak*, *Borszék-* és a *Kerekszék-patak*; a *Közhérsznyak-* és *Nagyrésznyak-hegység* vizei, a *Korbul-patak*, a *Nagy-putna-patak*, együtt a *Bükhavas-patak*ba ömlő patakokkal, a *Magosbuk* lejtőiről, a *Nyergesről* és lejtőiről lefolyókkal; a *Szépticz-patak*, mely egyes pontokon határt képez Moldva és *Gyergyó* között.

Balról pedig több, a határhegységekből lefolyó patak; a *Cservár-* és *Juházkő-hegység*ből eredő patak. A *Vale Komornike*, a *Holo-patak*, a *Vale Obsina* és a *Cziklus*, az *Obsina Albilor* és *Aszboilor* vizei, a *Szepticz-pak-havas* és *Fekete-rész* hegységekről, a *Muntyele Szekuljeszk* délkeleti és észak-északnyugati lejtőiről lefolyó erős patakok.

d. A *Békas*, *Veresköru*, *Bikesseny*, *Bikásul*: ez a *Lóhavas* északkeleti oldalán ered, kezdetben északkeletre folyik, azután keletnek fordul *Almás-mező*, *Sadán-patak* és *Békas* között, elhagyja a székely határt, és a *Nagy-Bistritza* vizébe ömlik jobbról, a határ közelében, a moldvai *Bikesseny* falu alatt.

Ebbe torkollik jobbról:

1. Egy kis patakág a *Fekete-hagymas-hegység*ből.
2. A *Kis-Békás*, mely a *Huvardit*-hegységből ered, és pedig ennek északi lejtőjén, majd a *Tárvész* és a *Monostorkő* közti szurdokban folyik délről északnak, és a *Monostorkő*-, a *Csofion-konyhás-* és a *Luts-hegység* patakjaiból kap utánpótlást.

3. A *Domuk-patak*, ez a *Baratzkos-hegység* északi lejtőiről ered, a *Meleghavas* és a *Tárvész* patakjai növelik meg, felveszi még a *Hosszszuhavas* nyugati lejtőinek minden vizét, a *Luts-hegység* keleti oldalának vizeit, végül az *Iványos-patakot*.

4. A *Somlyo-patak*, mely a *Somlyo-hegység*ből ered, és itt országhatárt képez.

Balról pedig:

1. A *Veres-kőpatak*, mely a *Kiss-havas* keleti lejtőiről ered.
2. A *Kupás-*, *Csonárd-*, *Lápos-*, *Sadán-hegység* déli oldalának vizei.
3. A *Sadán-patak*, mely a *Hegyes-hegység*ből ered, *Sadán* felett, és felveszi a *Széptiez-* és a *Gaszrész-hegység* összegyűjtött vízforrásait.

4. A *Dobozali*-patak, mely az országból való kilépésnél országhatárt képez.

e. Az itt emelkedő hegycsoportok keleti oldaláról eredő patakok, az *Edze*-patak a *Hosszszuhavas*ról, a *Barátos*-patak a *Meleg-havas*ról, a *Bálványos*-patak a *Bálványos*ról, a *Torkeutza*-patak a *Bálint Sorka* nevű részről az említett hegységek mellett északi irányban elfolyó és a torkolataig országhatárt képező *Tarkő*-patakba (*Tarkulze*) ömlenek, mely azután Moldvában a *Nagy-Bistritza* folyóba ömlik a *Békás*-folyó alatt.

A Tatros-folyó

A *Szellő*-hegység északi oldalán ered, délről észak-északkelet irányba folyik, a *Syllien*- és a *Másfály*-hegység között keletnek, majd délkeletnek fordul, az országhatáron azonban egészen keletnek, *Kumánésd* felé, Moldvában, ahonnan *Bagzté* és *Dostana* között, *Okna* környékén a *Trotus*ba szakad, és röviddel ennek a torkolata előtt az *Oytos*-patakkal egyesül, így ömlik a *Szeret* folyóba.

Ugyanide ömlenek, éspedig jobbról:

A *Fisság*, *Sipahavas*, *Kobolohágo*, *Másfály*, a *Pojana laj Sztán* összegyűjtött vízforrásai, a *Csüget*-patak, mely *Pojana* mellett folyik, a *Czintza*- és *Szulcza*-patak, a *Csobányos*, mely a *Szellő* déli oldaláról ered, és a *Tomoth*-tól, a *Loásztól* és a *Kereszttestől* kap utánpótlást, végül *Csobányos plaje* mellett hagyja el a határt, és a *Trotus* felé igyekszik, Moldvában.

Balról pedig a határ közelében, a *Zaharul*-hegységből eredő patak, az *Alunétz*-, a *Pope*-, a *Prentsele*-hegységből eredő patakok, a *Hamura*-patak, mely *Csudomir* felett ered, és emellett a hegység mellett folyik északról délnek, a *Gyimes*-szoroson át a *Tatros* felé; azután a *Gyimes*-patak, a *Csudomir*-hegység nyugati lejtőiről való patak, azután a *Balintsorka* nyugati lejtőiről lefolyó vizek, a *Hidegszegi*-patak, mely a *Bálványos* nyugati lejtőiről ered; azután a *Baratzkos*-, *Hüvardit*- és *Szakadat*-hegység patakjai, melyek együtt a *Hidegszeg*-patakba torkollnak, végül a *Syllien*-, *Naskalat*-, *Fodorvész*- és *Lovész*-hegység keleti lejtőinek vizei.

Jóval lennebb folynak a *Tatros* felé rajtuk kívül a következő, Székelyföldön eredő patakok, melyek mind ennek jobb oldali mellékviizei lesznek:

a. Az *Uz*-patak, *Uzul*, mely a *Csinet*-hegység keleti lejtőiről ered, *Al-Csik* és *Kászon* fiúszékek határán, nyugatról keletnek folyik az *Aklos*-hegység mellett, a *Kászoni* szék északi hegyei és a *Csinet*, majd a *Baska*, a *Say* és a *Magyaros* között, azután a *Bardocz*-pataknál hagyja el a székely

határt, és a moldvai hegyek között *Dormanest* felé folyik, mely moldvai falu felett jobbról a *Tatrosba* ömlik. Jobb oldalról a *Kászoni*-hegység északi oldalának vizei, valamint a *Répat*- és a *Kászoni*-hegység patakjai táplálják; balról pedig a *Magyaros*-, a *Saj*-, a *Loász*- és a *Csinét*-hegység vizei, több patak révén.

b. A *Bardocz*-patak, melynek egy rézsútos ága képezi a határt Moldva felé, ez a *Bardocz*-hegység északi lejtőiről ered, délről északnak folyik a határ felé, itt felveszi a *Veresvisz*-hegységből eredő patakot. Ez a patak a *Sándor*-, *Ketskés*- és *Farkhavas*-hegységekből kap utánpótlást, és az *Utzulon* át ömlik be a *Tatrosba*.

c. A *Dostane mike*, mely a *Farkhavas*ról ered.

d. A *Dostane máre*, mely a *Nemere*-hegységből ered, erős utánpótlást kap a *Ketskés*-hegységből, és Moldvában ömlik be jobbról, *Dostane* falu alatt a *Tatrosba*.

e. A *Szalonatz*-patak (vagy *Szlonika*-patak) a *Kiss-havas*ról ered, és a *Sándor*-, *Ketskés*-, *Bocsáz*- és *Sipos*-hegységek vizeivel megerősödve ugyancsak a *Tatrosba* ömlik be jobbról, *Tiszest* felett, Moldvában.

f. Az *Oytos*-patak, mely *Készdi* székben ered, a *Mussát*-hegység északi lejtőiről, délről északnak folyik a *Feketehegy*- és a *Lipsa*-hegység között, az *Oytos*-határszoros felé; miután elhagyja ezt és a határt, keletnek fordul, és azután a moldvai *Groszést* falu mellett folyik el, és a *Tatrosba* ömlik be jobbról.

A nagy és magas *Oytosi*-hegységből erős utánpótlást kap, és jobb oldali mellékvize lesz a *Mussát*-, *Kolobáts*-, *Besenyő*-, *Doboka*-, *Lutyán*- és *Fejérvész*-hegységek összes patakja. Bal oldali mellékvizei a *Nyegő*- és a *Feketehegy*-hegység patakjai, az *Ósánc*-hegyek, a *Kiss-havas* és a *Sipos* patakjai.

g. A *Kászoni*-patak; ez a határon ered, a *Kolobáts*-hegységből, utánpótlást kap a *Doboka*- és a *Besenyő*-hegységből, és nyugatról keletnek folyik a moldvai *Kászoni* falu mellett, a *Tatros* felé.

A *Putna*-patak

Ez két forrásból ered, a keleti határhegységekből. A felső patak neve *Varantza-putna*, az utóbbié *Zabola-putna*. Ezek csak Moldvában egyesülnek, *Priszakon* innen, és azután egyesülve a *Szeret* folyóba ömlenek.

a. A *Varantza-putnai*-patak a *Korobértz*-hegység felett ered, a *Huvajodol plaja* közelében, a határon; és utánpótlást kap jobbról több moldvai hegyi pataktól,

balról pedig *N-Bonyho-, N- és K-Asztag-, Hortán- és Mussát-hegység*ből; egyes pontokon határt képez, és azután elfolyik a *Varantza plaja* mellett. A *Szárosz-patak* felvétele után, mely ugyancsak határt képez néhány ponton, magába fogadja a *Lipsa-hegység*ből eredő *Lipsa-patakot*, és végül a moldvai *Dulcenitz* falu mellett folyik el, a moldvai *Prisák* falu felé.

b. A *Zabola-putna-patak* a *Lakocza-hegység* északkeleti oldalából ered, felveszi a *Gor-patakot*, és északról délnek folyik, Moldvába, azután ismét keletnek, *Prisák* falu felé.

A *Lakocza-, Mordán-, Gor-, Fekete-Gyorgyo-, Magyaros-, Bokur-* és más moldvai hegységekből kap utánpótlást bővíző forrásokból; és az utolsó patak, melyet a székely hegyi források Moldvába küldenek; alatta a hármashatár következik Moldova, Oláhország és Erdély között.

A két Bacska-patak

Ezek a *Gor-* és *Lakocza-hegység*ből erednek, Oláhországban egyesülnek, *Rusila* oláh falu felett, és egyesülve ömlenek be balról *Nicojesdnél* a *Busko-patakba*, mely azután *Maximen* alatt ömlik jobbról a *Szeret* folyóba.

a. A *Kiss-bacska, Buska mike, Sugo-baska* a hegység nyugati lejtőjéről ered, ennek oldalágairól kap nagy utánpótlást, felveszi még a *Vale Cziganyos* vizét, mely patak éppen a határt képezi, és északról dél-délkeletnek folyik, az oláhországi *Rusilla* falu felé.

b. A *Nagy-bacska, Buska mare* a *Lakocza-hegység* nyugati oldaláról ered, északról dél-délkeleti irányba folyik, és jelentős utánpótlást kap a jobbról és balról beszakadó pataktól, melyek a *Gor-, Feketehalom-, Feketebértz-, Hoszszuhavas-* vagy *Gorongul-hegység*ből jönnek, azután a *Péták-pataktól*, mely itt néhány ponton a határt képezi. Azután *Buske* falu mellett folyik el, *Rusila* falu előtt egyesül a *Kiss-Bacska-patakkal*, és a fent leírt úton halad a *Buseo* felé, majd ennek révén a *Szeret* folyóba.

Ebből a Székelyföld vízgyűjtő területeit bemutató leírásból kitűnik a minden irányba induló vizekben való gazdagság.

b) Földalatti folyóvizek

Megemlítendő még egy patak, mely a *Csik-Szt-Tomási-hegység*ben ered, és *Sáros-ut-pataknak* nevezik.

Természetes folyása a *Gyergyóból Vasláb*on át *Cs-Szt-Domokosra* vezető újonnan kialakított műút mellett van, és a *Kiss-oltos-patakba* ömlik

jobbról; ha azonban akadályozzák természetes folyásában, akkor néhány kerek nyílás felé folyik, melyek a jelenlegi őrház alatt találhatók, és az ezen nyílásokba befolyó víz örvénylő mozgással eltűnik szemelőla *Garadoshegy* nevű mészkőhegység mélyén, és a föld alatt folyik Fel-Csikba, a *Csik-Szt-Tamási*-hegység lábánál bukkanva elő, ahol a *Feneketlen-tó* nevű tóba gyűl össze. A lakosok azt állítják, hogy az előbb említett nyílásokba bedobott kacsák ebben a *Feneketlen-tó*ban sértetlenül bukkantak ismét elő.

Hasonló módon tűnik el a *Vargyas* folyó nagy része is a *H-Almási* barlangnál. Ez a folyó ugyanis itt magasra tornyosuló sziklák között áramlik egy olyan helyig, ahol egy része örvénylőn, olyan zúgással árad be a mészkőhegy belsejébe, mint amilyent a beindított malomkerék szokott okozni, és a szikla ellentétes oldalán, két egymás felett elhelyezkedő nyíláson bukkan ismét elő, ahol ismét egyesül a folyóval, mely egy latin S alakú kanyarulattal kigyózik egy csaknem függőlegesen álló mészkő-sziklafal körül. Mindkét nyílás, melyekből a föld alatt folyni látszó *Vargyas* folyó ismét kiárad, ölnyi magas hasadék a *Nagy-mál* mészkősziklán, és alakja hegyesszögű háromszög. A felsőből zavaros víz folyik elő, az alsóból azonban tiszta víz, és nyáridőben aranymosó cigányok keresik az aranyat ezekben az üregekben. Eszerint az *Almási*-barlang nedvességét és romlott levegőjét csak a barlangba leszivárgó víz tartja fenn.

c) Állóvizek

Nem minden, ezekből a hegyekből fakadó víznek van megfelelő lefolyása, sokuk külön víztárolókban gyűl össze, és tavakat képez, vagy összevegyül az oldódó talajjal, és lápokot és mocsarakat hoz létre.

a. Tavak

Székelőföld legnagyobb tavának a *Szt Anna*-tavat tartják, ezt minden oldalról szárazföld övezi, és nincs lefolyása. Al-Csikban fekszik, a *Tusnadi*-hegységben, bükk és fenyő veszi körül. Kerülete körülbelül egy órányi; ami a mélységét illeti, korábban feneketlennek tartották, a tengerrel összeköttetésben levőnek, ezért *Tengyer-szemnek* is nevezték, és a széttört, elrothadt fenyőroncsokat, melyek a tavon használt dereglyékből származnak, hajótörésben szerencsétlenül járt hajók maradványainak vélték; most azonban látható az alja, mely homokos és kavicsos. A szélén sekély, de befele mélyül: emiatt a közepe felé hajló lejtő miatt a benne fürdőknek az az érzése, hogy húzza őket befelé. Vize iható, nem sós, és olyan tiszta, hogy az ezen a vidéken lakók nyáron gyakran fürdenek benne, külön-

sen pedig az itt legelő marhák isznak belőle. Dereglyékkel is járnak rajta. Halak azonban nincsenek benne, és a náddal benőtt partokon élő sok varangyon kívül még egy bogár¹⁰⁸ él benne, melyet a székelyek *viszi-gyék*-nak neveznek. Ez sose nő nagyobbra öt íz hosszúságnál, teste hajlékony, és hasa sárga. A helybeliek mérgezőknek tartják, ezért mérges vízigyíknak, *etőgyék*nek nevezik, és azt hiszik, hogyha elégetik, majd porrá törik, és vízzel keverve megisszák, minden porszeméből egy újabb vízigyík regenerálódik az emberi testben, és ettől halálos. A tó szokatlan fekvése és a helybeliek azon észrevétele, hogy gyakran gyűlnek össze felette vihar- és esőfelhők, sokféle tápot adtak a népi babonának. Ennek következtében még azt is állítják, hogy sárkányok laktak a tavat, melyek ezeket a viharokat okozzák. A tó télen befagy, a partjától egészen egy ölnyire a közepéig.

A *piritskei* tó, melynek már semmi nyoma, feltöltődött és kiszáradt.

A *Csik-Szt-Tamási*-hegység lábánál, magában a faluban még egy tó található, melynek kifolyó vize, melyet *Hevisznek* neveznek, már negyedóra távolságra egy őrlőmalmot hajt; ennek a tónak is *Feneketlen-tó* a neve, minden ok nélkül.

Az említetteken kívül Székelyföld lapályain is több tó található, de jelentéktelen kiterjedésűek, melyeknek mesterségesen összegyűjtött vizét mind halastóként, mind pedig gabonaőrlő malmok hajtására felhasználták, ilyenek például a marosszéki tavak és a *Szovata* melletti, a Küküllő korábbi áradása révén létrejött, állandóan fogyó tó.

b. Lápok

A magas hegyeken, különösen ott, ahol lapos és egyenletes sík felületek találhatóak, és kiváltképpen északon, sok láp fennmaradt. Ezek részben a hóból és esőből összegyűlő vízből, részben az itt előtörő és innen lefolyást nem találó forrásokból keletkeznek. Ha az ilyen lápokon utak vezetnek át, azokat fatörzsekkel rakják ki, [így] hidalják át.

c. Sarak

Ilyeneket mindenütt találhatunk Székelyföldön, ahol arra alkalmas a hely, leggyakrabban mégis a nagy folyók alacsony partján; ezenkívül különösen figyelemre méltó az úgynevezett *Pokol-sár Kovászna* helységben, nem messze a templomtól, melyet a helybeliek sikerrel használnak a poloskák által bepiszkított szobák meszelésére. Ez a sár állítólag több öl mély a közepén, több öl kiterjedésű, és nagy zajjal, hőmérsékletének

¹⁰⁸ Az eredeti szövegben: *Insekt*. (A közlők.)

emelkedése nélkül, hamuszínre színeződött vizet bugyogtat elő, melyet a forrás mohón újra elnyel.¹⁰⁹

Sóos-mezőn, az Oytos-szorosnál is található egy hasonló sár, ebből azonban kátrányt (magyarul *duhot*, oláhul *pokure*) nyernek, a szekerek részére.

d. Ásványvizek

Ásványvizekben, melyeket kitűnő tulajdonságaik miatt sokféle gyógykezelésre használnak, annyira gazdag Székelyföld, hogy a hegyekben majdnem minden Csiki és Háromszéki falunak van ilyen forrása. A leginkább említésre méltók, melyeknek vize részben ivásra csábít, részben helyben fürdőzésre használható, a következő ásványvizek: Bélbor, Bodok, Borr-Sáros, Borr-hegy, Borszek, Csik-Hosszszuaszo, Csik Szereda, Farkasmező, Homorod, Jacobfalva, Korond, Lövéte, Pistrangosi Borvisz, Poján, Rákos, Sombor, Sóosmező, Szaldobos, Szombatfalva, Zalánypatak stb.

Fürdőként használják: Bugyago Málnáson, Büdös Zeike Udvarhely mellett, Fortgyago Cs-Lázarfalva helységben, Háromszéken a Kovásznái, Lobago Borszáken, Szombatfalvai stb. stb.

Az ivóforrások ásványvizeit hideg fürdőkhöz használják, és szükség esetén megforrósított kovakővel melegítik.

Sós források a sóbányák közelében vannak, és az országon végighúzó-dó sörétegek mellett.

Lerakódásokat képező forrásokkal Málnáson találkozhatunk, a háromszéki Sepsi fiúszékben. Sok savanyúvízforrás kérget is hagy hátra és képez. A borszeki ásványvízforrások és ennek a völgynek az összes ásványvízforrásai mészkőkérget raknak le előtörésük helyén és lefolyásuk mentén, melyet *borkőnek* neveznek.

Kátrányforrások a felszínen nincsenek, de ásott kutakban találtak ilyeneket a Sóos-mezőn, a moldvai határ közelében. Ennek a vidéknek a lakói a kiásott gödörbe mogyoró- vagy nyírfaágakból való fonadékot engednek le, az erdélyi méhkasokhoz hasonló, melynek mindkét vége nyitott, de fent szélesebb, mint lent; erre a kihelyezett gödörfonadékra egy rudat helyeznek keresztbe, mely két cölöpön nyugszik, és a földbe van erősítve. Egy ló a legtöbb két öl mély gödörből 3-6 erdélyi akós dézsát húz fel a keresztrúdon fekvő kötél segítségével, amit azután a kút közelében

¹⁰⁹ Barbenius, Jos., Chemische Untersuchung einiger merkwürdigen Gesund- und Sauerbrunnen des Szeckler-Stuhles Háromszék in Siebenbürgen. Hermannstadt. 1792. 8. p. 48. 49.

a földre kiterített fazonadékba öntenek és ezt szükség szerint többször megismétlik. A kihúzott víz tiszta felületén egészen átlátszó, zsíros, szagtalan folyadék (kőolaj) van, mely fennmarad a vesszőfonadék közt, mert nehezebben folyik le, mint a víz. Az így összegyűjtött kőolaj a meleg és a légnyomás hatására észrevehetően megváltozik, és erős, átható szagot kap, koromfekete színű lesz és töményebb; ebben az alakban gyűjtik össze, mint kátrányt, és hordókban árulják a lószerszám és szekér kenésére, *duhot*, *pokure* néven. Ez az erős szag az egész vidéket betölti.¹¹⁰

¹¹⁰ [Könyvészet az alfejezethez:]

Barbenius, Jos., Med. Doct. und Physicus etc. etc., Chemische Untersuchung einiger merkwürdiger Gesund- und Sauerbrunnen des Szecklerstuhles Háromszék in Siebenbürgen. Kl. 8. Hermannstadt. 1792. b. Hochmeister.

Bélteki, Sig., Med. Doct., Conspectus systematico-practicus aquarum mineralium M. P. Transylvaniae indigenarum Vindob. 1811. b. Wimmer.

Die Heilquellen von Borszék. 8. Wien. 1825. b. Wallishaußer und Pesth. b. Trattner.

Franz, Heinr. Joh., von, etc. etc., Gesundheitsbrunnen der Oesterreichischen Monarchie. Wien. 1777.

Gergellyfi, Med. Doc., De aquis et thermis mineralibus terrae Siculorum Transylvaniae. 8. Cibin. 1811. b. Barth.

Matyus, István, Med. Doct., O és Uj Diaetetica. 5. Darab. 2. Rész.

Neustaedter, Mich., Med. Doct. und Protomedicus etc., Über den Gebrauch des Borszeker Sauerbrunnen. Siebenb. Quartalschrift. 3. Jahrgang.

Neustaedter, Mich., etc. etc., Über den Homoroder Sauerbrunnen, nebst einigen Vorsichtsregeln beim Gebrauch der Brunnen-Curen. Siebenb. Quartalschrift. 3. Jahrgang. 3. Heft. 1793.

Pataki, Sam., M. Doct. et Protomedicus etc. etc., Descriptio physico-chemica aquarum mineralium M. P. Transylvaniae, jussu J. R. Gubernii in compend. redacta. Pestini. 1820.

Wagner, Luc., Dissertatio inauguralis medico-chemica de aquis medicatis M. P. Transylvanie. Vind. 1733.

NEGYEDIK FEJEZET SZÉKELYFÖLD ÉGHAJLATA

Székelyföld éghajlata egészében véve azonos jellegű egész Erdély éghajlatával, vagyis nagyon változó. Míg délben nagy a hőség, az esték, éjszakák és reggelek hűvösek, a hegyekben pedig hidegek.

A földrajzi szélesség szerinti mérsékelt égövnek megfelelően enyhébb kellene hogy legyen az éghajlat, de nagyon sok helyi oka van annak, hogy a tényleges és a földrajzi éghajlat jelentősen eltér egymástól. Ott vannak a magas, hófödte hegyek, melyek óriás karjaikat minden irányba kinyújtva behálózák Székelyföldet; van egy jelentős víztömeg, mely a hegyekről a völgyek és síkok felé tart, folyamok, folyók és patakok formájában; itt van a szeleknek az előbbieket által meghatározott sajátos természete és iránya; sőt figyelembe kell venni a talaj vegyi összetételét is, mely nagyfokú eltéréseket okoz, ami a meleget és hideget, szárazságot és nedvességet, sőt magát az évszakok váltakozását illeti, és így a termékenységet is meghatározza, ezzel együtt pedig Székelyföld tényleges éghajlatának sajátos jellegét. Ez a különbözőség az ország egyes részeiben is megmutatkozik. Így a nyugati részen meglehetősen enyhe az éghajlat, és mindenféle növényzet fejlődésének kedvez; de ahogy a terület északi és keleti irányban fokozatosan emelkedik, és nő a hegyek magassága, az éghajlat is ridegebbé válik, és a növényzet is korlátozottabb. Így annak ellenére, hogy nyugaton s a déli fekvésű hegyekben megterem a kajszi- és őszibarack, a szőlő, észak és kelet felé, a magasabban fekvő hegyekben a legnagyobb erőfeszítéssel sem lehet ezeket megtermelni, de a dió és a cseresznye megterem. Úgy tűnik, a magas bükk képezi a határt a gyümölcsfák és a hegyi fák között. Ott ugyanis a tűlevelű fák teszik ki a növényzet fő részét, ezek gyakran olyan nagyra nőnek, hogy csak fáradságosan lehet kiirtani őket. A még magasabb hegyekben csak a törpe nyír, a málna és a cserjefélék nőnek, az alsó hóhatárig vagy az alpesi alsó határzónáig.

Ugyanígy változatos a síkságok növényzete is, a fennsíkok lenétől és fekete zabjától kezdve az árpnán, rozson, búzán át a törökbúzáig terjed, ahogy a terület nyugat felé menedékesen lejt.

Hogy jobban megértsük az éghajlat sajátosságait, rendben fel kell mindent sorolnunk, ami ennek jellegzetességét meghatározza. De előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy ez a leírás csak tökéletlen megfigyelésekre alapoz, és még sok mindent, sőt a legtöbbet pótolni kell.

a. Levegő

A levegő minéműsége nem lehet azonos sem vegyi vagy természeti, sem mechanikai összetevőiben egy olyan területen, ahol annyira változó a talaj és ennek felszíne; és másnak kell lennie a magas hegyekben, melyeket hó és erdők borítanak, mint a folyókkal és patakokkal átszelt völgyekben és síkságokon. Ott gazdag oxigénben és elektromosságban, de ridegebb; itt kevesebb ilyen tulajdonsággal rendelkezik, de enyhébb. Állandó mozgása és áramlása révén azonban mindenütt megtartja törvényszerű *oxigén*, *nitrogén* és szénsavany összetételét, úgyhogy természeti jellegének megfelelően csekélyebb sűrűség, világos áttetszőség, barátságos kékség, nagy tisztaság és szárazság jellemzi, mely az emberek és állatok életére rendkívül jótékonyan hat. Tehát nincsenek olyan szakaszok az egész Székelyföld területén, ahol olyan lenne a légkör, hogy az a benne található idegen összetevők révén belélegzésre alkalmatlan és káros volna. Vannak ugyan egyes helyek, ahol rossz a levegő, pl. mély gödrök, hegyi barlangok és üregek, ahol stagnál a víz, és amelyek csekélyebb kapcsolatban állnak a külső légkörrel, így a *Homorod Almási*-barlangok, a *Büdös* nyílásai és a *Kovászna* melletti lápok. De ezek károsak csak arra a térre korlátozódnak, ahol kifejlődik, és a levegő állandó mozgása szétoszlatja e káros anyagokat, s így az életet adó keverék nem károsodik tovább.

Ugyanakkor Székelyföld egész területén nincsenek olyan magas hegyek, ahol a légzés nehézséget okozna.

Hogy mekkora a levegő sűrűsége a különböző magassági pontokon és az ország jelentősebb síkságain, nem ismert. *M-Vasárhelly* esetében a barométer közepes állását 27" 28"-ban adták meg, máshol ezek a megfigyelések még elvégzésre várnak, és a *Ricca*-megaslat 1920 lábra becslését is helyesbíteni fog kelleni.

A levegő mozgását és összetételének változását okozó jelenségek közé soroltatnak, joggal:

b. Szelek

Székelyföld uralkodó szeleinek többsége inkább változó, sem irányukban, sem időpontjukban és időtartamukban nem követnek meghatározott törvényszerűségeket, kevés az időszakosan ismétlődő. A legjelentősebb időszakos szelek közé számíthatjuk azonban az északkeleti szelet, mely különösen a tavaszi napéjegyenlőség idején fúj be a *Nemere*-hegységen át Moldvából, és gyakran annyira dühös és féktelen, hogy a *Haromszéki*-sík-

ságon néha a megrakott szekeret is felborítja. Azután a déli szelet, mely a Vöröstoronyi-szoroson fúj be, Oláhország felől, és általában tavasszal, amikor a hegyláncon felhatolva, a magával hozott meleg révén megolvasztja a hegyek és hegyi szakadékok havát és jegét.

Az északi szél Mármarosból fúj, a beszercei katonai körzetbeli Kárpátokon át, és a hegyekben annyira metsző, hogy az emberek és állatok hajlékaikban és a barlangokban keresnek menedéket dermesztő hatása elől. A nyugati szél pedig szelíd hűvösével enyhíti a nyár és ős forróságát. A viharok és orkánok ritkák az országban. Említésre méltó az 1780-ban megfigyelt orkán, mely gyökerestől kitépte a *Hargita* magaslatait benövő fenyőket és egyéb tűlevelű fákat. Útját, egy vad folyóhoz hasonlóan, melynek bős hullámai mindent letarolnak, ami útjukban áll, mindenütt kidöntött tűlevelű fák jelölik. Azóta úgy tűnik, hogy enyhébb a klíma Gyergyó és Csík északi részén, és a Csík, Maros és Gyergyó közti hegyvonulat növényzete is kedvezőbbé vált.

Mivel a közönséges szél sebessége másodpercenként 15 láb, tehát óránként 9000 öl vagy 2 ½ mérföld; a keleti vagy nyugati szél az ország 17 mérföldnyi hosszán 7 óra 33 perc és 20 másodperc alatt vonulna át, az északi és déli szél pedig a 23 5/7 mérföldnyi szélességén 10 óra 30 perc alatt.

A levegő vegyi összetételének változását az eső és a zivatar okozza. Az évente hulló csapadékmennyiséget ugyan nem lehet pontosan megadni, de átlagosan 17 hüvelyknyi lehet, úgyhogy ha párolgás által semmi sem veszne el [és nem folyna el], az országot ebben a magasságban fedné be a víz. Az esővel rokon jelenségek, mint a harmat, dér, köd és hó esetében semmi olyan nincs Székelyföldön, ami ne lenne általánosan ismert. A hegyekben viszont korán dérré fagy a harmat, és a hó télidőben magasán befedi a hegyeket és völgyeket.¹¹¹

Említésre méltók a hegyi zivatarok, és pedig nem mindig a pusztításuk, hanem sokkal inkább a lenyűgöző hatásuk miatt, melyet a megfigyelőre gyakorolnak, ha az csak sík területen látott ilyent. Ezek ritkán jönnek létre a hegyek legmagasabb régióiban, úgyhogy ha valaki megmássza a csúcsait azoknak a jelentős hegyeknek, melyeknek műhelyében e hatalmas természeti jelenségek keletkeznek, a lábai alatt pillanthatja

¹¹¹ Szokatlan mennyiségben esett 1829 decemberében, és 1830 januárjában sok épületet megnyomott a hegyekben.

Nevezetes volt az a jelenség is, hogy míg Udvarhely székben Méréfalva és Uj-Székely között kevés hó hullott, Méréfalva és a Tolvajos-patak között több havat lehetett találni, ettől az erdőségtől Csíkig pedig mind nagyobb mennyiségű volt a hó, Gyergyóban még több, és a Gyergyói-hegységet hatalmas mennyiségű hó fődte.

meg őket. Akkor látja, amint a hegyi erdők egyes pontjairól először köd száll fel, mint füstoszlop, mely hosszú, széles csíkokban csodálatos alakzatokat hoz létre, úgy fogja át a völgyet és a hegyeket, gyors vonulásában más felhőkkel együtt, és végül pusztítással fenyegetve zárja körül a hegyeket. Ezután kezdődnek az elektromos kisülések, gyakori villámlás világítja meg a sötét tömeget, és vagy a földbe, vagy más fellegekbe csap be; hatalmasan szól a dörgés a szakadékokon át, és a visszhang megkettőzve adja vissza minden becsapódás zaját. A felhők hatalmas áradatban szabadulnak meg terhüktől, és a hegyi patakok tútelítetten, zúgva folynak a völgy felé. Ha pedig végre lecsillapodik az elemek dühe, és a nap átsüt a felhőfoslányok között, úgyhogy sugarai megtörnek, akkor megjelenik a béke szivárványa a fenyőerdők zöldjén keresztül, meglepő színompában, és nyugalmat önt a meglepődött megfigyelő lelkébe. Már kisebb esőben megduzzadnak a hegyi patakok, záporosó esetén pedig kilépnek medrükből, és felhőszakadaskor olyan sebessé válnak, hogy köveket és földet visznek magukkal a hegyekről és a sziklákról, le a völgyek mélyébe és a síkságokra. Téli időben sohasem alakulnak ki zivatarok. A légkör felkavarodásának és kiegyenlítődének törvényeit és az ebből levezethető meteorológiai jelenségeket eddig még tökéletlenül figyelték meg a természet kutatói, így Székelyföldön sem lehet semmit határozottan állítani a zivatarok lefolyásáról. A megfigyeléseket még pótolni kell, mind az uralkodó szelekre, mind pedig a felhők vonulására és természetére vonatkozóan, és minden jelenséget illetően, melyet az időjárás előrejelzéséhez figyelembe kell venni, ha valami bizonyosat kívánunk róla mondani.

c. Meleg

Székelyföld földrajzi és természeti fekvése következtében itt nem találhatók merev átmenetek a meleg és hideg között, és fordítva, a hideg és meleg között sem, hanem egészében az a mérsékelt és szerencsés állapot áll fenn, mely az élet számára szükséges mindenféle növényzet fejlődését leginkább elősegíti.

Az egyes országrészek fekvése és természete azonban itt is különbözik.

A hegyes részeken, ahol a levegő kevésbé sűrű, és állandóan áramlásban van, egészében véve csekélyebb a meleg, míg a hegyi üregekben és szűk völgyekben, ahol a napsugarak merőlegesen esnek a csupasz sziklákra, és ezekről visszaverődnek, nagyon magas fokot ér el, különösen ha a szélről védettek. Ugyanígy a hegyi síkságokon is, ahol laza töltésföld

képezi a talaj felső szintjét, és a felszín hőmérséklete a téli hótakaró alatt nem hatol mélyen a földbe, tehát a föld hőmérséklete nem változik meg erősen, ez a laza töltésföld rossz vezető akkor is, ha a nap felmelegíti a földet, és itt dús növényzet és termékenység a jellemző.

Ez az oka annak, hogy *Háromszék* szép síkságán már három héttel korábban megéri a termés, mint a szomszédos, Brassó-vidéki Barcaságon.

Ahol azonban nagy erdők árnyékolják a talajt, ott a meleg és a növényzet korlátozott, az ismert törvényszerűségnek megfelelően: a föld melegének csökkenésével csökken a föld termékenysége is.

Székelyföld lapos nyugati és déli részén, ahol sem erdők, sem hegyek nem befolyásolják jelentősen a hőmérséklet változását, egyenletesebb a meleg, és a levegő nagyobb sűrűsége miatt meglehetősen magas is a hőmérséklet, ahogy a talaj termékenysége is meglehetősen jelentős, mivel főként laza töltésföld alkotja.

A hőmérős megfigyelések Székelyföldön ritkák, és tökéletlenül ismeretek, ahogy a középhőmérséklet is, mind a terület egészére, mind pedig egyes részeire vonatkozóan; éppoly kevésbé közölhetjük a talaj középhőmérsékletét. Ebben a vonatkozásban tehát még sok a pótolnivaló, mind a hegycsúcsok és völgyek, mind pedig a jelentős síkságok sokévi megfigyelése terén. És bizonyára nem is fognak hiányozni hozzá e nemes nemzet tudós emberei, akik a megfelelő ismeretekkel és eszközökkel felszerelve, e megfigyelések helyénvalóságától indítva, pótolják majd a hiányokat.¹¹²

Mar-Vasárhelly számára a legmagasabb érték [nyáron] árnyékban +30 °R, a közepes +14 °R, a legalacsonyabb +3 °R, 1830 telén pedig a legalacsonyabb -22 °R volt.

A *Borszei*-medencében 1823-ban és 1826-ban júliusban és augusztusban a hőmérő állása a szabadban, naptól védetten Reaumur szerint a következő:

Reggel 7 órakor +8–10 °R.

Délben 12 órakor +19–20 °R.

Este 7 órakor +5–7 °R.

¹¹² Ha Székelyföld fekvéséből akarnánk kiszámítani a föld itteni melegét, mint egyedül csak a napsugarak hatásától függőt, a közölt korlátozások figyelembe vétele nélkül, akkor amennyiben a legnagyobb középhőmérsékletnek a 40 °R-t vennénk, az egyenlítő mentén, ki lehetne számítani az adott égalj hőmérsékletét is, és pedig a bizonyos területekre eső napsugarak mennyiségét a nap [látszólagos szög]magassága sinusával arányosnak tekintve, a melegítő erő a nap magassága sinusának négyzetével kellene hogy arányos legyen, és eszerint tavasszal és ősszel a középhőmérséklet +13–9 °R; nyáron +21–6 °R, télen pedig +4–3 °R lenne.

Háromszéken, Kovászna helységben nyáron dr. Barbenius +30 °R-t és a napon +41 °R-t figyelt meg.

1830 tavaszán a Nagy-Küküllő völgyének székelyföldi szakaszán, *Máréfalva* és a határon található, *Uj-Székelly* között sokkal hamarabb elolvadt a hó, mint Medgyes vidékén, mely ugyancsak a Nagy-Küküllő völgyében van.

d. Éterneműek

Az elektromosságnak és a fénynek az életre és ennek változására, a növekedésre, a színre stb. gyakorolt befolyása ismert, de sem a növényzetre, sem az állatvilágra vonatkozóan nem mondható semmi ehhez kapcsolódó sajátos Székelyföldön.

e. Évszakok

Az ország már többször idézett földrajzi fekvésének megfelelően itt is a szokásos négy évszak váltakozik, csakhogy Székelyföld természeti állapota jelentősen befolyásolja ezek sajátos jellegét.

Így a tél, mikor a nap ferdén küldi sugarait a Földre, szigorúbb a hegyvidéken, ami a hideget illeti, és hosszabb időtartamú, mint a síkvidéken; rövid ősz után már kezdődik a hosszú tél.

e.1. tél

A hegyekben és ezek lakóinak csak 8 óra hosszát világít a nap a látóhatár felett, a borús légkörön át; hó és jég borítja mindenütt a hegyeket és völgyeket, gyakran ölnyi magasan, ami akadályozza a közlekedést; féltelmetesen garázdálkodik az északi szél a fenyőerdők között, és borzalmasan üvöltenek a farkasok a pusztai vidékeken át, zsákmányt keresve. Lavinák és gleccserek sehol sincsenek Székelyföldön.

Amikor a déli és nyugati sík vidéken végre elmúlnak a borús téli napok, elkezdődik a

e.2. tavasz.

A déli szél némi harc után legyőzi az északi és keleti szelet, és a barátságosan mosolygó nap merőlegesen eső sugarai ismét felmelegítik a dermedt természetet, és új életre keltik. Amikor a tiszta levegő és a legváltozatosabb virágok bősége felüdíti a szemet és a szívet, újra munkára serkentve az embereket a földeken, és a hazatérő költöző madarak ismét felkeresik elhagyott fészükét, a hegyvidéken még tartanak a hosszú tél-utó gyászos napjai, a hóviharok, esőzések és áradások, a visszatérő fagy és a kései dér, mely gyakran elpusztítja a gyér növényzet virágait.

Amikor pedig elkezdődik a

e.3. nyár,

és nyugaton és délen, a verőfényes napsütésben érik az ízletes gyümölcs és a gabona a földeken, bár gyakran zivatarok pusztítják el, a hegyes vidéken nagyon kellemes a tartózkodás. A túlevelű fák gyantájának kipárolgása, a bőven tenyésző hegyi növények jó illatú aromája betölti a légkört, friss levegő hűsít a forróságban, és áfonya, földieper és borókabogyó üdít fel. A betakarítás itt csak augusztus végén kezdődik, míg Székelyföld déli vidékein már július végén befejeződik. Végül az

e.4. ősz,

gyakori esővel és hűvös éjszakáival pompás borszőlőt és sok gyümölcsöt ad Székelyföld déli részén, míg a hegyes vidéken csak a vadászat örömeit nyújtja. A költöző madarak távozása, a zöldellő őszi vetés, a lobhulás, a nyers északi és keleti szél, az üres, fehér dér borította mező jelzi a tél közeledtét és a természet készülődését a hosszú téli álomra. Ezzel ismét újrakezdődik a természet körforgása.

Így tehát a hegyvidéken hosszú a tél, rövid télelővel és télutóval, hosszú és gyakran nagyon kellemes az ősz, hideg éjszakákkal, viharos a tavasz, a nyár pedig július elejével kezdődik, és a nagy melegnek köszönhetően rövid idő alatt minden gyümölcsöt megérlel. A talaj termőereje a felföldön inkább a nyári hónapok melegéhez, mint a tél szigorához igazodik, mert a hó, mely tartósan beborítja a talajt, akadályozza a hideg hatását a föld hőmérsékletére. De minél jobban eltávolodnak a völgyek és síkságok az eredetüktől, és minél alacsonyabbra lejtenek a hegyek, annál enyhébbek a természeti évszakok is.

Bizonyos, hogy az éghajlat enyhülni fog, ha a hatalmas erdőségeket megritkítják a hegyekben, és ezeknek a szakaszoknak a kitermelését az ipar révén növelik – ezt már szerencsésen elkezdtek a katonai hatóságok. Sok, jelenleg zsúfolt helység zavartalanul terjeszkedhetne itt.

ÖTÖDIK FEJEZET

TERMÉSZET LEÍRÁS

Székelyföld természeti kategóriáit ugyanúgy a szervezetlen élettelennek, a szervezettek, az élettelen szervezettek és lelkesek közti különbségek teszik lehetővé, mint általában a természet három ismert országára való rendszeres felosztást.

Az előforduló természeti kategóriákat tehát csupán név szerint soroljuk fel, a már elfogadott rend szerint:

a. Ásványkincsek, mineralógia

aa. Sók

a) Székelyföld legnagyobb gazdagsága ebben a vonatkozásban a konyhasó, és ez oly nagy, hogy a hatalmas sóréteg, mely Torda és Küküllő vármegyéből Székelyföldön át a moldvai *Okna* felé húzódik, az *Udvarhelyi*, a *Marosi* és a *Csiki* székben több helyen felszínre bukkan. *Parajdnál*, az *Udvarhelyi* székben, ahol sok sót kitermelnek a cs. kir. bányahivatal felügyelete alatt, egész sziklák emelkednek tiszta konyhasóból, melyek a napfényben csodálatos fényt sugároznak ki.

b) Kéntartalmú sók az ország sok ásványvizében előfordulnak.

c) Timsó *Haromszék* *Timsóhegyében* található, és kilúgozás által a *Büds-hegység* közeteiből, *Dálnok* területén a *Nados-gödre* nevű helyről és *Cs-Lázárfalva* helységben nyerhető.

d) Nagy mennyiségben az ásványvizekben vasgalic, valamint

e) szóda található, sok ásványvízben feloldva.

f) Salétrom *Kozmás* mellett, ahol egy elég jelentős salétromfőző volt.

bb. Földek

a) Ezek közül kiváltképpen kitűnnek a mészkőfeleségek, melyek különböző savakkal és földekkel, sőt még fémekkel is keverednek. A közönséges mészkőn kívül, mely egész hegláncokat és több ősmészkő-hegyet alkot, van mésztufa, melyben levéllenyomatok és más növényi eredetű anyagok fordulnak elő. Van borvízkő és a mészkőhegyek barlangjaiban cseppkő is.¹¹³

b) Timföld a közönséges agyagban fordul elő, tisztán és más földfajtákkal keveredve is, vörösayagban, timsókőben, fenőpalában, alabástromban stb.

¹¹³ Az ősmészkő az eredeti szövegben *Urkalk*. A borvízkő (*Sauerbrunnstein*) alatt forrásmészkő értendő. (A közlők.)

- c) Kovakő a hegyikristályban, közönséges kvarcban, opálban.
- d) Konglomerátum, gránit, gneisz és porfírkő több hegységben.

cc. Gyúlékony anyagok

Ezek közül kiváltképpen említésre méltó:

- a) A kén, tisztán *Torja* és a *Büdös-hegy* mellett.
- b) Kátrány (*duhat, pokure*), az *Oytos-szorosnál*, *Sóos-Mezőn*.
- c) Kőszén *Dánfalva* mellett.

dd. Fémek

a) Arany, melyet a Maros folyóból, az *Aranyosból*, valamint onnan mosnak, ahol *Hom-almás-nál* a *Vargyas* a *Nagy-málon* átfolyik.

b) Ezüst, ólommal keveredve, a *Békény-luka* melletti sárgásfehér agyaghordalékban.

c) Réz, tisztán is, dentritikus lemezekben és különböző kőzetekben, melyet *Cs-Szt-Domokoson* a cs. kir. bányahivatal felügyelete alatt termelnek ki.

d) Vas, mely *Udvarhely* széke nevezetes gazdagsága. Vannak vashámorok *Lövöte* helységénél a *Keroj-patakon*, valamint *Cs-Dánfalva* helységben.

e) Ólom, a *Békény-luka* mellett, *Holo* és *Tölgyes* között ércvesékben található, *Cs-Szt-Domokosnál* nyomokban

f) Higanynyomok mutatkoztak állítólag *Lemhény* és *Esztelnek* mellett.

A vulkáni termékek közül horzsakő fordul elő kisebb mértékben a *Büdösnél*.

Általában Székelyföld kőzettani szempontból még nagy nyereséget ígér, minthogy ebben a vonatkozásban még nagyon kevés vizsgálatot végeztek, és a jövő bizonyára kitölti a mostani hézagokat.¹¹⁴

¹¹⁴ Erről bővebben [könyvészet]:

Consignatio methodica Fossilium. Bibliothecae Sam. C. Imp. Teleki de Szék etc. etc. in suas Classes distributorum. 4. M. S., ahol nagyszerű gyűjtemény található az összes kőzetek legszebb példányaiból.

Fichtel, Joh. Ehr., Geschichte des Steinsalzes und der Steinsalzgruben in Siebenbürgen. Nürnberg. 1780. gr. 4. mit 1 Karte.

Fichtel, Joh. Ehr., Nachrichten von den Versteinerungen des Gr. Fürstenthums Siebenbürgen mit 1 Tabelle über die Mineralien und Foßilien dieses Landes. Nürnberg. Gr. 4. 1780. Mit 1 Landkarte, und 6 Kupfertafeln.

Fridvalsky, Joh., Mineralogia M. P. Transylvaniae. 4. Claud. 1767. c. Fig.

Gergelyfy, Andr., M. D., De aquis et thermis mineralibus Terrae Siculor. Transylvaniae. Cicin. 8vo. 1811.

b. Székelyföld növényvilága, fitológia

Ennek *Joh. Chr. Gottl. Baumgarten dr. med. és phys. művében* lehet utánanézni.¹¹⁵ Ebben a műben, mely gróf Joh. Haller v[on] Hallerstein kamarás úr nagylelkű támogatásával oly kitűnően fejlődött, feljegyezték a Székelyföldre jellemző növényeket is, köztük eddig még ismeretlen fajokat. Az ezután várható kötetek a még hiányzó dolgokat ebben a tekintetben is ki fogják egészíteni.

Itt csak a sok mérges és ehető gombára kell felhívunk a figyelmet, illetve a szarvasgombára, mely a hegyekben található. Ezek a hegyek különösen gazdagok különböző fafajtákban, jegenye- és lucfenyőben, bükkben, gyertyánban, juharban, kőrisfában és értéktelenebb fában, cserjékben.

c. Székelyföld állatvilága, zoológia

aa. Emlősök: a kutya, farkas, róka, macska, nyuszt és nyest, görény, a nagy és kis menyét, hermelin, medve, közönséges medve, szürke, barna és fekete medve,¹¹⁶ borz, vakond, cickány, háziegér, denevér, sündisznó, patkány, mókus, nyúl, házinyúl, szarvas, őz, kecske, juh, ökör, ló¹¹⁷, szamár, sertés, nagyon ritkán vaddisznó is.

bb. Madarak: a páva, pulyka, közönséges tyúk, fűrj, fogoly, fajdkakas, szalonka, vízi szalonka, keselyű, sólyom¹¹⁸, karvaly, bagoly, holló, varjú, csóka, szarka, kakukk, tarka és zöld harkály, búbosbanka, galamb, pacsirta, seregély, fekete rigó, fenyőrigó, meggyvágó pinty, pinty, zöldike, süvöltő, stiglic, csíz, kenderike, cinege, fecske, barázdabillegető, csalogány, rozsdafarkú, vörösbegy.

cc. Kétéltűek: teknősbéka, békák, varangyosbéka, gyík, sikló, rákok.

dd. Halak: angolna, *csikhal*, pisztrangok piros és fekete mintával, pénzes pér, tomolykó, csuka, ponty, márna, compó, *hartsa*, *ketsege*, különböző más tavi halak.¹¹⁹

ee. Székelyföld entomológiája, akárcsak a helmintológiája, nincs még feldolgozva; valószínűleg azért nem kerültek kitartó, tudós kedvelői, mert az ország nem ígér olyan zsákmányt, mint a melegebb országok.

¹¹⁵ *Baumgarten, I. C. G., etc. etc., Enumeratio Stirpium M. Principatus Transylvaniae praeprimis indigenarum, in usum nostrorum Botanophilorum conscripta, inque ordinem sexuali naturalem concinnata. T. 1. Class. 1. IX. Phoenogemmarum exhibens. 8. Viennae. 1816* (magyar és oláh elnevezésekkel). A 2. és következő kötetek ezután várhatók.

¹¹⁶ Az eredetiben is: *Bär, Landbär, graue, braune und schwarze Bär. (A közlők.)*

¹¹⁷ Állítólag a ditrói székely *Puskás* családnak vannak még ős-szkita eredetű lovai.

¹¹⁸ Korábban adóba szolgáltatták be a török szultánnak.

¹¹⁹ Egy halfajta (*Rathfeder*) magyar nevét nem sikerült megtalálnunk. (A közlők.)

Borszéken rendkívül nagy csigák találhatók. A *Ditro* feletti peremvidékek erdeiben fogyelemre méltó a *bogár légy*, egy aransárga, kövér légy, a mi méhkasaink herelegyei méretében. Úgy megcsípi a lovák bőrét, hogy vérzik. Jellemző a borszéki savanyúvízforrásokra a *cseszlégy*, *cseszlé*, egy alig észrevehető légy. Nem nagyobb, mint az ecetmuslinca.

A természettudósok újabb nézeteit és a természet negyedik országának elkülönítését atmoszferáliák név alatt szándékosan mellőzzük, mert sem a mérhető anyagokból, sem a meg nem mérhető erőkből nem tudunk a Székelyföldre jellemzőt felsorolni.

Székelyföld 5 székre oszlik, ezek kerületekre és járásokra. A székek itt olyan sorrendben következnek, ahogyan azt maguk a székelyek határozták meg.

1. UDVARHELLY SZÉK

Sedes Udvarhely, magyarul Udvarhelyszék, szászul Oderhellner Steahl, oláhul Szkaunu Odorhei.

Két kerülete van:

- a. a Felső,
- b. az Alsó.

a. A Felső kerületben van 2 járás (*Processus*).

1. A Böződi járás 35 faluval, éspedig: *Bordos, Böződ, Böződ-Ujfalva, Csertfalva*¹²⁰, *Csekefalva, Csoob, Énlaka, Etéd, Firtos-Várallya, Gagy, Kadáts, Kiss-Kede, Kiss-Möd (Küss-Möd), Kiss-Sollymos, Kobátfalva, Köröspatak, Magyar-Andrásfalva, Magyar-Hidegkut, Magyar-Zsákod, Martonos, Medesér, Nagy-Keve*¹²¹, *Nagy-Sollymos, Kápolnás-Oláhfalu, Szent-egy-házás Olahfalu*,¹²² *Rava, Siklod, Székely-Szálás, Szt-Abraham, Szt-Demeter, Szt-Ersébeth, Szalokma, Tartsafalva, Tordátfalva, Vétzke.*

2. A Fartzadi járás 30 faluval: *Atyha, Bentzéd, Bethlenfalva, Bikafalva (vagy Nagy-Kükülfalva), Fantsal, Fartzad, Farkaslaka, Fenyéd, Hodygya, Kaditsfalva, Kükülő Keményfalva, Ketsed, Kiss-Falud, Korond, Lengyelfalva, Malomfalva, Máréfalva, Oroszhegy, Pálfalva, Parajd, Sófalu, Szt-Király, Szt-Lélek, Szt-Mihály, Szent-Tamás, Szombatfalva, Sükö, Tibold, Zetelaka, Ülke.*

b. Az Alsó kerületben van 6 járás, éspedig

1. A Bardoczi járás 9 faluval: *Bardocz (Bardotz), Bibartzfalva, Füle, Kiss-Batzon, Magyar-Hermány, Olosztelke, Záldobos, Telegdi-Batzon, Vargyas.*

¹²⁰ *Csókfalva. (A közlők.)*

¹²¹ *Nagykede. (A közlők.)*

¹²² Valószínűleg tévedés. A felosztás a Lipszky János 1808-ban közzétett felosztásához a legközelebbi, és a két Oláhfalu ott is az Oláhfalvi járáshoz tartozott. (A közlők.)

2. A Bögözi járás 13 helységgel: *Agyagfalva (Agyafalva), Beta, Bögöz, Détsfalva, Ders (Dersfalva), Dárfalva, Dobafalva, Kányád, Mátfalva, Magyaros, Musna, Otfalva, Vágás.*

3. A Homorodi járás 10 helységgel: *Dállya, Égeh (Ége), Homorod-Almás, H-Karátsonfalva, Okland, H-Szt-Pál, H-Szt-Péter, H-Ujfalva, H-Jánosfalva, Városfalva.*

4. A Kereszturi járás 1 mezővárossal és 11 faluval: *Also-Boldogaszszonyfalva, Bethlenfalva, Fiafalva (Fiatelfalva), Kereszturfalva, Kiss-Galambfalva, Nagy-Galambfalva, Rugonfalva, Siményfalva, Szt-Miklos, Sztás-Keresztur (oppidum), Tima falva, Uj-Székelly.*

5. Az Oláhfalui járás 8 faluval: *Abásfalva, Bágy, Gyepes, Hom-Szt-Márton, Hom-Keményfalva, Lövéte, Retsenyéd, Remete.*

6. A Patakfalvai járás 1 mezővárossal és 10(?) faluval: *Ábrahámfalva (Ábránfalva), Árvádfalva, Felső-Boldogaszszonyfalva, Kénos, Lokod, Miklosfalva, Sándorfalva, Szent-László, Telekfalva, Udvarhely (Oppidum Areopolis).*

A szék központja Udvarhelyen van, ahol a székházban található a székelly nemzet levéltára is.

2. HÁROMSZÉK SZÉK

Sedes Háromszék, Sedes Háromszekiensis, Trisedes, a három szék, magyarul Háromszék-Széke, szászul Háromszéker Steahl.

Ez két kerületre oszlik:

- a. a Felsőre,
- b. az Alsóra.

a. A Felső kerület 4 járást foglal magába.

1. Az *Also Csernaton* járást 11 faluval: *Albis, Also-Csernaton, Also-Torja (All-Torja), Felső-Csernaton, Felső-Torja (Fell Torja), Futásfalva, Hátollyka (Hatojka), Ikafalva, Mártonfalva, Matisfalva, Szt-Katolna.*

2. A *Szt-Léleki* járást 14(?) faluval: *Almás, Béla falva, Beretzk¹²³, Csomortány, Esztelnek, Kurtapatak, Lemhény, Mártonos, Nyujtod, Nagy és Kiss Nyujtod, Osdola, Polyán, Sár falva, Szászfalva, Szt-Lélek.*

3. A *Zabolai* járást 12 faluval: *Gelentze, Harally, Hilib, Imetsfalva, Körös, Kovászna, Páva, Petőfalva, Szörtse, Tamásfalva, Telek, Zabola.*

¹²³ Az Olt [folyó menti] járásban is megjelenik, oppidumként. (A közlők.)

4. A Zágoni járást 11 faluval és 1 praediummal: Barátos, Bita, Bodza-fordulása (praedium), Czofalva, Dálnok, Létzfalva, Márkosfalva (Márkusfalva), Maxa (Maksa), Páké, Pápoltz, Várhegy, Zágon.

b. Az Alsó kerület 3 járást foglal magába.

1. A Zálányi járást 3 mezővárossal és 12 faluval: All-Doboly, Árkos, Bodos, Illyéfalva (oppidum), Kálnok, Kézdi-Vásárhelly (oppidum), Killyén, Köröspatak, Sepsi Batzon, Sepsi-Szt-György (oppidum Georgiopolis), Szárosz-Ajta, Szémérja, Szt-Király, Szotyőr, Zálány Zálánypatak üvegcsűrrel.

2. Az Olt [folyó menti] járást 1 mezővárossal és 18 faluval: Angyalos, Barot, Beretzk (oppidum)¹²⁴, Bessenyő, Bodok, Eresztevény, Etfalva (Ethfalva), Fotos, Gidofalva, Köpetz, Komollo, Láborfalva, Málnás, Mártonos, Miklosvár, Olt-szeme, Réty, Sepsi-Szt-Iván, Zoltán.

3. A Fekete-Ügy [menti] járást 14 faluval és 1 praediummal: Bikfalva, Bölön, Dobollo, Egerpatak, Farkasvágo (praedium), Fell-Dobolly, Kiss-Borosnyo, Kökös, Közép-Ajta, Lisznyö, Magyaros, Nagy-Ajta, Nagy-Borosnyo, Szatsva, Uzon.

A Háromszéki szék központja Sepsi-Szt-Györgyön van.

A Miklósvári [fiú]szék központja Baroton van.¹²⁵

Az alszéki üléseket Sepsi fiúszék Sepsi-Szt-Iványban, Kézdi fiúszék Szt-Katolna helységben, Orbai fiúszék Kovászna helységben és Miklosvár fiúszék Baroton tartja.

3. CSIK SZÉK

Sedes Csik, magyarul Csik-széke, szászul Csecker Steahl, oláhul Szkanu Csokanilor.

Ez 2 kerületből áll:

- a. a Felső,
- b. az Alsó.

a. A Felső kerület 2 járást foglal magába.

1. A Fel-Csiki járás 24(?) faluval: Ajnád, Borsova, Csitso (Csicso), Csobafalva (Czobadfalva), Csomortány, Dánfalva, Delne, Gálfalva, Görötsfalva (Jörutsfalva), Gyimeslak, Jenőfalva, Kartzfalva, Madaras, Madéfalva,

¹²⁴ A Szentléleki járásnál is megjelent, faluként. (A közlők.)

¹²⁵ Alább pontosítva, mint fiúszék központját is feltünteti. (A közlők.)

*Oltfalva, Pálfalva, Pottyánd*¹²⁶, *Putná-lak, Rákos, Szt-Domokos, Szt-Mihály, Csik-Szt-Miklos, Cs-Szt-Tamás, Szépvisz, Taplocza, Várdotfalva, Vatsártsi (Vacsárcsi).*

Jenőfalva, Karczfalva és Dánfalva együtt, mivel egy templomuk van közösen, még *Csik-Boldog-aszszonyfalva* néven is ismert.

2. A Gyergyói járás 1 mezővárossal, 10 faluval és 8 szálláshellyel (?): *All-falu (Alfalv), Csomafalva, Ditro, Gyergyó-Szt-Miklos (oppidum), Killyenfalva, Remete, Szárhegy (Zárhegy), Tekerőpatak, G-Ujjalu, Várhegy (Várvisz), Vasláb* lakott havasi szállásokkal, *Bélbor, Also-Felső-Bélbor, Hollo, Dandui, Tölgyes, Szadánpatak, Békás, Iványös és Borszég.*

b. Az Alsó kerület 2 járást foglal magába.

a. Az Al-Csiki járás 1 mezővárossal és 22 helységgel (?): *Bánkfalva, Csatos-szeg, Csekefalva, Fütöd, Hoszszuaszo, Kotormány, Kozmás, Lázárfalva, Ménéság, Ménéság-Ujjalu, Mind-Szent, Csik-Somlyó, Csik-Szt-György, Szt-Imre, Szt-Király, Szt-Lélek, Szt-Márton, Szt-Simon, Csik Szereda (oppidum és castellum), Tusnád, Tusnád-Ujjalu, Város, Verebes, Zsögöd.*

b. A Kászoni járás 5 helységgel: *All-Tiz, Fell-Tiz, Jacobfalva, Imperfalva, Kászón-Ujjalu.*

Az egyesült szék székhelye *Csik-Somlyó*.

A székházhoz, melyet 1827-ben kezdtek el építeni, egy műutat is készítettek *Taplocza* és *Szereda* között.

A 4 vicekirálybírák az úgynevezett *derékszéket*

Fel-Csik esetében *Szépviszen*,

Al-Csik esetében *Bánkfalva* helységben

Gyergyó esetében *G-Szt-Mikloson*

Kászón esetében *Nagy-Kászónban*

tartják.

4. MÁROS SZÉK

Sedes Marus, magyarul *Maros-Szék*, szászul *Miehrescher Steahl*, oláhul *Szkaunuluj Muresch*.

a. Felsőre

b. és Alsóra oszlik.

¹²⁶ Talán tévedés: fekvése alapján az Alcsiki járáshoz tartozhatna inkább. (A közlők.)

b. A Felső kerület 4 járást foglal magába.

1. Az Abodi járás 17 faluval: *Abod, Bede, Csoka, Fintaháza, Geges, Göts, Harasztkerék, Havad, Ilentzfalva, Kiss-Görgény, Lukafalva, Lörintzfalva, Somosd, Szt-Gerlitze, Szt-Haromság, Szövérd, Vaja.*

2. A Jobbágyfalvai járás 16 faluval: *Buzaháza, Csikfalva, Csik-Szt-Márton¹²⁷, Deményháza (Deménháza), Ehéd, Hodos, Jobágytelke, Jobágyfalva, Iszlo, Kendő, Köszvényes, Márkod, Maja, Mikháza, Remete, Vadad.*

3. A Sellyei járás 1 mezővárossal és 14(?) faluval: *Maros-Andrásfalva, Bere, Berekeresztur, Demeterfalva, Kiss-Adorián, Rigmány, Sellye, Sepröd, Süketfalva, Szt-Imre, Szt-Simon, Maros-Szereda (oppidum), Szereda-Szt-Anna, Torboszlo (Torposzlo).*

4. A Szovátai járás 12 faluval: *Atosfalva, Csokfalva, Erdő-Szt-Görgy, Gyalakuta, Havadtő, Kelementelke, Kibéd, Makfalva, Sovárad, Szt-Istvan, Szovata, Vadasd.*

b. Az Alsó kerület 4 járást foglal magába.

1. A Gálfalvai járás 17(?) faluval: *Akosfalva, Bálintfalva, Batzka-Madaras (Baczo-Madaras), Cserefalva, Csiba, Fojfalva, Hagymás-Bodon, Kakasd, Káposztás-Szt-Miklos, Máros-Karátsonfalva, Maros-Keresztur, Medgyesfalva, Nyárádtő, Szt-Benedek (Nyárád-Szt-Benedek), Szt-Lászlo.*

2. A Kádli járás egy szabad királyi várossal és 20 faluval: *Agárd, Böö, Boss, Csejd, Jedd, Ikland, Kál, Kebele, Kebele-Szt-Ivány (Iván), Koronka, Maros-Szt-György (közönségesen: Zigány-Szt-György), Máros-Vásárhelly (L. R. Civitas; Agopolis, Neumarkt, Székelly-Vásárhelly), Moson, Nagy-Ernye, Nyomát, Sárd, Székes, Szt-Lörintz, Tófalva, Tompa, Vetze.*

3. A Mező-Bándi járás 15 faluval: *Bergenye, Csik-Szt-Ivány, Egerszeg, Hartzo (Harczo), Kiss-Falud, Malomfalva, Mező-bánd, Mező-Kövesd, Mező-Madaras, Naznámfalva, Panit, Sospatak, Száltelke (Száltelek, Szásztelke), Szt-Király, Uraj egyik része*

4. A Sámsondi járás 14(?) faluval: *Bardos, Bazed, Mező-Csávás, Fele, Galambod, Maros-Hidveg, Kölpény, Lekentze, Maros-Sz-Anna, Ménes, Remeteszeg, Sámsond, Szabad, Szabét, Udvarfalva.*

Székhelye *Maros-Vásárhelly* szabad királyi város.

¹²⁷ Nyárádszentmárton. (A közlők.)

5. ARANYOSI SZÉK

Sedes Aranyos, magyarul *Aranyos-Szék*, szászul *Aranyoscher Steahl*, oláhul *Scaunu Iaj Aranyosch*.

Ez 2 járásra van osztva:

- a. a Felsőre
- b. és az Alsóra.

a. A Felső járás 11 faluból áll: *Alsó-Szt-Mihályfalva*, *Bágyon*, *Csako*, *Csegez*, *Felső-Szt-Mihályfalva*, *Kertsed*, *Kövend*, *Mészkő*, *Aranyos-Rakos*, *Singfalva*, *Varfalva*.

b. Az Alsó járásban van 1 mezőváros és 11(?) helység: *Dombro*, *Felvintz* (*Felvincz Oppidum*), *Harasztos*, *Hidos*, *Inakfalva*, *Moháts*, *Örményes*, *Pollyan*, *Székelly-Földvár*, *Székelly-Kotsard*, *Veresmart*.

Székhelye Kövend, ahol a székhely épülete újonnan épült.¹²⁸

¹²⁸ Korábban Székelyföld *főszékekre* (*Sedes principales*) és *fiúszékekre* (*Sedes filiales*) volt osztva. Eszerint a beosztás szerint:

1. Az *Udvarhelyi főszék* (*Sedes Udvarhelyensis*) felosztották

a. *Bardocz fiúszéke* (*Bardocza Széke* vagy *Vargyas-Videke*, *Districtus Vargyas*) – lásd *Litt. Privileg*. 1635.

b. *Keresztur fiúszéke* (*Keresztur Szék*).

2. A *Háromszéki szék* a következőkből állt:

a. *Sepsi fiúszék* (*Sedes Sepsi*, *Sebes*, *Seebes*, *Sebös*, *Sepsi-Szt-György-Szék*).

b. *Kézdi fiúszék* (*Sedes Kézdi*, *Kisdiensis*, *Kysdi*, *Kezdő*, *Kezdi-Szék*).

c. *Orbai fiúszék* (*Sedes Orbai*, *Orbaiensis*, *Orbai szék*).

d. *Miklosvár fiúszék* (*Sedes Miklosvár*, *S. Miklosvariensis*, *Miklosvár Szék*, *Szt-Miklosvár Szék*). *Háromszék* ezen fiúszéke 1459-ben kapta kiváltságát, és ezt 1531-ben megerősítették. A királyi tábla bírósági irataiban mindig így használják: *Sepsi*, *Kézdi*, *Orbai*, *ut et Miklosvár*. *Háromszéknek* ezt a negyedik fiúszékét később beolvasztották a *Háromszéki székbe*, az úgynevezett *Háromszékbe* (*Drey-Stuhl*), de azóta is megtartotta saját törvényhatóságát, melyet azonban mindenkor a *Háromszéki szék* főkirálybírája felügyel.

*Bardocz fiúszék*et és *Miklosvár szék*et együtt még *Tractus sylvarum*, *Districtus Erdővidenkensis*, *Erdővidéke*, *Háromszéki Erdővidéke* néven is nevezik.

3. *Csik szék* (*Sedes Csik*, *Csyck*, *Tschik*, *Czüik*, *Chyk*, *Tzik*, *Zich*, *Zik*, *Cschik*, *Czüik*) a következőkre volt felosztva:

a. *Gyergyő fiúszék* (*Gjerjo*, *Gyurgi*, *Georgio*, *Gyergyo Szék*, *Jergau*, *Gyergau*, *Gyirgyo*).

b. *Kászon fiúszék* (*Kászon-Szék*), mely 1462-ben kapott oklevelet a különálló törvénykezésre.

4. *Maros szék* (*Maros Szék*). Azt állítják, hogy ez a főszék *Gyergyőnek* volt a fiúszéke, és *Marosi*, *Nyaradi* és *Kükülői járásra* volt felosztva.

5. *Aranyos szék* [V.] István király választotta le Torda vármegyéről, és a székelyeknek adományozta. IV. László király megerősítette ezt az adományt.

1784-ben Székelyföldet Seben-, Kolozsvár- és Fogaras-vidékbe kebeleztek be. 1791. évben

Az ebben a felosztásban említett helységek között vannak még olyanok Székelyföldön, melyek saját törvényhatósággal rendelkeznek, ezeket taxás helyeknek nevezzük, éspedig:

1. Maros Vásárhely, szabad királyi város, *L. R. Civitas*.
2. Kézdi Vásárhely, *oppidum*, mezőváros.
3. Sepsi-Szt-György, *oppidum*, mezőváros.
4. Székely Udvarhely, *oppidum*, mezőváros.
5. Beretzk mezőváros, *oppidum*, mezőváros.
6. Csik-Szereda, *oppidum*, mezőváros.
7. Illyefalva, *oppidum*, mezőváros.
8. Oláhfalva *pagus privilegiatus*, kiváltságos falu.

Ide tartoznak még a következő praediumok: *Domokosfalva, Bortzfalva, Malmai, Galambfalva, Forgáts, Depso Fölpataka, Doboko, Farkasvágó*.¹²⁹

Székelyföldön vannak még helységek, melyek Felső-Fehér megyéhez tartoznak, mint *Bükszad, Karatna, Alsó-Volál, Felső Volál, Peselnek, Szárazpatak, Málnás*¹³⁰; mindezek Székelyföld enklávéját képezik, és a *Peselneki* járáshoz tartoznak.¹³¹

kapott még egy régebbi, és azután az erre következő mostani politikai beosztást. (*Conf. Regestrum S. Urbarium omnium Sedium Siculicalium ratione universarum Possessionum in eisdem Sedibus existentium de Anno 1567. Cap. Alb. Carol.*)

¹²⁹ Első kettő elpusztult háromszéki praedium, *Doboko* a faluként már besorolt *Dobolló, Depső-patak* Dálnok mellett ismert. *Farkasvágó* Kökös mellett van. A *Malmok* talán udvarhelyi galambfalviként értendők. *Forgátsot* nem sikerült azonosítanunk. (A közlők.)

¹³⁰ Valójában Málnási üvegcsűr, vagyis *Mikóújfalu*. (A közlők.)

¹³¹ Erre vonatkozó művek irodalma:

Bod, Péter, Sicilia Hunno-Dacica. M. S. circa Anno 1745.

Benkő, J., Transsilvania [Generalis]. T. 1. Libr. 1. 2. 3. 4. Vienn. 1788. 8vo.

Benkő, J., Milcovia. Vien. 1781. De Terra Siculorum. T. 2. §. 48–95.

Benkő, J., Transylvania [Specialis]. T. IV. M. S.

Éder, I. Károly, Erdély ország esmértetésinek Zengeje, írta proba gyanánt. Kolosv. és Szeben. 1796.

Elenchus Nomina Civitatum, Oppidorum et Pagorum in Magno Principato Transylvaniae existentium. Cibirii 1824. 8vo.

Fasching, Fr., Dacia antiqua. Claud. 1725.

Fasching, R. P. Fr., Nova Dacia ex probatis Scriptoribus desumpta. 8. Claud. 1743.

Fridvalsky, I., Mineralogia M. P. Transylvaniae. 4. Claud. 1767.

Huszt, András, Dacia Mediterranea a'vagy Erdélyi Országá. M. S.

Lázár, János, Geographia. 8. Szeben. 1750.

Lebrecht, Versuch einer Erdbeschreibung des Großfürstenthums Siebenbürgen. 8. Hermannstadt. 1804. pag. 132.

Leonhard, Jos., Lehrbuch zur Beförderung der Kenntnisse von Siebenbürgen. Her-

Székelyföld gazdag romokban, melyek részben a nép későbbi történetéhez kapcsolódnak, bár jelentőségüket a történelem nem tárgyalja, részben pedig olyan korai időkből származnak, hogy csak a mondák tudósítanak felőlük, hol valószínűbb, hol valószínűtlenebb alakban. Rajtuk kívül azonban a székelyek bejövetele előttről is vannak emlékek, különösen abból az időből, amikor a rómaiak voltak Erdély urai.

J. B. Schels cs. kir. kapitánynak a régi rómaiak alatti Daciáról készült térképén a Kárpátok menti Székelyföldet az agathürsökök országához sorolja, és a Kárpátokon belül keleten *Agricava* helységet a Kis-Bisztricza folyóhoz, *Petrodava* helységet a Békás-folyóhoz, *Rhuconium*ot Hodokra, a Maros folyóhoz helyezi, körülbelül arra a környékre, ahol ma *Toplicza* található. *Forum Siculorum S. Napuca* helységet oda helyezi, ahol ma *M-Vásárhely* fekszik. *Usidava* szerinte a Nagy-Küküllő forrása környékén állt, *Praetorium Augusti* a Fekete Úgy folyó környékén, ahol most *Kézdi-Vásárhely* található, és az a monda járja, hogy ugyanitt *Lysimachus* dák kincseket keresett volna.

A Beretzk-hegy lábánál fekszik Ojtos-vára romokban; valószínűleg a rómaiak határvára volt, és teljesen lepusztult, korábban állítólag *Bennet-Úr-Vára*, *Arx Domini Benedicti* néven nevezték.

Sepsi fiúszékben *Olt-szem* falu mindkét végén várromok vannak, magas hegyeken, olvashatatlanná vált római feliratokkal és egy hármas árokkal.¹³²

mannstadt. 1818. 8vo.

Link, Theod., *Kleine Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Wien. 1817. 8vo.

Marienburg, L. J., *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. 2. Th. Hermannstadt. 1813. 8vo.

Reichsdorff, Georgii, A., *Transylvaniae ac Moldaviae, vicinarumque regionum suscineta Descriptio*. Vienn. 1550. (apud. Schwandner.) T. 3.

Schematismus Dicasteriorum et Offic. M. Princ. Transylvaniae. Claudiop. ab Anno 1800–1830.

Stoltz, I. L., *Neueste statistische Darstellung des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Fol. Wien. 1812.

Szonda, Tamás, *Háromszék Verseiben*. M. S.

Windisch, K. G., von, *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Preßburg. 1790. 8vo.

¹³² Bereck melletti római castrumot („Venetúrné-vára”) az ojtosi (a kárpáti főgerincen túli) Rákóczi-várral keveri. Az oltszemi erődítések valójában az Olt két oldalán találhatóak: a falu végén a római Castrum, átellenben magas hegyen, hármas árokkal a középkori Herec-vára. (A közlők.)

Az itt talált, Antoninus- és Maximinus-féle rézérmék bizonyossá teszik a feltételezést, hogy ezek a romok is római eredetűek.

Maros széken, *Mikháza* mellett találhatóak egy régi vár, az *Ó-vár* romjai, és ezzel szemben a *Strása-háza*, leomlott falak, melyek kiterjedése azonban már nem állapítható meg pontosan.

Az itteni romok között talált agyagtányérok, urnák és római feliratos kövek, valamint az ugyanitt található, 15 láb széles és közepén 4 láb magasan kiemelkedő kikövezett út, melynek maradványai *Sz. Márton*, *Csikfalva*, *Buzaháza* településeken át húzódnak, egészen *Mikháza* helységig, és melyet *via Trajaninak* neveznek, nagyon valószínűvé teszik, hogy egy római kolónia állhatott itt.

Azok közé a romok közé tartoznak, melyek a nép korábbi történetére vonatkoznak, és amelyekről csak homályos mondák maradtak fenn:

A *Háromszéki* székben *Réten* falunál, *Magyaros* területén találhatóak a *Trosz-árka* és *Hon-árka* elnevezésű, egyenes vonalú bemélyedések, melyeket a hunok által emelt sáncok maradványainak tartanak.¹³³

F-Torja helységtől körülbelül négy órányira emelkedik a *Bálványos* (Bálványosvár)-hegy, és ennek a majdnem függőlegesen kiemelkedő hegynek a csúcsán találhatóak a régi *Bálványos-vára* romjai. Ezek között ölnyi vastagságú falak, egy kapu, egy nagy kerek torony található, melyek körülbelül 200 lépésnyi kiterjedésűek, és bozót növi be őket.¹³⁴ A torony építési módja német eredetre enged következtetni, a monda szerint pedig keresztes lovagok építették volna ezt a várat ezeken a hegyeken, melyeken korábban pogány bálványokat imádtak.

Aranyos széken, *Hidos* és *Várfalva* között, a *Székely-Kő* nevű hegyen találjuk a *Székely-Vár* nevű vár romjait: ez a vár korábban a *Thorotzko* grófé volt, és a 13. században erősen ostromolták az országon pusztítva végigvonuló tatárok. A tatár pusztítások hírére ide siettek a *Készdi székelyek*, megverték a tatárokat, és felmentették a várat. Ezért a hőstettért IV. Béla király Székelyföldre csatolta *Aranyos* székét (*Terram Castris nostri de Thorda Oronás*). Az erre vonatkozó eredeti okirat a kolozsvári Kolosmonostori [konventi] levéltárban van.

A nép későbbi története idejéből még gyakran találunk romokat; a legjelentősebbek:

Az *Udvarhely* mezőváros északi végén romokban fekvő vár. Ezt állítólag *Báthori* István erdélyi vajda kezdte építtetni 1403-ban, és az építkezést

¹³³ Réty falunál, és nem bemélyedések, hanem töltések. (A közlők.)

¹³⁴ A torony valójában négyszög alaprajzú. (A közlők.)

Zápolylla fejezte be 1562-ben. Báthori Kristóf 1577-ben *arx Udvarhely*nek nevezte. Azt állítják, hogy a vár a *Székelly-támad (Siculorum Seditio)* gúnynevet viselte. 1704-ben *Richter* császári parancsnok átadta *Guti Istvánnak*, a *Rákóczi*-féle lázadók vezetőjének. Ugyanabban az évben, a székelyek *Holdvilág* melletti veresége után, báró *Tige* császári parancsnok felgyújtotta. *Pekri Lőrinc* ispán *Szombatfalvi Péter* felügyelete alatt szétromboltatta, hogy a császári csapatok soha többé ne tudják itt a lábukat megvetni. *Udvarhely* szék székházában fel van jegyezve, és két helyen olvasható a következő kőbe vésett *disztichon*:

*Haec quicunque vides electi insignia Ducis
Pro patria Grates Hungare laetus agas.
Cur vagas extremis terrarum finibus erras?
En prope, quem multo sanguine quaeris, habes
Quippe peregrini quam sit damnosa potestas
Principis, accepta discere glade potes,
Flecte genu Domino, felicibus utere fatis,
Sanguine sublato, sicca manebit humus.*

Állítólag nagy épületekkel, tornyokkal, töltésekkel és sáncokkal volt megerősítve, és a ferences barátoknak volt benne egy bástyájuk.

Rákóczi György Bornemissza Annára, Kemény Boldizsár özvegyére iscribálta 500 forintért.¹³⁵

Háromszéken, Várhegyen, annak a várnak a romjain, mely állítólag a *Székelly-bánya (Siculum poenitet seu siculorum dolor)* gúnynevet viselte, most hidvégi gróf *Nemes* kellemes kastélya áll. Ezt *Bod Péter* szerint a *comites siculorum*¹³⁶ a székelyek önkényes elnyomására építtette.

Sepsi-Sz. Györgyön az *Örkö*¹³⁷-vár romjai. 1661-ben a törökök és tatárok 900 embert vittek ebből a várból rabszolgaságba.

Olyan templom- és várromok, melyekről sem a mondák, sem a történelem nem emlékezik meg, hogy kinek az utasítására dúlták fel őket:

az *Udvarhelyi* székben, *Bágy* falu területén, egy magas hegyen egy régi vár, a *Bágy-vár* romjai.

Zetelaka helységnél, állítják, állt volna *Zete* vára, ahonnan ennek tulajdonosát legyőzői letaszították, innen származna a *Zete-laka* név.

Alsó-Csernatonban egy árokkal körülvett templom romjai.

¹³⁵ *Bethlen, Volfg., Historia. A. 1562. L. V.*

¹³⁶ A székely ispánok. (A közlők.)

¹³⁷ Vitáját lásd a jelen kiadáshoz írt Előszóban. (A közlők.)

Sepsi fiúszékben a Csik felőli erdőkben, Málnás területén Vapa-vár romjai. Állítólag ehhez a várhoz tartoztak Almás, Sombor, Pohán¹³⁸, Gerebétz és Rakotyas falvak, melyek most praediumok. Ezt az Olt felé lejtő, a másik oldalon azonban nagyon meredek, megmászhatatlan sziklák szegélyezte várat az itt fészkelő sólymokról Sóllyom-Kőnek nevezték.¹³⁹

Fel-Csikban, Csitso erdeiben egy vár romjai, melynek legszebb köveit a csik-somlyoi templom építéséhez vitték el.

Fel-Csikban, Szépviz területén, a Széphavas-hegység erdeiben egy régi vár romjai.

Maros székben, a remetei erdőségekben egy régi vár romjai, melyeken most nagy fenyőfák nőnek.

Sóvárádon egy régi vár romjai. Ez a Rabson-vára nevet viseli, és az erdőben áll, bükkal benőve, egy hegylejtő síkján.

Háromszéken, Pollyánban, a Kászon folyó mellett egy elpusztult templom romjai.

F. Csernatonban, a Hegyes-hegy lábánál a Csonka-vár romjai. Az itteni hegyi hegysíkról a hely neve Remete.¹⁴⁰ Sz. Kert erdejében Bekekert, egy kápolna romjai, forrással, melyet állítólag csak keresztelésre használtak.

Killyenben, Sepsi fiúszékben két domb a síkságon. A *comites siculo-rum*¹⁴¹ állítólag itt, a szabadban, sátor alatt tartottak törvényszéket.

Kászonban, Csik fiúszékében három dűledező vár, ezek egyike Setsén-vára.¹⁴²

A régiségkutatók az itt felsorolt, korábbi időbeli emlékeknek köszönhetően tudományuknak gazdag tárházára lelnének, és sok mindent találnának Székelyföld és népe történetének megvilágításához. Bárcsak a Székelyföldön eddig felleltekből egy külön gyűjteményt állítanának össze, a még feltáratlanokat pedig körütekintő ásatásokkal felszínre hoznák és megfelelően rendszereznék, és ezen kívánatos vállalkozás támogatókra találna.

¹³⁸ Gohán. (A közlők.)

¹³⁹ Két különböző vár, egymáshoz közel, Bükszádon. (A közlők.)

¹⁴⁰ Valójában a Hegyessel átelleni gerincen, Remete pedig távolabb található. (A közlők.)

¹⁴¹ Lásd a 136. jegyzet. (A közlők.)

¹⁴² Bod, Peter, H. Dacica. M. S. [cca. 1745.]

MÁSODIK RÉSZ [NÉPISMERET]

ELSŐ SZAKASZ

A NÉP TERMÉSZETI ÉS ERKÖLCSI KARAKTERE

A székelyek egy szép és erőteljes emberfaj, alkatuk zömök és termé-
tük közepes. Arcuk formája többnyire kerekded; arcvonásaik, ha élesek
is, a lapos homlok, keskeny hajlott orr, kis száj, enyhén kiemelkedő ajkak,
telt kerek áll, kissé előugró egyes részek nagyon kifejezőek a tüzes szem-
pár révén. Arcszínük kicsit barnás, hajuk nagyjából fekete, Gyergyó
északkeleti lakóinál és Fel-Csikban fiatalságuk idején majdnem általáno-
san szőke. Egyszerű életmódjuk mellett tartós egészségnek örvidenek,
és sok idős, még mozgékony ember van köztük, míg férfikorukban testi
erő kimutatásakor energia, kitartás, ügyesség és nagyfokú indulatosság
jellemző rájuk.

Ami szellemi képességeiket illeti, nem lehet fel nem ismerni, hogy
természetes adottságaik kitűnőek, és hogy közöttük megfelelő irányítású
képzés mellett kiváló főket lehet találni; csak sajnálhatjuk, hogy maga-
sabb iskoláik berendezkedése inkább az értelem és emlékezet képzésére
irányulnak, mint az egész kedély ösztönzésére, amiért a szépérzékét ke-
vésbé veszik figyelembe.

Az átlagembert ezenkívül a durva érzékiség, babonára való hajlam,
nyakasság és becsvágy jellemzi, de jóindulatú, munkaszerető, hűséges,
a háborúban megfontolásból és vele született bátorsága okán vitéz.¹⁴³

¹⁴³ Conf. National Character der Nationen in Siebenbürgen. 8. Wien. 1792.

MÁSODIK SZAKASZ

A SZÉKELYEK SZÁRMAZÁSA

A székelylek eredetére vonatkozó történeti kutatásban mindenféle nehézségekbe ütközik az ember, melyek rendkívül megnehezítik annak a megállapítását, mi az igaz és a bizonyos ebben az ügyben. Kiváltképpen hiányoznak e nép legkorábbi történeti időszakára vonatkozó speciális híradások. A legrégebbi hazai történetírók többnyire csak mondákat mesélnek erről az időről és olyan tudósításokat, melyek szigorúbb vizsgálat esetén sokat veszítenek hitelességükből. A többi népek egykorú írói, a régi bizánci, frank és végül a pétervári évkönyvek vethetnének valamelyes fényt megfelelő alkalmazás esetén, de ezek összességükben olyan kusza képet adnak azoknak az ázsiai népeknek az életéről és cselekedeteiről, melyek előzőnlötték Európát, és felváltva birtokolták Erdélyt is, hogy láthatóan nem szenvedélymentesen jegyezték le tudósításaikat.

Ha nevükből, a *Siculus*ból vagy *Székelly*ből akarna valaki az eredetükre következtetni, nem szabad elfelejtenie, hogy ez csak egy szolgálatjelölő név volt, melyet azonban nem lehet egyetlen népre vonatkoztatni.¹⁴⁴ Ugyanis a népvándorlás korában minden állandó kormányzattal és szilárd berendezkedéssel rendelkező nép számára azt diktálta az ésszerűség és szükségszerűség parancsa, hogy határaikat általuk felfogadott örökkel védjék az ilyen kóborló hadak ellen.¹⁴⁵

Így a görögök Trácia védelmére a besenyő beütések ellen a tizedik század végén ilyen öröket vagy *Siculos*okat állítottak, és pedig *Philipopolis* vidékén.¹⁴⁶ *I. Tzimiskes* császár idején, aki Kr. u. 969-től 975-ig uralkodott, és Belgrádnál¹⁴⁷ a rómaiak alatt szintén *Siculi* álltak.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Palma, N. (*Rer. Hungar.* 1785. T. I.), bizonyítékul, hogy a magyarok is *Székelly*nek nevezték az ilyen határöröket, azt írja: „*montium versus Moraviam custodes Szekelus appellari*”. Pray, A. R. (*Hungariae.* P. 3. p. 388.) azt állítja, hogy az ilyen határöröket már Ázsiában *Székelly*nek nevezték.

¹⁴⁵ Schlözer, *Kritische Sammlung.* p. 182.

Tudományos Gyűjtemény. 1828. VIII. füzet p. 86.

¹⁴⁶ Stritter, *Paczinacia ex scriptoribus Byzantinis.* Petrop. 1778. p. 918.

¹⁴⁷ Timon, *Imago antiquae et novae Hungariae, historico genere strictim praescripta.* Cassov. 1734. 8. L. 1. C. 6. p. 46. és 44.

¹⁴⁸ Katona, Steph. szerint (*Historia pragmat. Hungariae.* 8vo. Budae. 1782. P. 1. p. 598.) ennek felkelését *Bachia* alatt *Manuel Comnenus* császár hárította el 1152-ben.

A magyaroknak is, miután soraikat valamelyest megszilárdították, és Árpád családja erős kézzel kezdte rendezni a nép ügyeit és a jó irányba vezetni őket, idejében meg kellett gondolniuk, hogy nyitott határaikat felfogadott örökkel biztosítsák a szerte kóborló hordák pusztításai ellen. Így már Zulta, Árpád fia ilyen öröket állított a Fertői-tó vidékére. Ezeket Bessinek, besenyőknek (Bissener, Pescheneger) nevezték, és háborúban hasonló megbízatásuk volt a mi székelyeinkkel, vagyis hogy a had előőrsét képezzék.¹⁴⁹ Más ilyen öröket a Vág folyónál alkalmaztak, ezeket *Siculi de Vágh* néven¹⁵⁰ nevezték, és még IV. Béla alatt, 1247-ben is megvolt a comesük. A Lengyelország felőli határt a *Siculi Marmarosienses* fedezték, és az egyesült Samos-folyónál álltak a *Siculi Szathmarienses*. Erdély felé, mely a vándornépek általános legeltető helye volt, a magyar királyok németeket hívtak be öröknek, akiket szintén *Siculinak* neveztek. Az úgynevezett *Deserto Cibiniensis*nél állottak fel a *Siculi Csanadienses*, *Kisdenses* és *Medienses*, az oláhok irányában a *Siculi Brasovienses* és később északon a *Siculi Bistricienses*.¹⁵¹

A mi székelyeinket azonban keleti székelyeknek nevezték; tehát csak akkor vonatkozik rájuk, ami a régi történetíróknál *Siculis* néven előfordul, ha valamire bizonyosan rájuk vonatkozóan hivatkoznak. A „*bissen pessimi, et Siculi vilissimi*” Thurocz[i]nál a Fertő-tói székelyekre vonatkozik.

Nevükből tehát, melyet más országokban több nép viselt, foglalkozásukra és szolgálatukra következtethetünk ugyan, de származásukra nem.

A székelyek nyelvéről, mivel azonos a magyarokéval, arra lehet következtetni, hogy ezek a népek azonos eredetűek, de a homály, mely a magyarok legrégebbi történetét és származását fedi, ugyancsak semmi bizonyosat nem enged megállapítani, kivált mivel a székelyeket a hazai történetírók csak a magyarok nyelvrokonainak nevezik.

¹⁴⁹ Anonim� Belae Reg. Notarii Historia Hungarica De 7 primis Ducibus Hungariae, quam ad usum et utilitatem publicam ex Codice M. S. membranaceo Bibl. Augustae, ex scripsit I. G. Schvandtnerus in Script. Rerum hungaricarum. 1746. Folio. Vind.

Engel, J. G., Von Geschichte des ungarischen Reichs. 1. Th. p. 93.

¹⁵⁰ Pray, G., Dissertatio. 123.

¹⁵¹ Kosa, S., de Be[re]keresztur, De publ. partium Transilvanarum administratione civili atque militari sub Vojvodis. 8. Vind. 1816. Hogy az itt felsorolt német telepeknek nemcsak az volt a rendeltetése, hogy az országot őrizték és megvédjék, azt mindenki tudja, aki nem hagyja figyelmen kívül az időszámítást, és ismeri a magyar királyok szellemét és szándékait, melyeket a német telepesek behívásával el akartak érni, és ismételtelen gyakran és világosan kifejeztek.

Ha azonban mégis, legalább valószínűsíthetően meg akarjuk határozni a székelyek származását, egyetlen módunk marad, hogy visszatérjünk hazánk legrégebbi történetéhez, felsoroljuk mindazon népeket, melyek korábbi időkben itt tanyáztak, meghallgassuk a hazai történétírók véleményét erre vonatkozóan, megvizsgáljuk az általuk felhozott bizonyítékokat, és azután minden adat megfelelő összehasonlítása után határozzuk meg a székelyek valószínű elődeit.

Az első, a mai Erdélyt uraló nép, melyről a történelem kétségtelen tudósítást ad, a géták.

Utánuk következnek a dákok. De hogy az egész Erdély, következésképpen Székelyföld is, e népek uralma alatt állt-e, arról hallgat a történelem.¹⁵²

Kr. u. 105-ben a bátor *Trajan* császár heves harcok után örökre elszakította Erdélyt a hős dák királytól, *Decebalustól*, a lakosok nagy részét mint rabszolgát vitte ki az országból, és a meghódított országot *Dacia Trajani*, *Dacia mediterranea* néven bekebelezte a Római világbirodalomba. Manapság Székelyföldön még sok romot lehet találni, melyek jellege kétségtelenné teszi, hogy a rómaiak uralma Székelyföldre is kiterjedt.¹⁵³

Amikor azonban megkezdődött az Ázsiából származó, a nagy európai Szkítiába beáramló népek vándorlása, és az egyik nép a másikat mind messzebb űzte legelőhelyeiről, különösen Erdély különböző, egymást szorongató népek küzdőtere lett, és ezekkel elkezdődik az ország történetének új időszaka, melybe a székelyek bevándorlása is beletartozik. Ennek az időszaknak a fő eseményei Erdély számára a következők:

374-ben¹⁵⁴ *Aurelian* római császár kiűríti Erdélyt vagy a trajanusi Daciát, és az országot nyomban elfoglalják a nyugati gótok, de csak 376-ig birtokolják, amikor a hunok kiszorítják őket innen.

A hunok nyugalomban uralják az országot különböző kánok alatt, egészen *Attiláig*. Ez a világhódító szerzi meg ugyanis elsőként a legnagyobb kiterjedést országainak, további idegen országokba vitt, vértől csepegő fegyvereivel. Hogy a leigázott népeket és pusztító hadjáratai győzelmét

¹⁵² A *Magyar Kurir* 1827. évi 7. száma 38. lapján *Tamási László* arról számol be, hogy *Paul Bartsch* cs. kir. természetkutató és gyűjtő az említett évben *Árapatak* falu területén egy elefántállkapocs mellett egy falazat romjait és földsáncokat talált, melyek nem lehettek sem gót, sem római eredetűek, hanem régebbiek. *Arpatak Miklosvár* székely szék és a *Brasó-vidék* között fekszik, és most *Felső-Fehér vármegyéhez* tartozik. Ezzel a kérdés, hogy a dákok Székelyföldet is uralták-e, feltételeesen igenlően dölne el.

¹⁵³ Lásd az 1. részt, az országban található romoknál.

¹⁵⁴ Elírás: valójában 271-ben. (A közlők.)

megtartsa, a hadisten kedvencének adja ki magát, magasabb erők által szentesített hódítónak, azt állítva, hogy csodálatos módon kapta meg a hadisten kardját, mely egyúttal a hunok általi tiszteletének is *szimbóluma*, az isteni kegy jeleként. Minden rablást, pusztítást és háborút kedvelő nép összegyűlt zászlaja alatt, rugiak, gepidák, frankok, burgundok, markomannok, bastarnák, jelonok, hunok, bellonoterek, neurek, türingek, brukterek, longobárdok stb. stb.¹⁵⁵ pusztították vezérlete alatt Európa egy részét. De váratlanul meghalt, és a fegyvereitől való félelem által összetartott birodalom hamarosan összeomlott, eredeti részeire oszlott fel. Mert a neki szolgálni kötelezett népek fellázadtak a maguk közt megegyezni nem tudó örökösök ellen, és a harcias kedvű gótok, hidegvérűen merész gepidák, a vívásban gyakorlott nehéz fegyverzetű alánok és a könnyű fegyverzetű herulok könnyen legyőzték őket, előidézve az egykor oly hatalmas hun birodalom teljes felbomlását, és a hunok népének maradványait visszaűzték régi lakóhelyeikre, a Fekete-tenger mellé.

A gepidák megszállták királyuk, *Ardarich* alatt a szabaddá lett Erdélyt, és meg is tartották Gepidia néven Kr. u. 565-ig.

Az avarok a longobárdok szövetségével legyőzték a gepidákat Alboin királyuk idején, és megszállták Gepidiát, melyet 796-ig tartottak meg uralmuk alatt, amikor Nagy Károly fia, Pipin nyugtalanítani, támadni kezdte őket, és megverte, úgyhogy az egykori trajanusi Daciából a Tiszáig szorultak vissza.

A bolgárok, egy ugyancsak Szkítiából bevándorolt vad nép, Kr. u. 562-től 635-ig álltak saját királyaikkal az avarok fennhatósága alatt, míg végül felszabadították magukat, és megszállták a mai Bulgáriát a Haemus hegytől Pannóniáig és a Fekete-tengerig.

Aztán megjelennek a *magyarok* is Európában, és 680-ig a Don, Bug és Dnyeszter közötti vidéken laknak, miután Kr. u. 535-től a bolgárokkal egyesülve éltek, és együtt többször harcoltak a bizánciak oldalán és ellenük.

Kr. u. 680-ban a kazárok megtámadják a magyarokat, leigázzák őket, nyugat és dél felé szorítják ezek hét törzsét, a mai Oláhországba és Moldvába és Beszarábiába. Itt a magyarok a kazár kán beleegyezésével fejedelmükké és helytartójukká választják Lebediaszt, aki hűségesküet tesz a kazár kánnak; ezt ugyanilyen minőségben *Almas* vagy *Árpád* követi. Egyetlenlenségek keletkeznek a kazárok között, ami a magyaroknak lehe-

¹⁵⁵ Engel, J. Ch., Geschichte des U. Reichs, und seiner Nebenländer. 1. Th. Halle. 1797. gr. 4to.

tőiséget ad megszabadulni a kazár uralomtól és egy kazár törzset nyolcadíknak a saját népükbe kebelezni *Cabari*, *Cavari* néven.

883-ban a besenyők, egy török törzs elűzi a *magyarokat Atelköszből*, elfoglalják a Don alsó folyását a Bugig, Dnyeszterig és az Aluta folyóig. A nyolc törzs mindenike kap egy saját területet, így *Gyla* törzse Erdélyt a *Meszesig*. Ez később adóköteles lesz a magyarokkal szemben, de mégis megmarad Erdélyben a 12. századig, azután azonban eltűnik a történelemből.¹⁵⁶

Az *utzok*, *úzok* vagy *kunok* a *chazarokkal* egyesülve kiszorítják a besenyőket, kiterjeszkednek Kelet-Európára, 1050-ben beveszik Moldvát és Oláhországot, és 1070-ben becsapnak Erdélybe.

1070-ben tehát a *kunok* is betörnek Erdélybe, a trónról letett *Salamo[n]* magyar király és kánjuk, *Kutesk* és *Osku* idején, és mindent feldúlnak Byhorig.

E népek egyikétől, akik egykor Erdélyben laknak, és hosszabb vagy rövidebb ideig uralmuk alatt tartották, származhatnak a székelyek is. Csak éppen azt a kérdést, hogy melyiktől, különbözőképpen válaszolják meg a tudósok. A hazai történétírók e tárgyra vonatkozó véleményeinek összesítéséből, a felhozott indokokból könnyebb lehet megtalálni az igazit, ezért következzenek itt az írók véleménye. Egyesek közülük a székelyek eredetét:

I. A hunoktól veszik.

Csakhogyan egyesek szerint a hunok mindjárt ideérkezésük után fegyverrel vették birtokukba Székelyföldet, és ezektől az első honfoglalóktól származnak a mi székelyeink, míg mások maradék háromezer emberről beszélnek, akik a hunok fő veresége és birodalmuk felbomlása után gyűlnek össze, telepednek le Székelyföldön, és az avarok megérkezéséig nyugodtan sokasodnak.

Az okok, melyek a legtöbb hazai író arra készítetik, hogy a székelyeket a hunok leszármazottainak tekintsék, részben a hunok ittlétével, részben a két nép azonosságával igazolhatók. Erre vonatkozóan a következő bizonyítékokat hozzák fel:

a) A *Kádár* családból származó Balamber hun vezér alatt Moldva, Oláhország és Erdély meghódítása Magyarországgal együtt a Tiszaig

¹⁵⁶ Dankovszky, Gr., *Hungariae Gentis avitum Cognomen, Origo genuina, Sedesque priscae etc. etc.* Posonii. 1825. gr. 8vo.

Eichhorn, Gottfr. Joh., *Weltgeschichte.* gr. 8. Wien, 1818. 1. Th.

Gebhardi, Alb. Ludw., *Geschichte des Reichs Ungarn.* 1. Theil. Pesth. 1802.

[A Scheint kompilálta kronológiát, korabeli történeti nézeteket nem helyesbítjük, nem elemezzük. (A közlők.)]

Kr. u. 376-ban a gótok kiszorítása után a mi Székelyföldünket is hun fennhatóság alá juttatta volna. Az ezután következő hun hadvezérek, *Charaton*, *Uldin*, *Bendegucz*, *Octar*, *Ruas* mind tovább növelték volna a hun birodalmat, és *Buda*, valamint a hatalmas *Attila* alatt érte volna el a hun birodalom legnagyobb kiterjedését. E világhódítóknak a Kr. u. 454-ben bekövetkezett váratlan halála után az uralkodásban őt követő három fia, *Ellak*, *Dengisics* és *Irnak* nem tudtak megegyezni, és képtelenek voltak továbbra is uralmuk alatt tartani a nagy hun birodalmat, így elszenveték minden világhódító sorsát. *Ellak* ugyanis a gepida király, *Ardarich* részéről elszenvedett vereség és harmincezer hun elveszte után kénytelen volt elhagyni és a győztesnek átengedni Dáciát és Jazygiát, az pedig az országot Gepidiának nevezte el.¹⁵⁷ *Dengisics* a római *Anagaston* hadvezértől szenvedett vereséget, és holtan maradt a csatatéren. *Irnak* végül a megvert hunok maradványaival visszavonult az európai Szkitiába, a Fekete-tengerhez. A szétszórt hunok egy része korábbi hazájában, a Meotiszi-tengernél gyűlt volna össze, és egy másik részük Erdélyben maradt volna vissza: ezektől a hunoktól, melyek számát mások háromezerre becsülik, származnának az erdélyi székelyek. Erre vonatkozóan:

b) *Hon-árka* (hunok sánca) és *Csösz-árka* (örök, őrség sánca) lenne a világos bizonyíték, ti. hogy ezeket a sáncokat hunok hányták ki, mivel még mindig hun nevet viselnek.¹⁵⁸

c) *Udvarhely* mezőváros és széki központ neve *Attila* udvarának Moldvából a Nagyöküllő mellé való áthelyezéséből keletkezett volna; hadvezérének (*Kadicha*, *Kadicsa*) tiszteletére lenne a szomszédos, most *Udvarhellyel* egyesült falu neve *Kadicsfalva*; és az ugyanott található hegy, *Bud-vára*, *Attila* testvérének, *Budának* a nevét kapta volna.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Hogy a Székelyföldön 78 év alatt megtelepedett hunok alávetették-e magukat a gepida uralomnak, és nyugodtan itt maradtak vagy kiszorították őket, nem határozza meg a történelem.

¹⁵⁸ Ez a sánc a sepsiszéki *Réten* [Réty] falutól, a *Csere domb*-tól a *Bodza*-havasok és -határszoros felé húzódik, lásd. az I. részben. Ettől a sánctól kapta volna *Árapatak* falu a nevét (azonban *Árapatak*nak kellene nevezni), ahogy *Árkos* falu is. Ennek az ároknak a létrehozását illetően azonban az írók nincsenek egy véleményen. Egyesek *Trajántól* eredeztetik, mások a gótoktól, megint mások az *avar* gyűrűk maradványainak tartják őket. A *Honny árka* azonban azt jelenti, hogy a haza árka, és a *Bodza*-szorosnál levő sánc a *Pap-Sántza*, papok sánca nevet viseli (Bethlen, Alexius, Graf von, Geschichte des deutschen Ordens in Siebenbürgen. Wien. 1831. gr. 8).

¹⁵⁹ A segesvári területen egy árkot *Attila*-gödrének és egy meredek hegyet *Attila*-barlangjának neveznek. Nem bizonyítéka-e ez annak, hogy *Attila* itt járt?

d) Az *Udvarhelyi* székben fekvő, három órányi hosszúságban terjedő *Ricca* erdő *Attila* első, Székelyföldön elhalt és eltemetett felesége, *Reca*, *Reka* nevét viselné.

e) A sok hun eredetű szó, különösen a helynevek tanúsítják a hunok és székelyek azonosságát, pl. *Bardocz*, *Kálnok*, *Uzon*, *Ethe* (az Olt folyó neve), *Mike*, *Sepsi*, *Imets*, *Dán*, *Inak*, *Sükő*, *Poka*, *Ika*, *Láz*, *Kabola*, *Bánk*, *Kurz*, *Dondor*, *Bongor* stb. stb.

f) Családnevek, melyek a székelyeknél előfordulnak, hun eredetűek lennének, pl. *Kádár*.

g) Egy hun betűkkel írt felirat *Csik-Szent-Miklos* templomán azt mutatná, hogy a székelyek írása megegyezett a hunokéval, vagyis egy nép lennének.¹⁶⁰

h) A haza törvényeiben ez áll: „*Sunt praeterea Transylvania in partibus Siculi nobiles privilegiati, ab Scytico populo in primo eorum ingressu in Panoniam propagati, quas nos corrupto quodam Vocabulo Siculos apellamus, dissimili penitus lege et consuetudine gaudentes, rerum bellicarum expertissimi. etc. etc.*”¹⁶¹

i) A nemzeti írók kéziratai ugyanolyan hitelességre tarthatnak számot, mint a többi krónikaíró, sőt több hitelt érdemelnének, mivel ismerték a székelyek nyelvét.

¹⁶⁰ A felirat szövege: „*Urunk meget tege fogván iránk egy ezer negy szerte szasz egy eszten-dőt*”. A tudós Gyarmathi Sámuel olvasata ugyanerről: „*Urunk születése után a régi időkkel fogva iránk ezer negyszáz egy esztendőt. Mátyás Mester és Gergely mester tséaltak*” (*Magyar nyelv Mester. Kolosvart. 1794.*) – az írás egybehangzó lenne a hunokéval, ahogyan azt folióban megjelent diplomáciai tankönyv XIV. réztábláján találjuk. *Szilágyi Samuel* ezeket másolatban Bécsbe küldte. *Bod Péter* 1501-et, *Gyarmathi* 1401-et olvas 1805-ben.

Az erdélyi püspök *etc. etc. báró négyesi Szepeszy [Ignác]* vizitációjakor a feliratot nem talál-ták, és a következőt vették jegyzőkönyvbe: „*Annis Erectionis Remplici Cs. Sz. Miklosiensis, ignoratur quidem, ast ut e numeris laminae ferreae Turri parvulae impositae, sed occasione restaurationis, inde amotae, conjicere licuit, erectum fuit A. 1630 sub invocatione S. Nicolai, ampliari vero caepit A. 1777 et restauratum A. 1784*”.

Az északi oldalon ez volt olvasható: „*Hoc est Signum foederis. Gen IX. 1777*”.

A déli oldalon: „*Erit arcus in Nobiles v. 16*”. A torony déli oldalán egy kő a következő felirattal: „*Én Homorod Szt Mártoni Biro Sándor, madarason laktamban voltam ennek a' Toronynak fundatora, és Építő mester 1724*”. Valószínű tehát, hogy a fent említett felirat tönkrement vagy elveszett, mert a villám sok kárt okozott a toronyban és templomban. A *Csik Somlyó-i* templom előtt áll egy nagy kőkereszt, ahol az 1653. március 30. dátum van bevésve, és sem-mi egyebet nem lehet kideríteni.

¹⁶¹ *Decreti Tripart. P. III. T. 4.* [Kiadójuk különben,] *Verböcz[i]* István [aki] az *Ulászló* [II.] király idején élt, a *Küküllő vármegyei Szőkefalva* helységben látta meg a napvilágot, *Sepsi Sz. Iváni Kisspál László főbíró* nemesi kúriájában.

Más írók nem hagyják meggyőzetni magukat az említett indokok által, mert elismerik ugyan, hogy a hunok egykor hazánkban laktak, de ebből és a két nép azonosságára felhozott indokokból ez nem bizonyítható, mivel túl sok az ellenvetni való utóbbiak érvényességével szemben. Ezért ezek a mi székegyeinket:

II. A magyarok leszármazottainak tartják, vagy a magyarokat és székegyeket egy népnek nyilvánítják.¹⁶²

Csak hogy egyesek a kazároknak abból a törzséből származtatják a mi székegyeinket, melyet a hét magyar törzs kabarok néven olvasztott be,¹⁶³ mialatt mások azt állítják, hogy amikor 894-ben *Arnulph* a magyarokat állítólag segítségül hívta *Atelkuzoból* a morvaországi *Svotopult* ellen, a besenyők és kunok vezérük, *Simeon* vezetésével megtámadták volna a *Leontius* herceggel és kisszámú felfegyverzett magyarokkal lakóhelyeiken visszamaradt asszonyokat, aggastyánokat és gyermekeket, akik a győztesek gyilkolási ösztönének estek áldozatul. Az öldöklésből megmenekült maradék az erdélyi erdőkbe és azokba a hegyekbe menekült volna, melyek Erdélyt elválasztják Moldvától, vagyis a mai Székelyföldünkre; ennek következtében a magyarok ezt az elmenekült maradékot *szőkegyeknek* (*szőkevényeknek*) nevezték volna, és innen származna a *székely* név.¹⁶⁴

III. *Ranzanus*, aki olasz követ volt *Corvin Mátyás* udvaránál, azt állítja, hogy a székegyek egy szicíliai légiónak lett volna, mely *Attila* hadseregében szolgált, és amely ennek halála után Székelyföldre vetődött, itt a szicíliaiak hunokkal és más népekkel keveredtek, elfelejtették nyelvüket, és *Siculi* néven bennszülöttekké váltak.¹⁶⁵

IV. Mások a hunok leszármazottainak tartják a székegyeket, és azt állítják: amikor a hunok megesküdtek a magyar *Almus* hercegnek, hogy azonos jogok ellenében magyarjaival őt minden hódító hadjáratán elkísé-

¹⁶² Schvarz, Godofr. Gabr., de, juxta Hornád, *Dissertatio hist. critica, qua initia Religionis Christianae inter Hungaros. Eccl. orientali adseruntur, eademque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgantur.* 4. Lipsiae. 1740. p. 21. 35. Turcusok és Ungurasok szerint színonimák, és „Zekelii verissimi et ipsi Hungari”.

¹⁶³ Cornides, Dan., *Vindiciae Anonymi, R. Notarii. Budae. 1802. Őt Constant. Porphy.* [munkája, a] *De administratione Imperii C.* 39. juttatta volna erre a véleményre.

¹⁶⁴ Engel, I. C., von, *Geschichte des Ungarischen Reichs.* Wien. 1813. 1. Th. p. 61.

¹⁶⁵ Ranzani, Petr., *Siculi Episcopi Lucerini. Epitome Rer. Hungaricarum. Indic. I. p. 334. (In Schvandtner, Script. Rer. H.)*

rik és hűséggel szolgálják, Székelyföld a hun *Boyta* törzsének jutott zsákmányrészül. Amikor azután később *Gyula*, *Tuhutum* unokája és Erdély ura szembehelyezkedett a magyar István király térítési próbálkozásaival, a *Boyta* törzsbeli *Brusca* lett volna a székelyek feje, ez a szerződés szerint alávetette volna magát István királynak, és segédkezet nyújtott volna *Gyula* legyőzéséhez, és ennek a szerződésnek az értelmében nem fizettek volna a székelyek *Puellar Quarte*-t, mint a vármegyeiek.¹⁶⁶

Mások azt mesélik: A magyar *Salamo[n]* király trónfosztása után szerencsétlen háborúra indította volna 1084-ben a kun *Kutesk Chánt*, megígérve neki, hogy leányát feleségül veszi, és Magyarország királynőjévé teszi, és ebben a háborúban a kunok birtokukba vették volna Székelyföldet. *Schlözer* is a kunoktól származtatja őket.¹⁶⁷ Csakhogy a mi székelyeink sokkal korábban fordulnak elő Székelyföldön, mint ahogy a kunokról szó esik.

V. Ismét mások a *jazygok*tól és filiszteusoktól származtatják a széke-lyeket, akiket *IV. Béla* magyar király a 13. században, Erdély tatárok általi véres pusztítása után, nagy szabadságokat ígérve nekik, védelmül állított Erdély keleti határait.¹⁶⁸ Ebben az időben a mi székelyeink már több okirat szerint Erdélyben voltak.

VI. Megint mások a besenyőket (*Bessi*, *Biceni*) nevezik a székelyek elődeinek.¹⁶⁹ A besenyők egy vad, kegyetlen ázsiai nép voltak, melynek azonban hasonló az alkata a mi székelyeinkhez.¹⁷⁰ *Fr[e]isingi Otto Chroniconja* 1146-ból arról számol be, hogy egy ispán vezetése alatt álltak volna, és általában az előhadat képezték a hadjáratban. Hogy Székelyföldön is valóban települtek le szabad besenyők, erről egy 1324. évi okirat szolgál bizonyítékkal.¹⁷¹ Nyers, vad szokásukból, hogy mindent lekaszaboljanak és

¹⁶⁶ *Juris Historiabol jegyzések. M. S. [A Puellar Quarte leánynegyed: örökösödési jogi terminus. (A közlők.)]*

¹⁶⁷ *Schlözer*, *Critische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Göttingen. 1796.

¹⁶⁸ *Fasching, F., Fr., Rev. P., Dacia nova, ex probatis Scriptoribus desumta. 8. Claud. 1743.*

Fasching, F., Fr., Rev. P., Dacia vetus, ex probatis Scriptoribus desumta. 8. Claud. 1725.

Pray (Dissertatio) a filiszteusokat és jazygokat olyan kunoknak tartja, akik csak különleges fagyverfajtákat viseltek volna; így a filiszteusok név a *Balistarii*, a *Jazygok* pedig a *Jias*, nyilasok névből keletkezett volna.

¹⁶⁹ *Pray, G., Annales veteres. P. 3. L. 1. p. 388. Dissertatio critica. P. 170.*

¹⁷⁰ *Engel, I. C., Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. 1. Th. Halle. 1797.*

¹⁷¹ A hivatkozott 1324-es oklevél 1934-es, Barabás Samu revideálta olvasatában (lásd *Székely*

szétmarcangoljanak, származna a „*petsenet tsinálok bellöled*” kifejezés. A véleményt illetően több ellentmondásra is rámutattak, különösen a hazai tudósok.¹⁷²

Ha mindezeket a véleményeket összegyűjtjük, anélkül, hogy a kalandos vagy mesés dolgokat figyelembe vennénk, arra a következtetésre jutunk, hogy majdnem mindenik népet, mely valaha Erdélyben lakott, a székelyek őséneke teszik meg, és ezt talán nem minden ok nélkül, ha ezzel azt állítják, hogy a székely nép magába olvasztotta e népek egyes részeit. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy mindezek a népek, melyek kelet felől előzőnlöttek Európát, rokon törzsből származtak, és nyelvükben, szokásaikban és életmódjukban volt valami közös, ami megkönnyítette az egy néppé való összeolvadásukat, akkor valószínű, hogy a székelyekhez, mint azon népek egyikéhez, melyek a bizonytalan nomád életről korán lemondtak, és földjeik nyugodtabb birtokában maradtak, mindezeknek a népeknek bizonyos részei csatlakoztak; a nevet magát azonban a hunok alkották. Amikor ugyanis *Attila*, miután hosszabb ideig ezeken a tájakon tanyázott hunjaival, elkezdte hatalmas hódító hadjáratát, anélkül, hogy ő maga is ismerte volna célját, melyet vad becsvágya jelölt ki számára, okos hadvezérként mindent távol kellett hogy tartson magától, ami gyors vonulását akadályozta volna vagy legrosszabb esetben vereségét ijesztőbbé, menekülését veszedelmesebbé tette volna. Az öregek, gyermekek, asszonyok, betegek hátra kellett hogy maradjanak, és más kóssa hordák támadásai ellen fegyverképes harcosok kellett hogy védelmezzék őket. Hol lehetett volna erre alkalmasabb helyet találni, mint Székelyföld, ahol a természet mindent megtett azért, hogy az embereket megvédje a támadásoktól. Itt biztosan mindent el lehetett helyezni, ami a had mozgását akadályozhatta. A magas hegységek és sűrű erdők védték és elrejtették a völgyeket és lakóikat; a halban gazdag folyók, fűben gazdag legelők, a szerte járó vad élelmet adtak a hadak és emberek számára. Itt éltek tehát az aggok, asszonyok, gyermekek és betegek egy erős hun biztonsági őrizet alatt, miközben testvéreik rettegésben tartották Európát. Ezek az itt visszamaradt hunok képezték a mi székelységünk törzsét, melyet azután később, a nagy hun birodalom szétporlása után menekülő testvéreik maradványai növeltek és

Oklevéltár, VIII.) besenyők már nem szerepelnek. (A közlők.)

¹⁷² Iklandi György László (*Találmányai. 1. és 2. Darab. 1811. Toldalékja, Székely nemzet Eredetiről. 8.*) minden ellenérvet összegyűjtött és körülményesen felsorolt. [A szójáték magyarázatához: a *besenyők* németül *Petschenegen*. (A közlők.)]

erősítették meg úgy, hogy országuk szerencsés fekvése révén könnyebben tudtak más népek beözönlése és ellenséges támadásai ellen védekezni. Ez a szükségszerűség, hogy állandóan készek legyenek a védekezésre, arra kényszerítette őket, hogy népük szorosabb berendezkedésére gondoljanak, és ugyanakkor táplálta bennük a bátorság szellemét, melyet apáiktól örököltek, és amely által hamarosan egy bátor nép hírébe kerültek, mely maga soha nem támad, csak határai között védi magát, és amelyhez szívesen csatlakoztak olyan népek csoportjai, amelyek Erdélyben harcoltak, és könnyen keveredtek velük, mint avarok, magyarok, besenyők, kunok és több más is, egészen addig, míg a magyarokkal való közelebbi kapcsolatuk egész népfejlődésüknek más irányt adott.¹⁷³

¹⁷³ Talán a mi, felfedezésekben oly gazdag korunknak van fenntartva, hogy több fényt derítsünk a székelyek eredetére is. Nem jelentőség nélküli ebből a szempontból az a hír, mely *Paskevits* tábornoktól származik. A kaukázusi néptörzsek között, melyeket az 1829-es orosz-ázsiai háború orosz jogar alá juttatott, megnevezi az avarokat (*Uaren*) is, *Attála* folyónál, fővárosukkal, *Chumsakkal* (*Chunság*). (*Vereinigte Ofner-Pesthner Zeitung*. Nro. 1. 1829. p. 7.)

Hasznos volna ebből a szempontból von *Besse* úr utazása is, aki 1829 májusában Péterváron csatlakozott *Alexander von Humboldt* Uralba vezető utazásához, hogy azután a Kaukázusban tanulmányozza a magyarok lakóhelyeit és származását. (*Magyar Kurir. Tudományos Gyűjtemény*. X. füzet. 1829. 2. füzet. 1830. 85. p. 100.)

Irodalmi bizonyítékok:

Anonymi Belae Regis Notarii, Historia Hungariae. C. 50. *Claud*. 1747.

Anzeige Gelehrte. (V. Jahrgang in Vindisch, Ungarische Magazin. 1. Band.)

Baranyai, Paul, Descr. Siculiae. M. S.

Bayer, Sigism., De origine et priscis Sedibus Scytharum in Commentariis veter. academ. Petrop. T. 1. p. 386.

Benkő, Jos., Imago Inc. in Transylvania Nationis Siculicae. *Claud*. 1791. §. 4. p. 13. 14.

Benkő, Jos., Milcovia T. 1. *Vien*. 8. m. 1781. a §. 48. ad. §. 96. 175.

Benkő, Jos., Transylvania Vindob. 1778. T. 1. p. 388.

Benkő, Jos., Transylvania, 1778, T. IV. L. 2. C. 1. M. S.

Bod, Péter, Siculia Hunno-Dacica. M. S. Fol. [cca. 1745.]

Bonfini, Ant., Biblioth. Vindob. Decad. 1. L. 1. p. 28. *Libr.* 7. p. 108. *Libr.* 9. p. 133. 134.

Bonfini, Ant., Rerum Hungar. Decades Libr. XXV. comprehensae. 1721. Fol.

Budai, Esaiás, Magyar Ország Historiája az Austriai Ház Uralkodása alatt. Debreczin. 1812. 8.

Cornides, Vindiciae Anonymi R. N. auctae ab I. C. Engel. 347.

Constantinus Porphyrogenitus, De administrando Imperio. C. 38. 40.

Constitutioja a' Székely nemzetnek. Pesten. 1818. 8vo. §. 275. *Origines Siculorum etc. etc.*

Dankovszky, Gr., Hungariae Gentis avitum Cognomen, Origo genuina, Sedesque priscae etc. etc. Posonii. 1825. gr. 8vo. p. 129.

Eichorn, J. G., Weltgeschichte. gr. 8. §. 63. p. 600.

Eder, I. C., Excursus I. de Siculis Transylvanicis. p. 57. in *Schaesei, Ruinae Pannoniae*.

Engel, J. C., Geschichte des König-Reichs Ungarn und seiner Nebenländer. 4. Th. gr. 4. 1804.

Megtűrt népek

A székelyeken kívül, akik az egyedüli kiváltságos nép Székelyföldön, és egyedül gondoskodnak a nép és ország ügyeinek intézéséről, még sok más nép is van, akik részben a szomszédos idegen országokból, részben Székelyföld más részeiből telepedtek le itt, és élvezik a törvények védel-

Engel, J. C., *Geschichte des ungarischen Reichs*. 1. Th. p. 61. 8vo. Wien, 1812.

Engel, J. C., *Ueber die Bissener und den Ursprung des Namens* ([in] *Vindisch, Neue Ungarische Magazin*. 2. Band. 1792.)

Excerpta Legationum. p. 38. in *Scriptor. Byzantinis Venet*. T. 1. *Rhetor Prisc*.

Fasching, Fr., Rev. P., Nova Dacia. Claud. 1733. 8.

Fasching, Fr., Rev. P., Vetus Dacia ex probatis Script, desumpta. Claud. 1725. 8. §. 5.

Gebhardi, *Geschichte des Reichs Ungarn*, gr. 8. Pesth, 1802. 1. Th. p. 49. 2. Th. p. 55.

Gibbon, Eduard, *Von dem Leben des Attila*. 1787. Lüneburg.

Huszt, Andr., *Jurisprudentia Hungar. Transylvaniae*. T. XI. p. 109.

Iklandi György László, Találmányok a' 11 századbéli hazai történetékből etc. Kolosv. 1811. 2. rész. p. 18. (A mellékletben: *Jegyzéseknek toldalékja a' Székelyi nemzetnek eredetéről*.)

Jérney János, *Világosítás, Ásiában a Kaukaszus hegyén lakozó Avarok, és Kunságok. Szeged*. 1829. 30. S. In 8vo. (Gemeinnützige Blätter. Jg. 1829. pag. 442. 12. Julii L. VI. Lásd még [Jg.] 1828.)

Jornandes de rebus Geticis. C. 50. apud Muratori S. R. Ital. 1. p. 216.

Kállay, Ferentz P., capit., *Historia értekezés a' Nemes Székely nemzet eredetiről, hadi és polgári intézeteiről a' régi időkben*. N. Enyed 1829. 8.

Katona, Steph., *Historia Ducum*. ad A. 903.

Kunics, Fr. [valójában: Szilátsék], *Dacia Siculia brevi compendio exhibita*. 1731. §. 1. 2. p. 12.

Lakatos, Steph., ab A. R. P., parochi Koszmasiensi, *Siculia accuratus quam hactenus, delineata, descripta etc. Claud*. 8. 1702. §. 1.

Lenormantii Truniani, Jos. Bongarsii, Descriptiones Transylvaniae veteris nonnullae etc. etc. (In Bongarsii et Schvantner, Script. Rer. Hung. Fol.)

Oesterreichischer Beobachter. Nro. 203. pag. 1328. A. 1826. die 30. Octobris.

Palma, C., *Notitia*. P. 1. p. 100.

Palma Ferentz, *Magyar versekben tsinált historiátskája*. 8.

Pray, G., *Annales Veteres*. P. 3. L. 1. pag. 388. Dissert. VI. §. 6.

Roth, Rudolph M. *Ulmensis, Attila Hunnorum Rex*. A. 1679.

Schels, J. B., *Geschichte, militairisch-politische, der Länder des öster. Kaiserstaates*. Wien. 1819. 8vo. 1. Band p. 70.

Schvandtner, I. G., *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Vind. 1746. Folio.

Schvartz, *Initia Religion. Christianae*. P. 21. 35.

Schlöczer, *Histor. Untersuchungen*. Götting. 8.

Siculorum Origo, Siculia scripta per 1. M. 1745. M. S.

Siebenbürgische Quartalschrift, 11. Jahrgang. (?)

Sritter, *Pacinacia ex script. Byzant. Petr*. 1778. p. 918.

Szegedi, *Decret. Regum Hung*. P. 298.

Szilágyi, Bar., M. S. (A gróf Bánffy Farkas-gyűjteményben.)

Thurocz[i], M. I., *Chronica Hung*. C. 44. inter Ser. R. H.

Timon, S., *Imago Nationis H. Nat. C. X*. p. 98.

mét, anélkül, hogy bármilyen részt vehetnének az igazgatásban, melyek tehát csupán megtűrték. Így találunk:

1. Kevés szász, akik Erdély szász településeiről költöztek ide, és kézművességgel foglalkoznak. *Háromszék Kézd[i]* fiúszékében egy falu a *Szászfalu* nevet viseli, a lakosai valaha csupa szászok lehettek, most azonban sem nyelvükben, sem viseletükben és szokásaikban nem különböznek a többi székelytől.¹⁷⁴

2. Németeket, akik még most is ide telepednek le Németország különböző vidékeiről, és kézművességgel foglalkoznak, különösen a mezővárosokban és *M. Vásárhelly* szabad királyi városban.

3. Örményeket, akik Örményországból származnak, és 1672-ben, a perzsáktól és törököktől sanyargatva jöttek Erdélybe a Krimen és Moldván keresztül, és ezek egy része *Apafi* uralkodása alatt *Gyergyóban Szent Miklos*on, és *Szépviszen* telepedett le, Székelyföldön, ahol most kereskednek, és egymás között örményül beszélnek.

4. Oláhokat: ezek a szomszédos Moldvából, Oláhországból és Erdély más részeiből költözhettek ide; a nyelvük, vallásuk, szokásaik és hagyományaik közösek azzal a néppel, mely a szlávok és római telepések keveréke, Oláhországot és Moldvát lakja, és Erdélyben a többi nép közé telepedve él, római-szláv nyelvet beszél, és magát rumuninak nevezi. Öltözkük nagyon egyszerű, és majdnem minden ruhadarabjukat maguk állítják elő. Falvakban és a mezővárosok szélén laknak, valamint *Máros Vásárhelly* szabad királyi város elővárosaiban, hanyagul követik a többi lakos építkezési módját, földműveléssel foglalkoznak, de legszívesebben állatgondozásból és pásztorkodásból élnek. Azok, akik a határhegységekben laknak, praediumokat és egész havasrészeket bérelnek a székely közösségektől és a birtokos nemességtől, és itt kecskét, juhot, disznót és szarvasmarhát nevelnek. Szabad oláhok saját földbirtokkal nincsenek Székelyföldön, azokon kívül, akik a revindikált havasokban¹⁷⁵ élnek: ők a nemeseknek adóznak.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Versuch über den Costum der Siebenbürger mit illum. Kupfern. 8. Hermannstadt. 1807. (2. Heft. Wallachen.)

¹⁷⁵ *Revindikált havasok*: az 1741. évi osztrák–török egyezmény alapján az 1769-es határkijelöléssel Székelyföld is visszanyer az idők során Moldvához és Oláhországhoz került hegyvidéki peremterületeket. (*A közlők.*)

¹⁷⁶ Az oláhok fejedelme még ma is Isten kegyelméből az ungro-vlachok fejedelmének nevezi magát, és az oláh lakosokat ungro-vlachinak nevezik, megkülönböztetésül a mauro-vlachiktól, akik a Haemus [Balkán-hegység] alatt laknak – *Mokán* vagy „ nevet visel a moldvai lakos a Tatros, Oytos és Putna mentén Buzeoig, a hegyek alján.

5. Cigányok, *Singari*, *Czigányok*, *Cigányi*, újarasztok:

Ők Székelyföld legalacsonyabb néposztályához tartoznak, hindusz-táni eredetűek, és a természet vad növényedek; arcszínük sötétbarna és sárga, saját nyelvüket beszélik, a cigányt. Kétféle cigány van: letelepültek vagy újarasztok, és vándorcigányok (*Sátor[os] Czigányok*). Azok fa- és vaskovács-munkákból élnek, és a köznépi osztályoknak mindenféle hasznos házi eszközt készítenek. Közülük sokan zenével foglalkoznak, melyben nagyon tanulékonyak és ügyesnek mutatkoznak, tanult útmutatás nélkül sajátítják el, csupán mechanikusan, gyakorlással és finom hallásuk segítségével. Ezt a művészetet városokban és vásároknak gyakorolják, és a birtokos nemesség házáinál, ahol egyetlen vidám összejövetelről sem hiányoznak, és bámulatra méltó képességre tesznek szert a fúvós és húros hangszereken. Összességükben nagyzólok, és kedvelik a pompát a ruházódásukban, de tisztátalanok, lusták, pazarlók, és minden bűnös szenvedélynek hódolnak. Egy nagy részük aranygyűjtéssel fizeti az

[Könyvészet az alfejezethez:]

Bod, Péter, de F. Csernáton, *Valachorum Transylvanor. historia.*

Bolla, Mart., *Dissertatio de Valachis, qui Transylvaniam incolunt, Scripta instar responsionis ad eorundem Libellum supplicem.* M. S.

Engel, G. C. v., *Commentatio de Expeditionibus Trajani etc. etc. Appendix: De origine Valachor.* Vind. 1794.

Erweiß, daß die Wallachen nicht römischer Abkunft sind, und dieß nicht aus ihrer italienisch slawischen Sprache folgt. Halle. 1823.

Filtsch, I., *Schediasma Hist. de Valachis in Transylvania.* Jenae. 1743. 4.

I. G., *Discussio Descriptionis Valachor. Transylvanensium.* Pest. 1812.

Major, P., Bücher-Censor zu Ofen in Rumunischer Sprache, Geschichte über den Anbeginn der Römer in Dazien. Ofen. 1820.

Rosa, G. E., Untersuchungen über die Romanier oder Wlachen. Pesth. 1808.

Schuller, I. C., *Argumentorum pro latinitate lingvae Valachicae. S. Rumanae Epicrisis.* Cibin. Thierry. 1831. 8.

Sulzer, Fr., von, Geschichte des Transalpinischen Dazien. 3 Bände. 8. Wien. 1782.

Suplex Libellus Vallachorum Transylvaniae jura tribus receptis Nationibus communia, post-liminio sibi adscribi postulantium, cum Notis criticis I. C. E. civis Trans. Claud. 1791. 4to.

Szabó György, *Az oláh nemzet eredete (Nemzeti Társalkodó. Nro 40. 41. 42. 1830. és Calendar. Rumunesk. 1831. Ofen.)*

Thunmann, Prof. in Halle, Untersuchungen über die Geschichte der Wallachen.

Widerlegung der Abhandlung: Erweiß, daß die Wallachen nicht R. Abkunft sind etc. etc. Ofen 1827. és Beweiß, daß die Wallachen der Römer unbezweifelte Nachkömmlinge sind; wozu mehrere zweckmäßige kurze Abhandlungen, endlich eine Anmerkung über die in dem Anhang vorkommende Antikritik desselben S. T. beygefügt werden. Verfaßt von E. Murgu. Ofen. 1830. gr. 8. XX. und 156 S. mit musikalischen Beylagen, Romanische Tänze 3. N; Schäferarien 2. N; Nazische Poeten Arie 1. N; Tänze 3. N; polemischer Bestimmung. Gemeinnützig Bl. v. 1830. 11. July. LV.

állami adókat, az aranyban gazdag folyók homokjából, pl. az *Aranyosból* és a *Marosból*, ezeket a Fiskusnak adózókként különösen megbecsülik. A legalacsonyabb sorúak közülük a gyepmester és a hóhér szerepét látják el. Mind *alávetettek*, részben a nemeseknek, részben a helységeknek, ahol laknak. A vándorcigányok (*korturár, sátor[os] cigányok*¹⁷⁷) vad nomádokként vonulnak faluról falura, családjaikkal együtt, és durva, rossz vászon-sátorban laknak, melyet *kortnak* neveznek, és amelyet egész egyszerűen két rúdhoz erősítenek. Kovács- és lakatosmunkából élnek, tolvajlásból és jóslásból, hamis pénzből és csalásból. Talán azoknak a cigányoknak a maradékai, akiket *Decebalus* hívott az országba, hogy hadifelszerelést készítsenek a rómaiak elleni harcra.¹⁷⁸

6. Zsidók, *sido, sidov*. Valószínűleg Decebalus idején vándoroltak be Erdélybe, és azután később Konstantinápoly bevétele után, Kr. u. 1453-ban. Székelyföldön szétszórta élnek mezővárosokban, *M. Vásárhelly* szabad királyi városban és falvakban, és kereskedelemből, sörfőzésből és pálinkafőzésből tartják el magukat. Megtanulják a magyar nyelvet.¹⁷⁹

¹⁷⁷ A *sátor cigányok* a német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

¹⁷⁸ Versuch über den Siebenbürger-Costum mit illum. Kupfern. 8. Hermannstadt. 1807. (1. Heft. Zigeuner).

Enessid, György, *A' Czigány nemzetnek igazi eredete, történetei*. 8. Komar. 1798.

Giselini, Fr., *Über die Zigeuner in seiner Geschichte des Banates*. 1. Th. 6. B.

Grellmann, H. M. H., *Historischer Versuch über die Zigeuner*. Göttingen. 1787. 8vo.

Hasse, I. G., *Neue Aufschlüsse über die ältere Zigeunergeschichte aus griechischen Schriftstellern*. Königsberg. 1803.

Krauß, J. (P. in Königsberg), *Abhandlung über die Zigeuner*. Clausenb. (Lásd Briestes Berlinische Monatsschrift. 1793. Febr. Apr. Heft.)

¹⁷⁹ *Articuli Diaetales Transylvaniae*.

Illia, A., Ortus et progress. Variarum in Dacia gentium ac religionum. Claud. 8vo.

HARMADIK SZAKASZ A SZÉKELYEK NYELVE

A székelyek most a magyarok nyelvét beszélik. Mivel e két nép szokásaiban, karakterében és életében oly sok a közös vonás, eredeti nyelvüket is jellemezhetette rokonság: de a két rokon nyelv eggyéolvadása a mai magyar nyelvvé, melynek kialakulására nem kis befolyással volt a szláv népekkel való kapcsolat, csak akkor történhetett meg, mikor a két nép közelebbi viszonyba került egymással. Az élő székely nyelv több tájszólásra oszlik, melyek részben, mint ismeretes, az azt beszélők műveltségi foka szerint különböznek egymástól, részben az ország éghajlata és természeti körülményei folytán, ahol a nép lakik, minthogy ezek is közvetlen behatással vannak a nyelv kialakulására. A nyelv nyersesége és keménysége tehát e népek első lakóhelyeinek nyersebb és kevésbé barátságos mivoltára enged következtetni, mely a nép karakterének kialakulására is befolyással kellett hogy legyen, úgy ahogy egész felépítése és nyelvtani formájának egyszerűsége ázsiai eredetre vall. Bármennyire keménynek is tűnne e nyelv a mássalhangzók túl nagy gyakorisága miatt, mégis sok megnyerő, kellemes és lágy van benne, és a hangsúlytalan *a* és *e* révén nagyon telt hangzású. Valami sajtószerű és kellemetlen adódik a kiejtéshez Székelyföldön a beszédnek a köznépre jellemző vontatottsága, a mondatvégi elnyújtás és a szavak éneklő ejtése által, minek következtében a dialektus lágy, a kiejtés bágyadtan, tűz nélkül cseng; a székelyeknek vannak sajátosságaik is egyes szavak kiejtésében és írásmódjában, az *ó*-t *ava*-nak, az *é*-t *ő*-nek használják, és az *eve*-t *üve*-vé alakítják át, pl. *ember* helyett *embört* mondanak, *mi* helyett *müt*, *minket* helyett *münket*, *cséálam*, *feteke* stb. stb.¹⁸⁰ Szavaik lejegyzésére a székelyek, akárcsak a magyarok, a latin ábécét használják. Többen ugyan azt állítják, hogy a székelyeknek korábban azonos ábécéjük volt a hunokkal, és írás céljára előbb négyszögűre vágott botokat használtak volna, melyekbe bevésték a gondolataikat: de marad a nagy kérdés, hogy volt-e valaha hun ábécé?¹⁸¹ Hogy a hunok olyan

¹⁸⁰ Benkő [József], *Trans.* T. 1. p. 463.

Gyarmathi [Sámuel] *Grammatikája*. p. 360.

Gelei Katona István *Magyar Grammatikuskájának* (Fejérv. 1645) előszavában „a székelyek beszélik az igaz magyar nyelvet”; lásd Philos. Dr. Kovács Tamás [díjazott munkája] a *Marcziányi Alapítvány kérdés[ér]e* az 1822. évre (*Tudományos Gyűjtemény*. 1828. Xdik §. p. 131).

¹⁸¹ Lakatos [István] kinyomtatott egy hun ábécét, jobbról balra olvasandó, mint minden keleti írás, és latin betűkkel kifejezve a következő: Z, j, xy, ü, u, t, ty, ss, s, r, p, jy, ö, o, uy, n,

messze jutottak volna műveltségben, hogy írásban közöljék gondolataikat, alig hihető. Lehetek jelek egymás kölcsönös megértésére, gondolataik szemléletes ismertetésére, és *Bod Péter hieroglifákról* beszél velük kapcsolatban. De rendszeres ábécéjük aligha lehetett.¹⁸²

Arndt, a tudós nyelvész a magyar nyelvet a csúd és a finn lányának tartja, és a csúd és finn népeket az eltűnt szkíta népek maradványainak, akiket a nagy népvándorlás űzött el telephelyeikről, az Ural-tó [így!] lapályairól, a Kaszpi- és a Fekete-tengertől.¹⁸³

Azt az Arndt által indítványozott ötletet, hogy ti. a finn és magyar nyelv rokonok, következőképpen a két nép is rokon, és ezáltal megnyílik a lehetősége, hogy feltalálják a magyarok és székelyek eredeti lakóhelyeit, több nemeslelkű magyar felkarolta, akik néhány veszedelmes utazásra vállalkoztak e célból.

Egy ilyen utazásra vállalkozott az esztergomi Jaksics Gergely a Kaukázusba, az 1801–1813. és 1815–1821. években.¹⁸⁴

m, l̥, l, k, j, i, h, g̃, gh, f, e, d, cz, cs, b, a, A.

Desericzky [József Ince] (*De initiis ac Majoribus Hungar. T. 1. p. 24.*) azt állítja, hogy Csik Somlyon a könyvtárban megtalálta a hun ábécét. 1830-ban ez már nem volt megtalálható, ahogy a gót betűs ábécé is hiányzott.

¹⁸² A hun ábécével kapcsolatos ismereteknek a következő művekben nézhetünk utána: *Alphabetum Hunno Scyticum, ex variis Inscriptionibus. M. S. 4.*

Bél, Math., De vetera literatura Hunno Scythica exercitatio. 4. Lipcse. 1718. c. Figuris.

Burch, Gotthelf M., Introductio in historia, Lit. C. XI. §. 2. 938.

Hajas, Steph. Casp., Literaturae Scytico magyaricae monumentum. M. S. Fol.

Libellus precum quotidianarum caractere scytico magyarico, more hebraico a dextra sinistram versus exaratas. M. S. 8vo.

Litterae antiquae Siculiae ex notationibus Stephani Dobai. M. S. 4.

Ortelius, I. Godofredus, Harmonia linguarum Orientis et Occidentis, speciatimque Ungaricae cum Hebraica. 8. Vittenb. 1746.

Schelhorn, Johannes G., Commercii epistolarum, Uffenbachiani selectis editis. Ulm. 1773. 3. és 75.

Telegdi, Ioan., Rudimenta priscae Hunnorum linguae brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa (cum prefat. Decsi Joh., Baranyai). 4. 1598. M. S.

¹⁸³ Über den Ursprung und die verschiedenartige Verwandtschaft der europäischen Sprachen. [Dr. Gottlieb von Arndt orosz cári udvari tanácsos általános összehasonlító szótárának útmutatása alapján kiadta dr. Fr. Ludvig Kläber]. Frankfurt am Main. 1818.

Finnische Sprachlehre für Finnen und nicht Finnen mit Beziehung auf die Ähnlichkeit der Finnischen Sprache mit der Ungarischen und einem Anhang von Finnischen Idiotismen und Vergleichen der Finnischen und Ungarischen *Etymologie*, verfaßt von Strahlmann. gr. 8. St. Petersburg. 1809.

¹⁸⁴ A görögkeleti vallású Jaksics Gergely Szinnyi József szerint csak 1804-ben indult első útjára. A Kaukázusba második útján tartott. (A közlők.)

Hasonló utazásra indult 1826-ban a mi derék földink, Kőrösi Csoma Sándor a Kaukázusba, és veszélyes vállalkozásában Aleppóban és Tanskarban¹⁸⁵, ahol kutatásai érdekében szanszkritül tanult, nagylelkűen támogatta az angol Moorcroft. 1829 decemberében állítólag Kanam kolostorában, a lámaista vallás szerzetesei között tartózkodott, hogy elsajátítsa a tibetiek nyelvét, és itt egy nyelvtant és szótárt is kidolgozott.¹⁸⁶

Soha nem hiányoztak azok a fáradozások, melyek a magyar nyelvnek megadják azt a műveltségi fokot, melyben erőteljesen fejlődhet: Erdélyben evégből egy tudós társaság alakult, mely a gr. Bánffy Gergely őexcellenciája, az állam és haza szolgálatában kiemelkedő érdemeket szerzett kormányzó felügyelete alatt hathatósan bizonyította ezt a lázas igyekezetet.¹⁸⁷ A Magyar Királyság tudósai¹⁸⁸ beteljesítették ezt a törekvést, és Őfelsége I. Ferenc császár, a magyarok szeretett királya engedélyezte a magyar nemzet számára nemes nyelvük szabadságát és kiterjesztését, biztosította használatának méltóságát, és ezáltal gyógyírral szolgált a nemzet kívánságaira, Magyarország becsületére és a haza jólétére; miáltal a szeretet köteléke újból megerősödik az uralkodó és Magyarország között.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Zanszkar. (A közlők.)

¹⁸⁶ Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst, 17. Jahrg. M. July. 1826. p. 476. Gem. Blätter der ver. Ofner–Pesther Ztg., vom J. 1826. 17. Decembr. XCVIII. és Cl. 1829. 13. Dec. 1830. 22. July. Berliner Zeitung von 4. Dezember 1829. Magyar Kurir. N. 43. p. 342. 826. Tudományos Gyűjtemény. 1826. IX. füzet.

¹⁸⁷ Aranka György, Az Erdély kézírásban lévő Történetiről, kiadására felállitando Társaságnak rajzolatja. 8. Kolosv. 1791.

Aranka, Erdélyi magyar nyelv mivelő Társaság. 8. Kolosv. 1791.

Aranka, Rajzolat, egy Erdély M. nyelv mivelő Társaságról újabb elmélkedés. Kolosv. 8. 1792.

¹⁸⁸ Gruber, Carl Anton, Historia lingvae Ungaricae. Poson. 1830. 126. S. in 8vo.

¹⁸⁹ Anno 1830. Articulus VIII. De usu linguae nationalis. Ad propius assequendum, circa culturam Linguae nationalis articulorum. 16: 1790–91. 7: 1792. et 4: 1805. scopum, SS. et OO. benigne annuente Regia Majestate decreverunt:

§. 1. Ut Consilium R. Locumtenentiale Jurisdictionibus illis, quae Hungaricas Repraesentationes submittunt, a publicatione praesentis Articuli, non tantum eadem lingua respondeat; verum his ceteras etiam Intimationes suas Circularibus exceptis, Idiome Hungarico expediat et dimittat.

§. 2. Ut Curia Regia in Appellatis ad se hungarico idiome Processibus illoco eadem lingua deliberat, Processusque tales penes extractum hungaricum, referri curet.

§. 3. Coram Tabulis Districtualibus et intra fines Regni Hungariae existentibus tam Comitatus, quam Civis Foris, universim, quoad Sacras autem Sedes in respectu Causarum

Székelyföldön annyira általánosan és következetesen gyakorolják a magyar nyelvet, hogy minden megtűrt nép érti ezt a nyelvet, és a megtűrt népeknél az unokák már egyáltalán nem értik nagyszüleik nyelvét.

A magyar nyelv alapos megtanulására Márton József tudós művében találunk útmutatást.¹⁹⁰

Civilium, coram quibus Lingua hungarica hactenus in usu non fuit, a Conclusionē praesentis Dietae, liberum erit, Processus linguae hungaricae instituere; en quibus tamen memorata Fora, apud quae scilicet Lingua hungarica hactenus in usu non erat, seu hac seu latina lingua deliberare poterunt.

§. 4. *Ut a modo in posterum ad munia publica intra limites Regni nemini, qui linguae etiam hungaricae gnarus non est, huc non intellectis actu fungentibus, aditus pateat.*

§. 5. *Ut a 1. Januarii 1834 nemo intra fines Regni ad Censuram advocatiam admittatur, qui debita Linguae hungaricae cognitione destitueretur.*

Grati venerantur SS. et OO. et illam Suae Majestatis Sacramentissimae benignitatem, qua clementissime disponere dignata est: ut Legiones Hungaricae huc intellectis etiam Consiniariis, cunctae item intraregnanae Praefecturae militares Documenta Hungarica jam et nunc acceptare teneantur.

¹⁹⁰ Márton, Jos., Abhandlung über die Natur, die Eigenschaft und Ausbildung der ungarischen Sprache, wie auch über die leichteste Art dieselbe gründlich zu erlernen, und zu lernen. Wien. 1827. 8.

NEGYEDIK SZAKASZ TANINTÉZETEK

Korunk örvendetes előnye, hogy világrészünk összes népei élénk érdeklődést tanúsítanak a népoktatás iránt, és a legnemesebbek körében kimondatott, hogy ettől várható a nép boldogsága és az igazi üdvösség; csak a szabadgondolkodó emberek tehetnek a közjó érdekében, és teremthetnek a szellem és a szív erőteljes kiművelése által, a nézetek és közhasznú ismeretek terjesztése révén a nép körében, az államnak hű polgárokat, a tevékeny élet különböző viszonyai számára hű munkásokat és az embertársak számára segítőkész felebarátokat. Ez a szellemi kultúra iránti magasfokú érzék a székelyek körében is élénk, és ha nem is helyezhetők még Európa legműveltebb népei mellé szellemi képzésük tekintetében, nem tagadható, hogy nemcsak kitűnő nyilvános tanintézetek vannak, melyek mind a magasabb fokú, tudós képzést, mind pedig a nép nevelését és oktatását előmozdítják, hanem jól rendszerezett házi oktatásuk is, melyet az előkelőbb nemesség gyermekei élveznek bizonyos életkorig, képzett férfiak vezetésével, hogy ennek elérése után magasabb fokú bel- és külföldi tanintézeteket is látogassanak. Azonban minden felekezetnek, melyre ez a nemzet oszlik, megvannak a saját (tudós, kollégium-, gimnázium-) tanintézetei, mind a magasabb fokúak, mind pedig az alacsonyabb rendű iskoláik. A magasabb tanintézetekben az oktatás keretében minden tudományt, az orvostudományon kívül a többi tudományterületeket is tanítják, úgyhogy az egyetemet is helyettesítik. A szemrehányást, hogy ezek az intézetek nehezen tudnak szabadulni a merev pedantériától, és hogy a latin nyelv művelése a szaktudományok rovására megy, és e módszer révén inkább csak az emlékezetet foglalkoztatják, ahelyett hogy a teljes szellemi lényt ösztönöznék egyenlő módon, azzal mentegetik, hogy a latin az ország üzleti nyelve, és hogy a „*tantum scimus, quantum memoria tenemus*”¹⁹¹ alapelv már régóta beigazolódott. Szegényesebb, de elégséges az alsóbb osztályok oktatása is, ez csak télen történik, és silány olvasásra és a katekizmus memorizálására korlátozódik.

¹⁹¹ „Annyit tudunk, amennyit emlékezetünkben megtartunk.” (A közlők.)

a. Római katolikus iskolák a következő helyeken vannak Székelyföldön:

1. *Maros Vásárhelly*, ahol a gimnáziumban 1 *Praefectus Gymnasii*, 1 *Regens Seminarii* és 5 tanár tanítja az osztályokat.

2. *Székely Udvarhely*, ahol a gimnáziumban van 1 *Praeses Gimnasii*, 1 *Regens Seminarii* és 5 tanár, akik a *humaniorákat* tanítják.

3. Gimnáziumi oktatás folyik még
Esztelnek, *Csik Somlyo* és *Kanta* településen.

4. Német normáliskolákat a következő helyeken találunk:

Csik Szereda, *Gyergyó Szt-Miklos*, *Sepsi Szt György*, *Kanta*, *Parajd*.

E tanintézményeken kívül minden parókiához tartozik alsóbb iskola, melyben általában a harangozó helyettesíti a tanítót, a tanítás pedig olvasásra, a katekizmus és néhány ima memorizálására szorítkozik, és csak télen folyik.

Azok a székelyek, akik az 1. és 2. katonai határőrezredbe tartoznak, és magasabb tanintézetekbe akarnak menni, feltétlenül megkapják rá az engedélyt.¹⁹² Nagy részük a papi rendbe készül.

b. Székelyföld ev. református tanintézetei a következők:

1. *Maros Vásárhelly*, ahol a kollégiumban 4 kurátor és 6 tanár dolgozik, akik minden tudományágat oktatnak.

2. *Székely Udvarhely*, ahol a kollégiumban 3 kurátor és 3 tanár van, akik matematikát, teológiát, történelmet, földrajzot, természettudományt és német nyelvet tanítanak.

3. *Kézdi Vásárhelly*, ahol a gimnáziumban több mint 100 diák tanul.

4. *Bagyon*, *Aranyos széken*, ahol 12 diák számára van iskola.

Alsóbb iskolák, melyekben a templomszolgálat oktat olvasásra és írásra, magyar nyelven.

A 2. székely gyalogezered székely ifjai, akárcsak az elsőé, teljes szabadságot élveznek abban, hogy zavartalanul a tudományoknak szenteljék magukat, és általában *M. Vásárhellyen*, *Kolozsváron* vagy *N. Enyeden* tanulnak.

c. Az unitáriusok és szociniánusok tanintézetei Székelyföldön:

Szitas Kereszturon egy gimnázium, 3 kurátorral, 1 perceptorral és 2 tanárral.¹⁹³

¹⁹² Scheint jóhiszeműsége kételyen felüli, de a kérdésben nem eléggé tájékozott. (A közlők.)

¹⁹³ Ezt 1796-ban *Abrudbányai Szabó Sámuel* (most régiségtan tanár, *Thorda*) emelte jelenlegi szintjére.

Az alsóbb iskolákban templomi rektorok oktatnak, télvíz idején (magyar olvasás és írás, hitoktatás).

d. A nem egyesült görögöknek vagy szikizmatikusoknak a következő intézete van Székelyföldön:

Bágyonban, Aranyos széken, iskola 30 diák számára.

Székelyföld katonai tanintézetei:

1. Gyergyó-Szt-Miklos, a német normáliskola. Itt az 1. székely határőrezred 9, 10, 11. és 12. századának gyermekeit oktatják, az 1. őrnagy 1. lovas századaét, a főhadnagyi egység néhány katonáját, keveseket a törzskar-nál szolgálókéből. 1830-ban 126 diákot oktattak.

2. Csik-Szereda, [katonai nép]főiskola¹⁹⁴; ennek számára a diákok száma nincs megszabva, és 3 osztálya van. Az oktatás a német örökös tartományok népiskoláinak megfelelő: vallás, német nyelv, olvasás, írás, számolás és más, a [katonai nép]főiskolák számára előírányozott tantárgyakból. 1830-ban ebben a 3 osztályban 106 fiút oktattak.

3. A csak 1 osztályos leányiskola; a tanítványok száma itt sincs meghatározva, oktatnak német nyelvet, olvasást, írást és számolást (beleértve a *Regel de Tri*¹⁹⁵), azután hímzést, varrást, fonást és szövést. A határőrök és a székelyföldi nemesek sincsenek kizárva ebből az oktatásból, ideadhatják gyermekeiket. Az itteni oktatószemélyzet összetétele:

a. 1 főtanító

b. 1 segédtanító

c. 1 kisegítő

d. 1 tanítónő a lányoknak, 150 ft. C. M. fizetéssel, ingyenes lakással és 6 öl fa járandósággal. A többi tanító díjazása azonos a határőrezredek-nél alkalmazott oktató személyzetével.

1830-ban 25 szolgálatban levő, nyugalmazott és elhalt tiszt, valamint katonarésről való személy leányait oktatták.

A 2. és 3. tanintézet Őfelsége, a császár 1826. december 11-i rendelete és az udvari haditanács 1827. január 4-i leirata, valamint az erdélyi General Commando 1827. január 16-i kiértesítése alapján létesült.

4. Kézdi Vásárhelly, az itt fennálló Székely Nemzeti Nevelőház. Ez a 3 székely ezred 100 növendéke számára 4000 ft. C. M. dotációval rendelkezik, éspedig

36 fiú számára az 1. székely ezred 12 századából,

¹⁹⁴ A német eredetiben: *Hochschule*. (A közlők.)

¹⁹⁵ Hármasszabály. (A közlők.)

36 fiú számára a 2. székely ezred 12 századából,
 24 fiú számára a székely huszárok 8 századából,
 4 fiú számára a 3 székely ezred tisztjeinek gyermekeiből,
 és a tekintetes General Commando 1829. decemberi rendelete alapján a még engedélyezett kosztos növendékek száma 50 főben állapította meg, akik különbség nélkül havi 6 ft. C. M.-t kötelesek fizetni összes szükségletükre (kvártély, koszt, ruha, mosás, könyvek stb.).

Oktatják itt az olvasást és írást a német nyelv különböző kalligráfiai szerint, fej- és egyéb számolást, helyesírást és tollbamondást, az írásbeli fogalmazást, az alattvalók kötelességeit az uralkodóval szemben, földrajzot, építészetet, mértant, mechanikát, minek következtében a növendékek a 18. évük elérésekor rendelkeznek a szükséges hadtudományi ismeretekkel. Egyéb gyakorlatok a kiképzés, zene, tánc, vívás vívótőrrel és karddal, úszás és egyéb tornagyakorlatok. A kosztos növendékekkel sem tesznek kivételt.

A növendékek felügyeletét ellátja:

a. 1 főtanító, akinek javadalmazása évi 300 ft. C. M.,	Az intézet épületben található:
3 segédtanító, évi 180 ft.-tal,	1 főző- és
1 kisegítő, évi 60 ft.-tal.	1 sütőkonyha, külön helyiséggel a sütőfelszerelések számára,
b. Az intézetnél van	1 élelmiszer-,
1 altiszt mint parancsnok,	1 egyenruha- és
2 tanító katonai oktató,	1 kellékraktár,
1 vívómester,	2 étkezőterem,
1 úszómester,	8 hálószoba,
1 gazdasági vezető,	5 tanterem,
2 suszter,	1 tisztiszoba,
2 szabó,	3 inspekciós altiszti szoba,
2 pék,	1 könyvtárterem,
1 péksegéd,	1 előadóterem.
8 közönséges ápoló,	
1 szakács,	
1 kukta.	

Ezt a szép oktatási intézetet Őfelsége, a császár 1822. december 11-i engedélyével és az udvari haditanács 1822. december 28-i leiratával, azután az erdélyi General Commando 1823. február 26-i kiértécsítésével hozták létre Kézdi Vásárhelly városban, a 2. székely határőrezred parancsnokának, báró Burczell¹⁹⁶ ezredes úrnak cselekvő hozzájárulásával, mert a korábbi állapotot, hogy a székely fiúkat gyalogos seregek menhelyeinek üres helyeire osszák be, már az 1810. évi, az ezrekben történő fiúoktatásra vonatkozó szabályozás tökéletlennek találta.

Székelyföld könyvtárai

A kolostorokban és a jelentős gimnáziumokban mindenütt vannak kisebb-nagyobb könyvtárak.

A legátfogóbb és legértékesebb ilyen jellegű művelődési intézet Székelyföldön excellenciája gróf széki Teleki Sámuelnek, Őfelsége kamarásának és tanácsosának, valamint Erdély udvari kancellárjának nyilvános használatra dicséretre méltó nagyvonalúsággal megnyitott könyvtára Maros-Vásárhellyen.

Ez a tudományos kincs, mely már 1828-ban 80 ezer kötetet számlált, és évente növekszik, egy erre a célra berendezett, 2 emeletes épületben található, a Szent-Miklos utcában.

A könyveket itt a tudományok különböző szakterületei szerint rendezték el. A ház alsó részében, melyet 13 ablak világít meg, vannak a jogtudományok; emellett találhatók a teológiai, politikai és filozófiai művek, az irodalomtörténeti és világtörténeti művek.

A felső részben vannak a görög és latin klasszikus szerzők és ezek francia, olasz és német fordításai, azután az Erdély és Magyarország történetéről írók, valamint azok a magyar művek, melyeket megboldogult felesége, iktári Bethlen Susanna grófnő gyűjtött össze, és amelyeknek saját külön helyük van a kerti oldalon. A felső emeletet 15 ablak világítja meg.

Az első emeleten szép gyűjtemény van kiállítva erdélyi magyar fossziliákból, tárlókban.

Sok műtárgy (érc, mellszobrok stb.) is díszíti e szobákat.

Az olvasóteremből tilos könyveket elvinni, a rendes olvasási idő mindenki számára délelőtt 9-től 12-ig és délután 2-től 5-ig van.

A személyzet egy könyvtárosból, egy írnokból és egy pedellusból áll.

A fenntartási alap évente haszonbérbe adott szántóföldekből, rétekből és Maros Vásárhellyen található épületekből áll, melyből az alkalmazott

¹⁹⁶ Purzell. (A közlők.)

személyzetet is fizetik, új könyveket szereznek be, és az épület fenntartásáról is gondoskodnak. Ezeket a bevételeket mindig a könyvtár igazgatója kapja, mely helyet az alapító leszármazottai közül a család legidősebb fia tölti be, következésképpen jelenleg a birodalmi gróf széki *Teleki Ferenc*, az elhalt udvari kancellár és alapító egyetlen [élő] fia, aki annak nemes jószívűségét is örökölte.

Az ország nyomdái

a. A ferences rendnek van *Csik Somlyo*ban egy jól berendezett nyomdája, ez a rend tulajdona, és mind a nyomdászok, mint pedig a szedők és a könyvkötők a rend tagjai.

Állítólag XI. Kelemen pápa rendeletére hozták létre, főtisztelendő *Kájoni János* támogatásával, és 1675-ben kezdtek benne püspöki engedéllyel könyveket nyomtatni. Ez azonban csak vallásos tárgyú művekre és magyar nyelvű imakönyvekre korlátozódik.¹⁹⁷

b. M Vásárhelyen az ev. református kollégium nyomdája, mely jó minőségű, és tudományos művekre is kiterjed, latin és magyar nyelven.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Ritkábban, de nyomtattak rajta Tripartitumot, sőt nem egyházi ponyvát is. (A közlők.)

¹⁹⁸ *Bányai Székely György, Fejérvárról, M. Vásárhelyen résidiáló Collegium Fatumának 1708. fogva 1722. való rövid leírása. M. S.*

Bod, Péter, Erdély Phoenix, a' Magyar Országí és Erdélyi Könyv nyomtatókra tartozó dolgokról bővitve. 8. 1767.

Husztí, Andr., Origo, incrementum et facies hodierna trium in Transylvania illustr. Gymnasiorum Reformatorum. Francof. 1731.

Kovácsnyai, Alex., Oratio ad inaugurandum dedicandumquae novum Auditorium M. Vásárhelyense. 1781 dicta. 8. Trajan. ad Renum. 1784.

Kovácsnyai, Alex., Oratio de fatis Collegii Reformati Agripolitani, cum aliquib. ejusd. Epistolis et Poematibus. 8. M. S. Tom. 2.

Norma Regia pro Scholis M. Princ. Transylvaniae. 4. Cibinii. 1781.

Opinio Adsess. R. Gubernii Transylv. Helv. Conf. addict. circa novum studiorum Systema in Transylvaniae Princ. introducendum. Fol. M. S.

S. C. T., Methodus tradendarum in fragmentationibus M. Princ. Transylvaniae Gymnasii altioris indigenis disciplinarum. fol. M. S.

Teleki, Sam., S. R. I. Comit. de Szék, Bibliotheca P. IV. 8. Viennae. 1811. – cum Catalogo Libr. Hung. conjugis desideratissimae Susannae Com. Bethlen de Ictar.

A szociniánusok vagy úgynevezett erdélyi unitáriusok régi nyomdájáról lásd: *Siebenbürgische Quartalschrift. IV. Jahrgang.*

ÖTÖDIK SZAKASZ VALLÁSFELEKEZETEK

Székelyföldön majdnem minden keresztény felekezet megtalálható, melyek közül az ország törvényei elismerik és elfogadják egyenlő jogokat élvezőnek a következőket:

- A. A római katolikus keresztények,
 - Aa. Az örmény katolikusok,
 - Ab. A görög katolikusok,
 - B. Az evangélikus református keresztyének.
 - C. Az unitáriusok vagy szociniánusok.
- A megtértek közé tartoznak:
- aa. A görög nem egyesült vagy szkizmatikus egyház.
 - bb. A zsidó vallás.

Az összehelyek Székelyföld meghódításakor pogányok lehettek, és vallásuk gyakorlásakor egy szerezsendió kelyhet és egy szerezsendió (*e nuce myristica*) edényt használtak. A történelem kimutatja, hogy csak a nagy magyar királynak, Szent Istvánnak sikerült a székelyeket keresztény vallásra téríteni, és hogy ő ezért hozta létre az *Episcopatum Albensem* püspökséget.¹⁹⁹

A. Római katolikus keresztények

Ehhez az egyházhoz tartozik a székelyek nagy része; egyházi ügyeiket a Gyulafehérváron székelő erdélyi katolikus püspök intézi, az esztergomi érsek alárendeltségében.

¹⁹⁹ Lásd a [tervezett] IV. rész. Állítólag Nagy Károly idején tettek próbálkozásokat, kiküldött misszionáriusok által keresztény hitre téríteni a székelyeket, de sikertelenül. Nyugtalan életmódjuk, a gyakori háborúskodások a szomszédokkal és más vándornépekkel, csekély szellemi szükségletük csak későre adhatott helyet kedélyükben a vallás nemes benyomásainak, és bizonyára csak bizonyos képzés után váltak fogékonnyá a vallás komoly és szigorú szelleme iránt. (*Timon, L. I. C. 16. p. 147.*)

Ezért többen kételkednek abban, hogy létezett a *milcovi* püspökség, és éppen emiatt a történelmi ellentmondás miatt abban levélben is, melyet *Laur. von Milcov.* püspök a székelyek *presbitereinek* küldött volna, és amelyben gyűjtést kér a milcovi egyház javára, toborzást a keresztes háborúra, valamint hogy imádkozzanak a *Cruce Signatos*-ért, ugyanakkor kijelentve, hogy a *Milcovi püspökséget* a székelyek számára hozták létre. (Az írást részletesen hozza *Benkő, Milkovia. T. i. p. 65.* [A hivatkozott okirat hamisítvány. (A közlők.)])

Kétségtelenül igaz azonban, hogy 1551-ig csupán a katolikus vallás uralkodott a székelyek országában.

Az egyházhoz tartozó egyházközségek a következő decanatusokra vannak felosztva:

Gyergyó esperesi kerületben 9 egyházközség és 6 leányegyházközség.

Fel-Csik esperesi kerületben 12 egyházközség és 13 leányegyházközség.

Al-Csik és Kaszon esperesi kerületben 13 egyházközség és 10 leányegyházközség.

Sepsi és Miklosvár esperesi kerületben 7 egyházközség és 52 leányegyházközség.

Kezdi és Orbai esperesi kerületben 16 egyházközség és 39 leányegyházközség.

Marus esperesi kerületben 16 egyházközség és 92 leányegyházközség.

Udvarhelyi esperesi kerületben 24 egyházközség és 65 leányegyházközség.

Aranyos esperesi kerületben 2 egyházközség és 25 leányegyházközség.

Az országban lévő szerzetesrendek

a. Az obszerváns ferencrendiek (*Fratres Minoris Ordinis S. Francisci, Stricteris Observantiae Titulo S. Regis Stephani*), ezek a következő kolostorokra vannak felosztva:

1. Csik Somlyó. Kolostor 10 pappal, 6 fráterrel és 2 klerikus tanárral. A szép nagy, újonnan épített templom Szűz Máriának van szentelve (*Beate Virginem Mariam visitantem*). A kolostor távolsága Zárhegytől 20 000 földrajzi láb, Udvarhelytől 20 000 földrajzi láb, Esztelnektől 22 000 földrajzi láb, Brassótól 35 000 földrajzi lépés.

Templombúcsú július 2-án. Kegykép.

1519-ben az első gvárdián Gyulai I.²⁰⁰

2. Esztelnek. Kolostor 5 pappal, és 1 fráterrel. A templom Mártír Szent Györgynek van szentelve (*S. Georgio Martyro*). A név az Esztelneken átfolyó pataktól Esztelnek.

Templombúcsú augusztus 24-én.

3. Maros-Vásárhely. 6 pap székhelye. A templom Szent Imre [herceg]nek van szentelve (*Sancto Emerico, Duce*).

Templombúcsú november 9-én.

²⁰⁰ V. Diplom. Art. VIII. N. 3.

4. *Mikháza*.²⁰¹ Kolostor 11 pappal és egy fráterrel. A templom Szent Istvánnak van szentelve. (*St. Stephano Reg. Apost.*)

Templombúcsú augusztus 20-án.

5. *Zárhegy*. Kolostor 4 pappal és 1 fráterrel, Szűz Máriának szentelve (*Beatae Virginiae Mariae in coeloe assumtae*).

Templombúcsú augusztus 15-én.²⁰²

6. *Székely Udvarhely*. Kolostor 14 pappal és 2 fráterrel, Szent Péter és Pál apostoloknak szentelve (*St. Apostolis Petro et Paulo*).

Templombúcsú június 29-én.²⁰³

b. A minoriták rendje (*Patres conventuales Minoritae*), címük: *Provincia Hungariae et Transylvaniae. S. Elisabeth. Or. Minorum St. Patr. Francisci Conventualium*. Ennek a rendnek Székelyföldön a következő kolostorai vannak:

1. *Kanta*, a Háromszéki Kézdi szék határán. Kolostor 6 pappal és 1 fráterrel. A templom a Szentháromságnak (*S. S. Trinitati*) van szentelve, és a jobb elhelyezés miatt egyesítették a Kézdi Vásárhelyen levő kolostorral.²⁰⁴

2. *Maros Vásárhely*. Kolostor 6 pappal és 1 fráterrel. A templom Pádúai Szent Antalnak van szentelve (*ad Sanctum Antonium Paduanum*), és az *Udvarhely* széki *Firtossal* van egyesítve.

A katolikus papok magukban a kolostorokban kaptak vallásos képzést – most már azonban a gyulafehérvári szemináriumban.

Hildebrand és VII. Gergely pápa 1074-ben Rómában tartott *Concilioja* óta itt az országban is bevezették a cölibátust. A későbbi erre vonatkozó rendetlenséget *Szentháromsági Szeredai Antal* világítja meg.²⁰⁵

²⁰¹ Ezt a nevet a Mike nemzetségtől származtatják. (Lásd *Decreta et vita Reg. Hung.*) A kolostor 1201-ben volt legnagyobb virágzásban. (Lásd *Dissertatio Paralipomenonica. Catal. 95. N. 18. M. Sz. 1.*)

²⁰² 1665. január 5-én állította ki Lázár István, Csik, Gyergyó és Kászon főkirálybírája az adománylevet a *Sármány-hegyről* a rend számára. Itt először kereszt alakban építették fel a cellákat egy kolostor céljaira. Ennek a kolostornak az első gvárdiánját 1665-ben nevezte ki a káptalan, neve P. *Stephanus Taplocza* volt.

²⁰³ A kolostor *Ultidava Ptolomaei* római városban állhatott. [A feltevés alaptalan. (A **köz-lők.**)]

²⁰⁴ Maga *Kanta* politikailag Felső-Fehér vármegyéhez tartozik, és területe csak egy [vármegyei] sziget Székelyföldön belül.

²⁰⁵ Lásd *Schematismus. S. Catalogus almae Dioecesis Transylvaniae latini, Armeni ritus Catholicae. 8. Cibinii. 1825. és 1831.*

Aa. Az örmény katolikus egyház

Ehhez tartoznak a Székelyföldön és Erdélyben lakó összes örmények, a római katolikus egyháztól csak abban különbözik, hogy az istentiszteletet örmény nyelven tartják.²⁰⁶

Székelyföldön 2 egyház tartozik ide:

1. Szépvíz egyházmegye, a templom a Szentháromságnak van szentelve, *St. Trinitati*.

2. Gyergyó Szt. Miklos egyházmegye, mely Szűz Máriának van szentelve (*Beatae Virginiae Mariae*).

Mindkettő az Erzsébetvárosi esperesi kerülethez tartozik.²⁰⁷

Papjaikat a gyulafehérvári püspöki szemináriumban képezik ki, az erzsébetvárosi Antal-rend Velencéből kapja a papokat.

Ab. Az unitus oláhok vagy görög katolikus keresztények

A régi görög egyház hitszakadásából Kr. u. 1698-ban, *P. Gabr. Hevenes* és *P. Stephan Baranyai* fáradozásai révén, Öexcellenciája *Leopold von Kollonits* bíboros idején, sok oláh család áttért a római katolikus egyházba. Őfelsége I. Lipót engedélyével, a 4 ismert feltétel mellett, melyről császári rendeletek és országgyűlési határozatok (Kr. u. 1689) nyújtanak közelebbi felvilágosítást.

A felekezet egyházai a pontosabb felügyelet érdekében decanatusokra vannak felosztva, éspedig ezek az:

Aranyos székely székbeli decanatus,

Maros székely székbeli decanatus,

Udvarhelyi székely székbeli decanatus,

Háromszék székely székbeli decanatus,

²⁰⁶ Scheint ebben a kérdésben nem eléggé tájékozott. (A közlők.)

²⁰⁷ Az erdélyi örmények Örményországból származnak, ahonnan Moldvába vándoroltak ki, és 1670-ben, *Apafi* erdélyi fejedelem engedélyével itt Székelyföldön, Gy. Szt-Mikloson és Szépvízen telepedtek le. Ők akkoriban a görög egyházhoz tartoztak, de katolikus részről mindjárt voltak próbálkozások, hogy visszatérítsék őket a katolikus egyház kebelébe; és az akkori püspöki vikáriust hamarosan biztosították az egyesülről. E célból egy fiatal, tehetséges örmény papot (*Auxentius Virzireski*) küldték Rómába (*Collegium Urbanum de propaganda fide*), ahol is 14 évig tanították és képezték, végül megtagadta apái hitét, és apostoli misszionáriusnak felkenve Erdélybe küldték honfitársai megtérítésére, ahol mindjárt megkapta az engedélyt, hogy a megtérteknél vezesse be az örmény nyelvű istentiszteletet. Hivatalos ügyei szerencsésen folytatódtak, 4 éven belül 60 család hagyta el hitét, és maga az örmény püspök, *Minás* is áttért. Példáját hamarosan az összes pap követte és az egész örmény nép. *Auxentius Virzireski* püspök lett, jól sikerült képét az örmények Gy. Szt. Mikloson templomukban tartva tisztelik.

Csik, Kászon, Gyergyó székely székbeli decanatus.

Mindenikük *Fogaras* címzetes püspöke alá van rendelve, akinek székhelye 1738 óta *Balásfalva*, Alsó-Fehér vármegyében, és aki 13 ehhez az uradalomhoz tartozó falu bevételeit élvezi.

Papnövendékeket a *balásfalvai* püspöki iskolában képeznek, és a görögkatolikus könyveket ők maguk nyomtatják ki.

A püspöki tisztséget 1831-ben Őexcellenciája tekintetes és méltóságos *Johann Babb de Kapolnak Monostor* kapta meg, Erdély összes unitus görögkatolikus egyházának püspöke, *Fogaras* címzetes püspöke, Őfelsége titkos tanácsosa, a Lipót-rend parancsnok[i fokozatának birtokos]a.²⁰⁸

B. A reformált evangélikus keresztyének

A 16. század vallási változása, mely Erdélybe is behatolt, a székelyek között is terjedt, és ekképpen egy nagy részük *Calvinus* új tanítására tért, létrehozva Székelyföldön is a református egyházat, melyet II. János [János Zsigmond] uralkodása alatt, 1557-ben ismertek el törvényesen, és kapta meg még most is fennálló alkotmányát. Ennek az egyháznak az ügyeit egyháztanácsok igazgatják, papjaik egy szuperintendens alá tartoznak, és esperességekre vannak felosztva, melyek mindenikét egy esperes vezeti, akit a szuperintendens választ ki. Székelyföldön a következő esperességek vannak:

Marus esperesség 56 egyházzal és 54 leányegyházzal,

Udvarhelyi esperesség 51 egyházzal és 20 leányegyházzal,

Erdővidéke (*Bardocz* és *Miklosvár*) esperesség 15 egyházzal és 20 leányegyházzal,

Sepsi esperesség 39 egyházzal és 3 leányegyházzal,

Kezd esperesség 15 egyházzal és 1 leányegyházzal,

Orbai esperesség 12 egyházzal.²⁰⁹

A szuperintendensi méltóságot jelenleg főtisztelendő méltóságos *zágoni Bodola János* viseli, minden református egyház szuperintendense, és néhány erdélyi evangélikusé is, ő jelenleg *N. Enyed* főlelkésze.

²⁰⁸ E méltóság betöltésére a nevezett elhalása után Őexcellenciája *Kováts Miklós* püspök és gróf *László László* udvari tanácsos felügyelete alatt, a császári bizottság által elrendelt 1832. május 22-i választás alapján főtisztelendő *Johann Lemhény* kapta a legtöbb szavazatot, mely eredményt beterveztették Őfelségének kegyes jóváhagyás végett, és ő kegyesen megerősítette 1832. augusztus 23-án.

Ugyanakkor e nagy ünnepség alkalmával az egyház kanonokjai és az esperesek között seiyem tógát osztottak ki, melyet viselnek is, és a vádli (lábikra) alá ér.

²⁰⁹ Ezek az adatok az 1772-es helyzetet tükrözik, amióta több templomot építettek.

A papi képzést a növendékek *N. Enyed*, *Kolozsvár*, *Mar. Vásárhelly* és *Udvarhely* kollégiumaiban kapják, és a bécsi Teológiai Akadémián; legnagyobb részük azonban külföldi egyetemeket látogat további képzése érdekében, melyre ösztöndíjak vannak, azonban csak a legmagasabb hely engedélyével lehet kérelmezni.

C. Az unitárius vagy szociniánus egyház

Ez a vallási társaság csak *II. Zápolya János* [*János Zsigmond*] fejedelem és orvosa, *Blandrata* idején terjedt el az országban, és a fejedelem áttérése révén, 1571-ben²¹⁰ lett törvényes egyházzá, mely a református egyházzal azonos alkotmányt kapott. A következő esperességekre oszlik:

Aranyos traktus 15 egyházzal,
Marus traktus 13 egyházzal,
Keresztur traktus 35 egyházzal,
Udvarhely traktus 18 egyházzal,
Háromszék traktus 10 egyházzal.

A szuperintendensi méltóságot főtisztelendő nagyérdemű *nagyajtai Körmöti János* tölti be, mint az összes erdélyi unitárius egyház feje, és lakhelye Kolozsváron van.

A fiatal papok teológiai oktatása kitűnő iskolájukban, a kolozsvári kollégiumban történik.

D. A régi görög egyház

A régi görög egyházhoz tartoznak, mely a megtértek közül való, az összes Székelyföldön lakó oláhok. Fel van osztva Háromszék, Marus, Aranyos egyházkerületre. Ezek mindenikét egy *protopop* vezeti, és mindenikre a Nagyszebenben székelő főtisztelendő *Basilius Moga* felügyel, az összes erdélyi nem egyesült görögök püspöke, mint az egyház feje.

Az 1791-es országgyűlés határozatai szerint megüresedés esetén Erdély mindenkori fejedelme kell meghatározza a püspököt.²¹¹

A papi képzést a növendékek a nem egyesült oláhok nagyszebeni iskolájában kapják meg.

E. A zsidó istentisztelet

a székelyföldi zsidók csak magánházaknál gyakorolják. Az itteni zsidók mind a rabbanita szektához tartoznak, akik az Ótestamentum mel-

²¹⁰ Az App. C. T. 1. art. 2. alapján.

²¹¹ Az App. Const. P. 1. T. 8. a 1. 2. Edict. 42. 44. Comp. Cons. P. 1. T. 1. a 6. 9. 10. alapján.

lett a hagyományt, a Talmudot és a szimbolikus könyveket is elfogadják hitük forrásaiként, és 248 parancsolatot és 365 tilalmat tartanak meg.

Az *Udvarhelyi* székben és *Marus* széken *Szt. Ersebeth*, *Nagy Ernye*, *Ikland*, *Bözöd Ujfalu* településeken még 1662-től 1668-ig fennálló *szombatosok* mind más felekezetre tértek át.²¹²

Így Székelyföldön a különböző vallási nézetek békésen élnek egymás mellett, és a szeretet, a vallás legnemesebb gyümölcse a másként hívők lelkét testvéri egyetértésben kötötte össze; ahol pedig a szeretet, az egyetértés és jámbor béketűrés uralkodik, ott soha nem suhoghat a vak fanatizmus üldöző és elnyomó ostora.

A katolikus püspöki méltóságot Erdélyben a következő székelyek viselték:²¹³

1. *Petr. V.*, Ladislaus vajda testvére, 1300-tól.
 2. *Benedictus*, ezen vajda fia, 1311-től.
 3. *Steph. III.*, a régi székely *Upor*, *Apor* nemzetségből, 1403-tól.²¹⁴
 4. *Nicolaus II. Bodo Gyvorgy* (talán *Gyergyoból*), Erdély 41. püspöke, élt 1453-ban.
 5. *Stephanus IV. Szt. András*i, de *Csik Madifalva*, élt 1618-ban.
 6. *Franciscus III. Szt-Györgyi*, a 60. püspök, élt 1659-ben.
 7. *Andreas VI. Illyes de Csik Szt. Györgö*, élt 1696-ban.
 8. *Georgius III. L. Baro Mártonfi de Csik Kartzfalva*, a 63. püspök, élt 1716-ban, ő ugyanakkor *Consiliarius Actual. Int. Gubernii* is volt.
 9. *Johann V. Antalfi de Cs. Szt-Márton*, a 70. püspök, élt 1724-ben, viselte a *Consil. Act. Int. Gubern.* méltóságot is.
 10. *Jos. III. Mártonfi de Cs. Mind Szent, Cons. Act. Int. Gubern.*, 1799-ben emelték püspöki méltóságba, de *VII. Pius* halála miatt csak a rákövetkező évben erősítették meg benne.
 11. *Nicolaus VI. Kováts de Cs. Tusnád*, *Dei et Apost. Sed. Gratia et Episc. Transylvaniae S. C. R. et Ap. Mat. Actualis Int. Status et Exc. R. Gubernii M. Princ. Transylvaniae Consiliarii* – a katolikus egyház minden iskolájának és nevelőintézetének császári igazgatója Erdélyben, valamint a könyvizsgálat elnöke, székhelye a püspöki rezidencia Gyulafehérváron.
- Öccsellenciáját 1827 májusában emelték ebbe a méltóságba, 1828-ban erősítették meg benne, Nagyváradról 1828. április 13-án érkezett Kolozsvárra, 15-én kísérté az összes papság, katonai és civil hatóságok

²¹² *App. C. P. art. 4. P. 1. T. 2. art. 1.*

²¹³ A püspöki listákat nem vetettük egybe a jelenleg érvényes kézikönyvekkel. (A közlők.)

²¹⁴ Lásd *Éder, I. C., Observ. critic.*

a gyulafehérvári nagy székesegyházba, azután az eljövendő új püspöki lakásba.²¹⁵

A református egyház szuperintendensi méltóságát Székelyföldön a következő székely nemzetiségűekre bízta:²¹⁶

1. *Mathaeus Götsi*, †1558.
2. *Caspar Veresmarti*, a 11. szuperintendens, 1661-től, †1668.
3. *Petr. Kovasznyai*, a 12. szuperintendens, 1668-tól, †1673.
4. *Steph. Veszpremi*, a 16. szuperintendens, 1691-től, †1713.
5. *Steph. Vásarhelyi*, a 19. szuperintendens, 1720-tól, †1728.
6. *G. Aranka de Zágón*, a 27. szuperintendens, 1765-től, †1767.
7. *Petr. Vajda de Csernaton*, a 29. szuperintendens, 1773.
8. *Joh. Bodola de Zagon*, 1828. *Reverentissimus ac Clarissimus Ecclesiar. Evangelico-Reformatarum Superintendens. Eccl. Nagy. Enyediensis Parochus Primarius, et ejusdem Ecclesiae Primus Domest. Curator.*

Unitárius részről a következő székely nemzetiségűek ismertek, akik a szuperintendensi méltóságot viselték:²¹⁷

1. *Johannes Kosa*, a 4. szuperintendáns, akit 1597-ben választottak meg.

2. *Paulus Bedő*.

3. *Mich. Almási*, 1716.

4. *Steph. Nagh de Sepsi Sz. Király*, 1778.

5. *Joh. Körmötzi de Nagy Ajta*. 1828. *Reverendissimus ac Clarissimus Ecclesiar. Unitariae Relig. addictarum Superintendens, Praeses Cosistorior. tractus Kolosiensis et adjacentium Ecclesiar. Archidiaconus.*²¹⁸

²¹⁵ Vö. Siebenbürger-Bothe. 1828. és *Oratio Panegyrica festis honoribus Excell., Illustr., Reverendissimi Domini Nicolai Kováts de Tusnád etc. etc. M-Varadini*. 1828. 4.

²¹⁶ Lásd a 213. jegyzet. (A közlők.)

²¹⁷ Mint az előző jegyzet. (A közlők.)

²¹⁸ [Irodalom a fejezethez:]

Apologia Fratrum Unitariorum. 4. *Claud.* 1700. *Bod, Péter, Historia Ecclesiarum Hungar. et Transylvaniae ad. A. 1696. producta. F. M. S. Tom. 3.*

Bod, Péter, Historia Unitarior. in Transylvania, inde a prima illorum origine et monumentis authenticis concinnata, edidit Jos. Sófalvi. 8. Lug. Batav. 1776.

Catalogus almae Dioecesis Transylvaniae, latini et Armeni, ritus Catholicae. A. 1818. 8. C. bin.

Catalogus Episcoporum Transylvaniae Szentivánianus, recognitus, et ad haec usque tempora (1761) perductus. a G. I. H. Fol. M. S.

Confessio fidei christianae secundum Unitarios inter quatuor in Transylvania Religionum receptas numerata. 4to.

Erectio Archidiaconatus in Siculia ab. Andr. Cardin. Bathori de A. C. 1592, ex arce Gyalu.

HATODIK SZAKASZ NÉPOSZTÁLYOK VAGY RENDEK

A székelyek között, mely nép rendeltetése és belső berendezkedése eredetileg tisztán katonai jellegű volt, és melynek országa birtokba vételekor nem állt szolgálatára rabszolgaként, az akkori idők szokása szerint, egy legyőzött nép, korábban nem létezett a szokásos rendek

(Szeredai. p. 230.)

Fundationales Episcopatus Transylvanensis. A. 1753. emanatae M. S.

Haner, M. G., *Historia Eccles. Transylvanicarum, inde a primis populor. originibus ad haec usque tempora IV Libr. delineata. 12. Francof. 1694.*

Historia Eccles. Reformatar. in Hungaria et Transylvania per Lampium edita. T. ad Ren. 1720.

Ilia, Andr., R. P., *Ortus et progressus variar. in Dacia gentium ac Religion. 8. Claud.*

Kaputsi, Sam., *Historia Reformationis Hungariae et Transylvaniae usque ad Gabr. Bethlen. 4. M. S.*

Ortus, progressus, vicissitudines, excisio, et restauratio olim Custodiae, nunc ab A. C. 1729. Prov. Transylvaniae. O. M. S. P. Francisci St. ord. Tituli St. Regis. Stephanici etc. 8. Typ. V. Convent. Csikiensis ad B. V. visitantem.

Paris-Pápai, Franc., *Rudus redivivum. Cib. 1684.*

Pray, G., *Specimen Hierarchiae Hungariae, complectens Seriem Episcoporum. P. 1. Pos. et Cass. 1776. Fol.*

Reges Hungariae Mariani, ez antiquissimis Diplomatis, aliisque M. M. S. conscripti ab A. R. P. Joanne Fridvalszki de Fridvald. Vien. 1775. 4to.

Regulamentum für die höhere und niedere Zeitlichkeit, Graeci Ritus non Unitorum, vom J. 1770. Fol.

Rosenmüller, J. H., *Kurze Darstellung des eigentlichen Lehrbuches der Unitarier in Siebenbürgen. Stäudlin und Tschirner Archiv für Kirchengeschichte. B. 1. St. 1. S. 83. 135.*

Sammlung der k. k. Verordnungen in publico Ecclesiasticis vom J. 1767 bis inclusive 1785. Fol. Wien. 1784. 1787. Tom. IV.

Sammlung aller Schriften, die durch Veranlassung der Toleranz und Reformation Edicte zusammengetragen worden sind. 8. Wien. 1782. Tom. IV.

Seivert, J., *Entwurf der Siebenbürger-Bischöfe zu Weißenburg. Siebenbürgische Quartalschrift. 1. Jahrgang.*

Summa universae Theologiae christianae, secund. Unitarios. 8. Claud. 1787.

Szent-Ivány, Martini, R. P. soc. Jes. sacr., *Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae. 4. m. Tyrnaviae.*

Szeredai, Antonii, *Notitia veteris et novi Capituli Ecclesiae Albensis Transylvaniae ez antiquis ac recentioribus literarum monumentis eruta etc. 4. M. alb. Car. T. E. 1791.*

Szeredai, Antonii, *de Sz. Haromság, Series antiquior. et recentiorum Episcoporum Transylvaniae. 4. m. alb. Car. Typ. Episc. 1790.*

Valch, *Neueste Religionesch. Th. V. S. 173. 194. 1774.*

Valch, *Neueste Religionesch. Th. VII. S. 345–382.*

közti különbség. Telküket és földjüket valamennyien azonos joron és kiváltsággal birtokolták, valamennyien azonos jogú, szabad emberként születtek, valamennyien részt vettek a közügyek intézésében a szokásos népgyűlések révén, amelyeken megtanácskozták a közösség jólétét, és megválasztották a nép vezetésére és kormányzására alkalmas férfiakat, és mindenki minden hivatalra választható volt. Tehát mindenki nemesnek számított,²¹⁹ azaz mindenki egyformán egyenlőnek született, egyformán szabad földbirtokokkal rendelkeztek, egyforma terheket viseltek, azonos előnyöket húztak, és azonos kötelességük volt a köz fegyveres védelme. Tehát nem a később létrejött hűbéri rendszer értelmében voltak nemesek.

Az egész székely nép eredetileg hat törzsből állt: *Hálom*²²⁰, *Eulie* (*Erőslík*)²²¹, *Jenő*²²², *Megyes*²²³, *Adorian*²²⁴, *Abram*, amelyeknek családjai között felosztották a földet, és amelyek közül választás útján kijelölték az első méltóságokat és hivatalokat. Kezdetben szigorúan ügyeltek ezeknek a törzseknek a tisztaságára, hogy ne keveredjenek össze; mert ha egy törzs a családok száma vagy a földbirtok nagysága szerint megnövekedett, és pedig egy másik rovására, akkor az egészre való befolyása is nagyobb lett, és ezáltal féltékenység tárgyává vált a többiek számára. Amikor azonban

²¹⁹ *Trip. P. 3. T. 4. P. 1. T. 3.*: Mindenki katona volt. *App. C. P. 3. T. 67, 8, 16, 20. P. V. Edict. 59. 70.*: „hadban szolgáló Emberek, vitéz rend”. Jó és derék katonák is voltak, ezáltal növelték országukat Aranyos székkel „pro meritis sevitiis Siculorum”, „strenuum belli gerendi studium Siculorum”. Mátyás király parancsa: „Siculi rerum bellicar. expertissimi”. Verböcz[i] szerint (*T. 4. 3. t. 4.*): „a' székelység mind régen, mind az újabb időben hadi tehetségeiről ditséretesen elhíresedett”. Vö. Mihály Vajda levelével: „A' Székelység mind előttünk élt fejedelemnek, igaz hűségel, tejes erőbül, és ditséretes Katonái bátorságot Szolgálták, mind nekünk uralkodásunk kezdete olta, mindenféle hűséges, és legjobb házafiakhoz illő szolgálatokat, és Katonai érdemeket tették”. – „Genus hominum, belliosissimum.” L[eopold]. 1. Diplom. A székelyek voltak Erdély fő erőssége, a haza háborús támasza, és a székelyek nélkül nem viseltek hadat, nem esett meg ütközet.

²²⁰ *Hálom* törzsből, *Hálom Nemben* származnak a következő ismert ágak: *Hálom-daga*(?), *Hálom-aga*, *Péther-ága*, *Gevre-ága*, *Vy-ága*, *V-o-ága*.

²²¹ *Erőslík* (*Evrelev nem*) *Eczken-ága*, *Seprevd-ága*, *Zovath-ága*.

²²² *Jenő* (*Jenyew Nem.*) *Balásy-ága*, *Vy-ága*, *Zomorv-ága*, *Borozlo-ága*.

²²³ *Mégyes* (*Megyes Nem.*) *Mégyes-ága*, *Kyrth-ága*, *Dudár-ága*, *Gyaryvs-ága*.

²²⁴ *Adorian* (*Adorian Nem.*) *Vaczman-ága*, *Telegd-ága*, *Vaya-ága*, *Poson-ága*. etc. etc. Lásd:

Engel, *Geschichte*. 1. Th. p. 68.

Kovachich, *T. 1. p. 339. 350.*

N. Székely Nemzet Constitutioban felsorolt ítéletek, bírósági helyek – a szárhegyi gróf Lázár családban 1538-ban publikált ítélet.

később, különböző nembeliek házassága révén elterjedt a törzsek keveredése, és végül minden törzs egyetlen [nép]egésszé vegyült össze, eltűnt a törzsekre való felosztás is, és kialakult közöttük egy rendi különbözőség, melynek oka részben hadi szolgálatra való rendelésükben, részben a gazdag és szegény emberek közötti természetes különbségben, részben az akkori idők körülményeiben rejlett. A fegyverviselésre rendelt népnél természetesen kialakult a lovasságra²²⁵ és gyalogosokra való felosztás, és mivel már korán kivált egy hivatalnokrend azokból a családokból, melyeknek egyes tagjai gazdagságuk és tehetségük révén kitüntették magukat a többiekkel szemben, és akiket leggyakrabban választottak meg jelentős hivatalokra, akik hadban és békében vezették az egész nép ügyeit, kialakult közöttük a következő tagolódás:

I. Az előkelők rendje, a tisztsegyviselők (*primores, potiores, első, főnemese, primarii, nobiles*).

II. A lovasok rendje (*lovosság, lofő, primipili, loohfunn, loohfew*).

III. A gyalogok rendje (*gyalagság, darabantak, pixidarii, giharlog*).²²⁶

Mindezek a rendek egyazon törvénynek voltak alárendelve, mely előtt mind egyenlőek voltak, és kezdetben egyiknek sem voltak különleges előjogai, sokkal inkább csak tiszteletbeli előnyei, ha az ember az egyik vagy másik rendhez tartozott. Mégis, ezek a rendek kasztszerűen öröklődtek körükben, és így mindenkinek a születése határozta meg a helyét a nép sorában; úgyhogy csak a legmagasabb érdem, hadi vagy békebeli kitüntetés nyitotta meg az alacsonyabb rendbe tartozók útját a magasabb rend felé, és az alacsonyabb rendbe való letétel is csak különleges vétség következménye volt.²²⁷ Az ilyen átminősítés azonban mindig nyilvános tanácskozás tárgya volt, és a népgyűléseken történt, ahogy később is mindig uralkodói megerősítésre volt szükség ezek érvényességéhez.

De aztán a magyarokkal való kapcsolatuk révén köztük is elterjedt a feudális rendszer berendezkedése; a vagyonos primorok házasság révén letelepedtek a vármegyékben, megtetszett nekik ez a berendezkedés, és

²²⁵ Mátyás király parancsa, hogy egy pixidarius csak akkor lehet primipilus, ha háromszor annyi vagyona van, mint egy pixidariusnak, és ugyanígy egy primipilus így lehet primor (*tres terrae sortis et facultes*), tehát a hivatalokat később vagyon szerint osztották el.

²²⁶ Ezek a székelyek három rendje, *tria genera Siculorum*, ez a háromféle rend jellemzi őket.

²²⁷ Ha egy lófő székely (*Lófő Székelly*) elszegényedett, és így nem szolgálhatott tovább primipilusként, akkor ugyan pixidarius lett belőle, de mint ilyen is a *gyalog-lo-fő Székelly* nevet viselte (1594. évi 1. országgyűlési rendelet).

kezdték felhasználni gazdagságukat, befolyásukat és hatalmukat e rendszer bevezetése érdekében. Felvették a szegényebb, földbirtok nélküli székelyeket saját kiterjedt birtokaikra, lakást és termőföldet adtak nekik könnyebb munkák ellenében; de hogy telepeseik számát növeljék, olyan változatos módon tudták gyötörni őket, hogy azok a nyomás elől biztonságot keresve, kénytelenek voltak a védelmükbe ajánlani magukat; nem hiányoztak a restek és gyávák sem, akik féltek a munkától és a háborútól, és támogatást és felszabadítást vártak tőlük. Végül a birtokaiknak földesúri jelleget adtak, telepeseiket alattvalóknak tekintették és kezelték, akiknek robotot kellett teljesíteniük.²²⁸ A primoroknak ez a népszerűtlen törekvése gyakran erőszakos ellenhatást szült a nép körében, és egyik forrása volt a gyakori székely lázadásoknak, amikor erőszakkal akarták lerázni ezt az igát, és berzenkedtek az alávetettség minden olyan törvényes elismerése ellen, amelyet büntetésként is alkalmaztak a harcmezőn tanúsított gyávaság vagy hűtlenség miatt, bár ez a gyermekekre nem járt következménnyel.

Az erdélyi fejedelmek idején a nemesség még jobban megszilárdult [helyzetében] donációk és megerősítések (Inscriptionen)²²⁹ révén, és János Zsigmond alatt elismerték a primorok erőszakossága révén keletkezett nemesi rendet, valamint az alárendeltséget is.

Így vezették be a szabad székely nemzet körében a feudális nemességet és függőséget, és eredeti szabad alkotmányuk tisztaságát feudálisztikus berendezkedéssel zavarták meg, sőt telkük és földjük elidegeníthetlenségét is megszüntették azáltal, hogy megengedték az idegeneknek, hogy *Háromszéken* birtokokat vásároljanak.²³⁰

A nép szabadsága elleni vétség első következménye a harcképes férfiak számának csökkenése volt, mert csak a szabadok foghattak fegyvert, míg az alávetetté váltak, a gyávák és restek szolgaságra kárhoztattak. Ennek a bajnak a korlátozása érdekében már Mátyás király népszámlálást (*Lustrationes, öszveseregles*)²³¹ rendelt el (1474), melyek alkalmával a had-

²²⁸ 1608. szeptember 27-én, a Miklósvári szék jegyzőkönyve szerint elhatározták: „a’ kik magokat önként Jobbágyoknak elkötötték, Uraiktól visszafoglaltassanak, és ha ujra elkötik magakat, fejeket vessessék el”; valamint 1612. május 15-én és 1635-ben I. Rákóczi [György] idején (Apr. C. P. 3. T. 76. art. 16).

²²⁹ Kiváltképpen az 1550, 1580, 1581, 1583, 1589, 1607, 1621, 1622, 1629, 1630. években és az 1659. február 26-i beszercei országgyűlésen engedélyezték, hogy a primipilusok és a pixidariusok is jobbágyokként vagy alattvalókként kötelezzék el magukat.

²³⁰ Kivált egy *fu-leány* birtokai vesztek el házasság révén.

²³¹ A *lustra* (öszve-seregles) különbözik egymástól Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és I.

kötelesek számát saját jegyzékbe íratta, és az egyes néposztályok létszámát is. Ezeket a népszámlálásokat utóbb gyakran megismételték.

Amikor azonban Erdély Ausztria védhatalma alá került, a székelyek eredeti rendeltetése is, ami a határok ellenség elleni védelmét, a pestis távoltartása miatti őrizetét és a kereskedelem biztonságát illeti, célszerűbb intézményt kapott. A határok mentén lakó székelyeket ugyanis teljesen militarizálták, és katonai szempontból az állandó hadsereggel azonos jogúvá tették. Ugyanígy *M. Vásárhelyen* és más jelentősebb mezővárosokban kialakult a kisiparos polgárság, mint az urak és szolgák közti szabad közép réteg, és így most a nép és a székely nemzet a következő rendekre tagozódik:

I. A primorok rendje, amely kitünteti magát nemesi birtokokban való gazdasága, szellemi képzettsége és a társas életben való finom viselkedése által, és méltóképpen sorakozik fel bármely nép magasabb rendjei mellé. Ez most egy privilegizált rend, ide sorolódnak:

1. A mágnások vagy a nemesség felsőbb körei, ahová most a következők tartoznak:

a. Grófi családok:

Uzoni Béldi, Kőröspataki Kálnoki, Ozsdolai Khun, Szárhegyi és Gyálakuta[i] Lázár, Zabolai Mikes, Oltszem-hidvégi Mikó, Hidvégi Nemes, Királyhalmi Petki, valamint a székely családoknál nagy érdemeket szerzett birodalmi gróf Széki Teleki család.

b. Bárói családok:

Csikszentkirályi András, Alltorjai Apor, Kászoni Bornemisza, Vargyasi Daniel, Sepsiszentiváni Henter, Lengyelfalvi Orbán, Zágoni Szentkereszt.

2. Az alsóbb nemesség, mely két osztályból áll. Ezek közül az első bővelkedik nemesi birtokokban, a mágnásokhoz kapcsolódik, és több tekintélyes családot számlál, amelyek tagjai magas állami hivatalokban szolgálnak, vagy a katonaságnak szentelik magukat, és többnyire a nép ügyeinek intézésével foglalkoznak, széki hivatalnokként.

A második, az úgynevezett ármális nemesség, a [csak nemes]leveles nemesség – nemeslevelüket különleges szolgálataikért kapták a feje-

Apafi Mihály idején. (Lásd App. C. P. 3. T. 20. art. 1. Titt. 19. art. 5. Tit. 67. art. 151. 152. Titt. 19. art. 1. 6. 8. 10. – Tit. 41. Tit. 14.) A[z ilyen] gyűlésnek a célja az volt, hogy hadiszemlére kivonuljanak és a törzseket megtekintsék és beosszák, továbbá békeidőben, a befejezett háború után a belső közigazgatás – békeidőben az 1614, 1627, 1635, 1647, 1669, 1684. évi lustrák figyelemre méltóak, mivel ekkor fegyvertartási parancsok is fennmaradtak. Ilyen jegyzékeket Sz. *Udvarhelyen* őriznek – ahogy békében a széki kapitány vezette a lustrát, úgy háború idején a tábornok.

delmektől stb. stb. Ezeknek nincsenek alárendeltjei. Korábban nem fizettek adót, ezt a kiváltságukat azonban a 16. század óta elvesztették. A katonaságnál és más, polgári szolgálatban lehet néhányat találni, akik szokásaikban és öltözködésükben gyakran semmiben sem különböznek a közönséges emberektől, és gyakran városokban és mezővárosokban laknak.²³²

II. A polgárok rendje, a szabadrendű kisiparos pogárság. Ezek *M. Vásárhelly* szabad királyi városban és más jelentős mezővárosokban laknak. Nem túl nagy a számuk, szokásaik még kissé nyerssek, és még kevésbé fogékonyak bármely magasabb képzés iránt a művészetek, tudományok vagy mesterségek terén, ami pedig annyira jellemző napjainkban más népek középső rendjére.

III. Szabad paraszti rend. Ebből a rendből is két osztály van:

Az egyik osztály teljesen szabad, szabad emberekként művelik szabad földjüket, állatokat tenyésztene, megvan a saját falutörvényük, és az államnak adót fizetnek.

A másik osztályba tartoznak a militarizált parasztok, ezek is földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, katonakötelesek, saját törvényeik vannak, az 1764-es katonai szabályzat szerint szolgálnak, de valamelyest, teljesen provinciális viszonyok között, a polgári bíróságok alá [is] tartoznak, ahol katonai ügyvédek képviselik őket. Adót fizettek, ez alól azonban a jelenlegi császár Őfelsége parancsára mentesültek.

IV. A zsellérek. Ezeknek nincs saját földbirtokuk. Nekik a nemesi földbirtokosok számukra átengedett földterületeinek hasznélvezetéért vagy taxát, vagy robotot kell fizetniük, és minden állami terhet is viselnek.

Hogyan jött létre az alárendeltség a szabad székelyek között, hogyan hozta létre részben a félelem, a restség a szegényebbek körében, részben a primorok nyomása, azt a fentiekben bemutattuk. Ezenkívül azonban az alávetettséget a törvény is elismerte a háborúban tanúsított félelem büntetéseként, és minden olyan cselekedetért, mely nem illik

²³² Ilyen levelet kaptak: *Stephanus Nagy de Gyergyó-allfalu* 1656-ban *I. Rákóczi Györgytől* – hasonlóképpen *Michael Gorgelly, Michael Balyko senior, Martin, et Mich. Balyko jun., Thomas, Paulus* és *György Balyko, Blasius, Peter* és *Johann Siklod senior, Joannes Gál, Gregorius Balás, Blasy Csybi, Joan. Csybi, Joannes Kelles, Mich. Szikszay, Blasi Antal, Joannes Csybi, Petr. és Gregor Mészáros, alias Balás, Blasy Jakob, Paul. Deak, Elias Balás, Mich. Csybi, mind ditroiak, azután Remete helységből, Gyergyó kerületben Steph. Ivacson, stb. stb.,* ugyanígy *Báthori Zsigmond* fejedelem 1591-ben adományozott *primipilusi* levelei, ahol azt mondja: „*ex numero reliquorum plebeorum hominum, in quo hactenus praestiterunt, eximendos*”, etc. etc.

egy szabad emberhez, és amely megfosztja becsületétől. Azonban ez a megaláztatás csak az egyes személyeket érintette, nem volt örökletes. Az 1608-as és 1619-es országgyűlésen azonban törvényesen is elismerték a székelyek alávetettségét Székelyföldön, és, bár a későbbi határozatok megszüntették ezeket a törvényeket, mivel a hadkötelesek számának csökkenésével jártak, mégis maradt minden a régiben egészen napjainkig.²³³

²³³ Apafi fejedelem 1684-es lustrakönyve Mich. Teleki, Mikes Kelemen, Székely László, Sárosi János felügyelete alatt. M. S. az udvarhelyi nemzeti levéltárban.

Approbatæ Constitutiones. János király 1562-ben, Segesváron tartott országgyűlésének cikkelye. Stb. stb.

Csiki, Steph., *Reflexiones de genuina ac legali Nobilitate Nationis Siculicæ ex legibus fundamentalibus, actis item publicis et judicialibus deductæ.* Fol. M. S. p. 190.

Inczédi, Nemes Mátyás, Reichenberg és Schnell., *Conscriptio Sedium Siculicalium.* 1721. M. S. Index Archivi Udvarhelyiensis.

Kállay Fer., *Hist. Értekezés.*

Kovachich, M. G., *Scriptores Rer. Hungar. Minores.* T. 1. T. 2.

Simonfalvi, Jos., *De Vera Nobilitate Siculica.* Fol. M. S. p. 190.

Valamint a korábban felsorolt írók.

HETEDIK SZAKASZ

A LAKOSSÁG KERESETI ÁGAI

A székelyek tevékeny nép; próbálják kihasználni mindazokat az előnyöket, melyeket a hely, a fekvés és az alkalom kínálnak számukra, a termelés és kereskedelem minden ágát, hogy terményeiket műveljék, és előteremtsék a szükségleteik kielégítéséhez szükséges eszközöket. De nem mindenütt és földjük nem minden részén jutalmazza bőséges termés a szorgalmukat, és különösen a hegyvidékieknek kell sokféle akadállyal megküzdeniük, hogy – sok esetben – bár szűkösen ellássák magukat a legszükségesebbekkel. Minthogy azonban a székelyek életmódja egyszerű, és szükségleteik csekélyek, mivel a közemberek körében a kártékony fényűzés vagy az élvezetek és berendezések iránti vágy nem haladja meg a nélkülözhetetlent, hogy a buja, tetszetős és divatos után sóvárogon: így könnyebben éri el a jólétnek azt a fokát, melynél a szerény igényű elégedettnek érzi magát azáltal, hogy a legszükségesebbet és a fő életszükségleteket ki tudja elégíteni, és a nélkülözhetőt könnyen megtanulja nélkülözni. Persze eközben gyakori a törekvés arra, hogy kereseti forrásait növelje, az ipart fejlessze, és így a jólétet virágzóbbá tegye.

Hogy azonban könnyebben át tudjuk tekinteni a székelyek ipartörekvéseinek és életének teljes körét, a következő három szakaszban leírjuk őstermelésüket, ipari termelésüket és a termékek forgalmazását.

1. ŐSTERMELÉS

Ebben a szakaszban azon javak előállítását tárgyaljuk, melyeket a természet közvetlenül juttat az emberi szorgalom és fáradozás eredményéül, vagyis a székelyek [ilyen] gazdasági tevékenységét teljes terjedelmében, úgymint:

- a. A földművelést.
- b. Az állattartást.
- c. A vadászatot.
- d. Halászatot.
- e. A bányászatot általában.

A legjelentősebb termelési ág [ezek közül] a székelyeknél:

a. A földművelés

Ez egy fontos kereseti eszköz nemcsak a közszekely számára, hanem a gazdag földbirtokos számára is, és egész Székelyföldön nagy szorgalommal űzik, ha nem is azonos sikerrel minden vidéken. Különösen virágzik a nyugati és déli vidékeken, mivel itt a talaj vegetációs ereje nagyobb. A földművelés egyik célját, hogy a legjobb minőségű gabonafajtákat termeljék, itt teljes mértékben eléri, mert az Olt és a Maros folyók, valamint a két Küküllő szép völgyeiben, a *Fejérniko* terén és a *Vargyas* homokos talaján a legkitűnőbb búza, szép rozs és árpa, szép keleti zab (*magyar zab*²³⁴) terem, és törökbúzát is több helyen találunk, azután szép kölest (*Plinius, Milium miliaceum*), barna és sárga színben, valamint más gabonaféléket.

Ami pedig a földművelés másik célját illeti, hogy ezen gabonaféléket a lehető legnagyobb mennyiségben termeljék, ott persze vannak még kívánnivalók, mert a földművelést itt még, ahogy az országban is, hármas vetésforgóval űzik, és az újabb mezőgazdasági alapelvek még kevéssé ismertek a közember számára, és még ott sem alkalmazzák, ahol ismerik ezeket. A gazdagabb földbirtokosok, akik rendelkeznek a szükséges tőkével, ezen a téren is sokat tehetnének, és jótékonyan befolyásolhatnák a termőföldek hozamának növelését, minden helyecske gazdasági hasznosítását.

Kevésbé kedveznek a földművelésnek a keleti és északi vidékek, a hegyek gyakorisága miatt, és bár próbálják a talaj termékenységet a kő öszszegyűjtése, erdőirtás és a vad gyepek betelepítése által növelni, a nemesebb gyümölcsfajták mégsem teremnek meg, és a gabonatermesztés a rozs, árpa, tavasz-búza és zab termesztésére korlátozódik, melyek közül különösen a báró Bruckenthal által bevezetett fekete zab terem jól. A hajdínát is termesztik és a csak nemrég, sok fáradsággal bevezetett krumplit. – Egyes vidékeken változtatják a terményeket, így pl. Gyergyóban a trágyázás évében árpát termesztnek, második évben ez a föld parlagon marad, a harmadik évben búzát, őszi búzát, a negyedik évben a föld parlagon marad, az ötödik évben zabot termesztnek, és a hatodik évben ismét parlagon hagyják. Egyes falvakban a lakosok kezdtek a könnyen megtrágyázható földeken *kétszer érő*²³⁵ (*cinqantini*) olasz kukoricát termesztetni, ami itt a forró nyári hónapokban jól beválik, hacsak a korai fagy tönkre nem teszi még tejes állapotában.

²³⁴ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

²³⁵ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

α. A kertészet

Csak a déli és nyugati vidékeken űzik sikerrel, és ott a birtokos nemeseknek a legszebb gyümölcs, zöldsége és a legszebb mulató és díszkertjei találhatóak. Forró nyárban a Maros termékeny völgyei adják a legszebb és legízletesebb dinnyét, amelyet itt nagy mennyiségben termesztnek. Ugyancsak a különösen forró és száraz években terem kitűnően a hegyvidéken az általánosan kedvelt fehérkáposzta.

β. A szőlőművelés

Csak a déli vidékeken, az *Udvarhelyi* szék néhány helységében, *Marus* szék legtöbb helységében és általában *Aranyos* széken termesztik. Az északi és keleti vidékeken már nem terem meg a szőlő.

γ. Len és kender

Mindkettő kitűnően terem, amaz a keleti, emez a nyugati részen.

δ. Dohány

A dohány a kereskedelmi szemponttól legjelentősebb termesztett növény, nagy szorgalommal termesztik a Maros széki síkvidéken.

Ezenkívül a hegyek ízletes gombát és több gyógynövényt adnak, melyek közül a rebarbarát a *Borszéki*-hegyekben nagy sikerrel kezdik termesztetni, mert az itteni éghajlat sokban hasonlít ahhoz, amilyent a kínai rebarbara kedvel.

b. Állattenyésztés

Az állattartás céljának, amely az állatok nevelését, szaporítását, nemesítését és használatát követeli meg, Székelyföldön nem minden tekintetben tesznek eleget, mert részben a megszokás, részben a régihez való ragaszkodás, részben az állattenyésztés újabb alapelveinek nem ismerete itt is útjában áll a kipróbált jobbnak. Mégis, az állattenyésztés jelentős kereseti ág a székelyek számára, különösen a keleti és északi hegyvidék lakóinak, szép és dús legelőkkel, a havasok zamatos füveivel, ahol a szarvasmarha-, de a juh- és kecsketenyésztés is a jólétet szolgálja.

A szarvasmarha-tenyésztés többnyire csak a vágómarha nevelésére és tenyésztésére terjed ki. Azokat az előnyöket, melyeket egy rendszeres szervezett tehenészet jelentene a tej felhasználása révén, mint Svájcban, kevésbé veszik figyelembe.

A síkvidék szép és karcsú fajtájú szarvasmarhát szolgáltat, míg a hegyvidékre erőteljes, zömök testalkatú, vastag nyakú és rövid szarvú fajta jellemző; korán borjazik, és kitűnő tejet ad, mert a hegyi füvek tökéletesen feldolgozott növénynedveket tartalmaznak. Így a szarvasmarha jól fejlőd-

dik, és nagyon alkalmas vágásra; e füvek fogyasztása, a tiszta víz, nemkülönben az egészséges levegő miatt is kitűnő, tápláló a húsa.

A juhtenyésztést nagyon nagy mértékben űzik a hegyekben, a közönséges gyapjú előállítására és egy kitűnő zsíros sajt készítése céljából is, melyet főként csiki sajt néven ismernek. Ez a sajt nagyon zsíros, és enyhe tejsav jellemzi, fenyőfa kéregbe töltik, és mindenütt csiki túróként²³⁶ árulják.

Kecskenyésztéssel különösen az örmények foglalkoznak, a hegyekben. Az állatokat fűzfárüggel (*Salicaria*) hízlalják, szárról, nagyon rövid idő alatt, a húst azután füstölik, és az úgynevezett busenitze-húst készítik belőle, a bőrökből pedig kitűnő kordovánt.

A sertésenyésztés nem fedi a szükségletet, és csak kicsiben űzik. Sertés hízlalásával nagy és kis gazdálkodók is foglalkoznak.

A lótenyésztést nagymértékben űzik, a birtokos nemesség nemesít, kiválasztott erdélyi ménnek és anyakancák révén, és ehhez lényegesen hozzájárul a szászmuzsnai Erdélyi Ménes- és Pótlékló-osztály, ahonnan több éve méneket küldenek a General Commando rendeletére, főleg a határra, ahol megfelelő anyakancák találhatók nemesített lófajták neveléséhez.²³⁷

A közszékelyek egy ritkább fajta lovat használnak, mely Moldvából származik, de a túl korai befogás miatt még jelentéktelenebb lesz. A gergyói Ditróban megtelepedett Puskás családnak állítólag van még a honfoglaláskor behozott szkíta lovak leszármazottaiból. A faj állítólag nagyon erős és tüzes, magától értetődik, hogy most már csupán keverék.

A háziszárnyas- és baromfitenyésztés annyira jelentéktelen, hogy csak a jelentős helyek közelében visznek belőle piacra. A nemesség asztalára a szükségletet saját birtokaik szolgáltatják.

²³⁶ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

²³⁷ 1832-ben évégre a következő méntelepeken álltak rendelkezésre hibátlan ménnek:

Gergyó Sz. Miklós	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Csik Taplocza	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Csik Sz. Király	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Kaszon Imperfalva	3 mén	1 altiszt	1 közlegény
Szt Kátolna	3 mén	1 altiszt	1 közlegény
Sepsi Szt-György	3 mén	1 altiszt	1 közlegény
Zagon	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Uzon	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Nagy Ajta	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Összesen	21 mén	9 altiszt	9 közlegény

És hasonló számú jön évente Szászmuzsnáról, ahol az ország [Erdélyi Nagyfejedelemség] méneit látják el, hogy Székelyföldre küldjék őket.

A méhészet különösen *Aranyos, Marus és Háromszék* széken meglehetősen nagy mértékű, és csak fonott vesszőkosarakkal űzik, ezek különös alakúak, és földdel vannak tapasztva. A mézgyűjtés közben a dolgozó méheket évente megölik. A hegyekben a nehéz telek miatt majdnem teljesen elhanyagolják.

c. A vadászat

A hegyekben gyakori vad kiváltója és táplálója a székelyek körében a vadászat iránti kedvnek, úgy az alacsonyabb, mint a magasabb rendű vadra. Minthogy mindenütt szabad, derekasan űzik. De sehol nem gondozzák a vadállományt, és nem gondoskodnak rendszeren a fejlesztéséről és szaporításáról. A hegyvidék lakói különösen mint gyakorlott medvevadászok tűnnek ki, és csodálatra méltó a rettenthetetlenség és hidegvérűség, mellyel a medvét felkeresik barlangjában, és ahogyan harcba kezdenek a felingerelt állattal. Általában három vadász megy együtt ilyen vadászatra, és a szuronyokon kívül egy hosszúnyelű fejszével (*balta*) vannak felszerelve.

d. Halászat

A tavi halak közül, melyeket több helyen mágnások nevelnek, csupán a tavi ponty, a csík, géb (*csikhal*²³⁸) kerül eladásra. Egyébként a hegyi patakok gazdagok pisztrángban, az Olt és Maros folyó is jóízű hallal szolgál, és szokatlan méretű rákokat fognak jelentős mennyiségben *Csik-Rákosnál* az Oltban.

c. Bányászat

A föld ásványokban sem szegény, és a bányászat a népesség egy nagy részének ad kenyeret és foglalkozást, különösen a kőszó-, a vas- és rézbányászatot űzik nagymértékben. A bányákat maga a kincstár művelteti, és egyesekeket árendába ad.

Azok a lakók, akiknek nincs elegendő földjük a télire való termények saját megtermelésére, vagy ahol ezek a talaj terméketlensége miatt nem teremnek meg, az egész országban szétoszlanak mint cséplők, és így fedezik a szükségleteiket.

2. Ipari termelés

Az ipari termelés, mely az ősterményeket dolgozza fel, Székelyföldön még csekély, és csak olyan javak előállítására szorítkozik, melyek az emberek elsődleges szükségleteit elégítik ki e tekintetben. A kényelem, a társas élet megszépítése, a mulattatás és élvezetek érdekében csak a birtokos

²³⁸ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

nemesség kívánságára tesznek valamit. A géniusz, mely művészi formákat és alkotásokat hoz létre, hogy hasznat hajtson és könnyebbségükre legyen, még alszik. A panasz azonban, melyet egész Erdélyben hallani a gyárak és manufaktúrák hiánya miatt, itt is jelen van. Mindenféle kézműiparral foglalkoznak ugyan, és egyesekkel nagyon élénken, de többnyire az itt letelepedett szászok és németek űzik, nem pedig a székelyek. Az iparúzó jog sehol sem öröklődik, csupán személyesen. Maguk a mesterségek céhekbe szerveződnek a jelentősebb mezővárosokban és a székelyek szabad királyi városában, *Mar. Vásárhelyen*. Ezeken a helyeken telepednek le a birtokos nemesség ittléte miatt a különböző iparágak mesterei, a mesterségekben jártas idegenek.

A következő kézművesek céhbeliak:

Ácsok, aranyművesek, asztalosok, bádgosok, bognárok, borbélyok reáljogon és öröklött jogokkal, bőrösök, cipészek, fazakasok, fésűsök, foltfestők, gombkötők, kádárok, kalaposok, kéményseprők, kovácsok, kőművesek, könyvkötők, köszörűsök, kötélverők, lakatosok, lenszővők, mészárosok, nyergesek, pékek, puska- és puskaágymívesek, sarukészítők, férfi- és női szabók magyarok és németek számára, szappanfőzők, szíjgyártók, szűcsök, tímárok és üvegesek. Ezek közül a mesterségek közül csak keveset űznek székelyek, és néhányukból csak egy mester van.

Nem céhbeliak a:

Kertészek, mézeskalácsosok, szitakészítők és viaszöntők, valamint a pékek. A kenyérsütő asszonyok kitűnő kenyeret sütnék. A bennszülött székelyek inkább a cserzővargasággal és a kordovánbőr kidolgozásával, valamint a bőrt feldolgozó kézműves munkákkal foglalkoznak, mint csizmadiák, szíjgyártók és nyergesek. Előbbiek nemcsak szép, hanem olcsó áruik miatt is híresek, és minden vásáron keresettek.

Legváltozatosabb módon főleg a hegységek fáját dolgozzák fel és szállítják a székelyek. Különböző szélességű, vastagságú és hosszúságú kádármunkákat készítenek jegeny- és lucfenyőből, például különböző méretben bődönöket, csebreket és dézsákat, puttynyokat, vizeskannákat, szelencéket, esztergályozott tányérokat, szitakérget, teknőket, rácsos létrákat, egész szekereket és egyes részeit, mint kerek, tengely, kocsi- és hágcsók, ekék, gabonás ládák, zsindelek stb.

Híresek és mindenütt keresettek és elterjedtek a szőrszítók, melyeket *Szitas-Keresztúron* szőnek lószőrből, és egy kerek fenyőfakarika-laphoz erősítenek.

Háromszék és Udvarhelyy szék asszonyai számára a fonás, szövés, a len, kender, gyapot és gyapjú színezése az egyik fő foglalkozás. Lenvászonból férfi- és női fehérneműt készítenek eladásra, melyet azonban csak akkor visznek piacra, ha már egy ideig viselték és használták.

A gyapjúból takarót készítenek, sárga, fehér és kávébarna posztót nadrág és durva, szűk, térdig érő kabát, úgynevezett *zeke* számára, azután durva szőnyeget, vállkendőket, közönséges székre való huzatokat és málhatokokat, azután tarisznyát a lovakra.

Nagyban termelő gyárakat és manufaktúrákat is találunk Székelyföldön, ilyenek:

1. Az üveghuták *Borszéken* és *Zalánpataka* településen.
 2. A hamuzsírőzdék a hegyek bükköseiben, amelyek azonban terméket durván, tisztítatlanul adják el.
 3. A szép és művészi fonó- és szövőgép gyapot és len számára, melyet a brassói Johann Thoís orgonaépítő talált fel és épített meg saját költségén, helyezett működésbe a *Kéroj-patak* mentén, a *levötei* borvízforrás és vaskohó mellett. A fonó- és szövőgépet, valamint a motollát a víz hajtja. A fonógépen egyidejűleg 34 fonatot lehet megfonni, és 12 óra alatt könnyedén lehet 6668 rőf finom fonalat termelni. A csörlőgép egy ember irányítása alatt 18 tekerésre tudja feltekerni a fonalat. A szövőgép 30 szövőszékre van beállítva, melyek közül mindig tízet kell egy embernek felügyelni. A gép szép lenvásznat sző, melynek szélességét tetszés szerint lehet megszabni. Ha egy fonal elszakad, az egész gép leáll. Megrendelések hiányában mégis keveset használják.
 4. Deszkafűrészmalomok majdnem minden hegyi patakon vannak, ahol jegenye- és lucfenyő nő – a legtöbb azonban *Oláh-faluban*. Ezek ajtófélfát, széles, félszéles és keskeny deszkát, lécet, gerendát és malomcsatornához való deszkát szállítanak, a legszebb és legjobb deszkát azonban *Zetelaka* termeli.
 5. Vannak még őrlőmalomok a patakokon és folyókon, valamint kallómalomok.
- Sőrőzdék, nagybani pálinkafőzdék, illetve egyes helyeken rozsólisfőzdék is vannak.

3. ŐS- ÉS IPARI TERMÉKEK KERESKEDELME

Mivel sem az ős-, sem az ipari termelés, amint azt a fentiekben bemutattuk, nem jelentős Székelyföldön, és kevés iparágban termelnek valamit a saját itteni szükségleten felül, az aktív kereskedelem nem lehet jelentős, mert csak a főlegesen javakra és ezek forgalmára vonatkozik. Ezekkel a feles javakkal a székelyek a belső fogyasztást kiszolgáló kereskedelmet folytatnak, és ezek ellenében cserélik ki a számukra szükséges javakat.

A búza, rozs, zab, hajdina és árpa feleslegét a *haromszékiek* a szomszédos Brassóban értékesítik. A marosiak a dohányukat az egész országban, mivel jó minősége miatt különösen keresett; az *aranyosiak* a méztermelésüket és az *udvarhelyiek* a bőrárúikat és fatermékeiket ugyancsak egész Erdélyben. A hegylakók a gyógynövényeiket, a gyantát, a szurkot, a jóízű gombát összegyűjtik, és a vándorkereskedők szétviszik ezeket.

A szarvasmarha-kereskedelmet csak a belföldi vásárokon űzik, és a hegylakóknál meglehetősen nagymértékű, ahogy a nemességnél a ménlovaké, melyek kiállítására különösen *M. Vásárhely* vásárai szolgálnak. Télen az örmények sok császármadarat küldenek Magyarországra úgy, hogy a megfagyott madarakat vízzel öntik le, csomónként összefagyasztják, ládába csomagolják, azután megint leöntik, és hagyják megfagyni.

Az ökörbőrt, medve- és farkasbőrt, nyúlirhát, kecskeszőrt és -szarvat a szomszédos Brassóba és *Szász-Régen*be küldik.

A savanyúvizet azonban, különösen a *borszékit*, nagy mennyiségben szállítják szét a székelyek egész Erdélyben, és újabban Magyarországra, Bécsbe és Olaszországba is küldik.

Fölöttébb nagy Székelyföld viszonylatában a fa és a famunkák kivitele, amelyet tengelyen is, valamint a Maroson és a Nagyöküllőn is szállítanak, ki Erdélyen át az országon kívülre. *Zetelak* és *Olahfalu* lakói deszkával, zsindellyel, szőlőkaróval és kádáraruval járják be karavánszámra Segesvár és Medgyes szék falvait, Öküllő és Felső-Fehér vármegyét, el egészen Gyulafehérvárig, Szászsebesig, és le Déva városáig; mindezt kukoricára cserélik. Az ember csodálkozik e hegylakók szükségleteinek csekély voltán, hiszen egy ilyen farakomány ára sokszor nem hoz többet, mint a fuvardíjat, és ezzel a pár fertály kukoricával fedezik legjelentősebb szükségleteiket az év egy részére. *Tekerőpatak*, *Ujfalu*, *Csomafalva*, *Alfalu*, *Ditro* és *Remete* lakói, ahová a gróf *Lázár* család is tartozik, tutajokra rakják a deszkát, gerendát, szarufát és szőlőkarót, és a Maroson Aradig és Szegedig szállítják. E kereskedelem évi összegét 12-15 000 aranyra becsülik.

E belső fogyasztási kereskedelem és forgalom megkönnyítése és élénkítése érdekében több helyen:

1. Vásárokat tartanak, ahol bizonyos napokon és helyeken összegyűlnek a vásárlók és az eladók, hogy eladják termékeiket. Általában minden vásár három napig tart, melyből az első kettő az őstermékek és állatok eladására és vásárlására szolgál, a harmadikat pedig az ipari termékekkel való kereskedelemre szánják. A vásárokat a szomszédos szászok és magyarok látogatják, csak a legritkább esetben külföldiek.

Vásárokat a következő helységeken tartanak: *Baroth, Bereczk, Csik-Szereda, Csik-Sz-György, Egerbegy, Etéd, Felvintz, Gerneszek, Gyalakuta, Keresztur, Korond, Makfalva, Maros-Vásárhely, Nagy-Ajta, Parajd, Papoltz, Rákos, Maros-Szereda, Sepsi-Szt-György, Soos-Mező, Udvarhely, Uzon, Zabola.*

2. A belső közlekedést megkönnyítik és elősegítik a kényelmesen kiépezett országutak is, melyek itt számosabbak, mint máshol, és jól kövezettek, díszére szolgálva az országnak. *Udvarhelyről* minden irányba a legpompásabb utak vezetnek, összeköttetést teremtve az összes székely székkel. Így főutak vezetnek:

Udvarhelyről Segesvár felé, Bikafalva, Bögöz, Decsfalva, Nagy-Galambfalva, Bethfalva, Szitas-Keresztur, Boldogaszszonyfalva, Uj-Székely stb. érintésével.

Udvarhelytől Maros-Vásárhely felé, Szitás-Keresztur, Szt-Ersebet, Andrásfalva, Nagysolymos, Erdő-Szt-György, Havadtő, Gyalakuta, Kelementalke, Balavásár, Göcs, Vaja, Ákosfalva stb. stb. érintésével.

Udvarhelyről Parajdra, Szombatfalva, Szt-Lélek, Farkaslaka, Pálfalva, Korond, Sofalva stb. stb. érintésével.

Udvarhelyről Miklosvár szék és Bardocz szék felé Árvádfalva, Kénos, Udv.-Szt-Márton²³⁹, Retsenyéd, Szt-Péter, Oklánd és a Rika érintésével, onnan Rákosra és kitérővel Bardoczra, azután Rákosról Köpecz és Miklosvár felé.

Udvarhelyről Csik felé, Beth[en]falva, Máréfalva, a szép Czekentető²⁴⁰ és a Lász érintésével a homorodi borvíz mellett Oláhfalu felé, majd a Nagy-Erdon keresztül Csik-Szereda felé.

²³⁹ Homoródszentmárton. (A közlők.)

²⁴⁰ Itt a Czekend-hegy csúcsán egy falazott kőoszlopon a következő olvasható: „ezen ország uttya készült Méltóságos S. Sz.-Iványi Báró Henter Antal N. Udvarhely Széki Fő-Királyi Biró Ur eö Nagysága, Kormányá alatt, Ugrai László Geométra és Török Miklos, Fő Ut Commissariussok ügeletek által, a' Szék erejével 1822.”

Csik-Szereda helységtől *Tölgyesig*, *Csitso*, *Mádéfalva*, *Rákos*, *Madaras*, *Dánfalva*, *Szt-Tomas*, *Szt-Domokos* érintésével, azután át a hegyen *Vaslábra*, *Tekerőpatakra*, *Gyergyo-Szt-Miklósra*, *Szárhegyre*, *Ditrora*, majd a hegyeken át *Borszékre*²⁴¹, azután *Tölgyes* felé.

Csik-Szereda helységtől *Gyimesig*, *Taplocza*, *Delne*, *Szépvisz* érintésével.

Csik-Szereda helységtől *Oytos* felé, *Mártonfalva*, *Sögöt*, *Csik-Szt-Király*, *Cs-Szt-Márton*, *Kozmás*, *Kászon-Ujfalu*, *Szt-Lélek*, *Kézdi-Vásárhely*, *Oroszfalu*, *Szászfalu*, *K-Nyutod*, *Nagy-Nyutod*, *Lemhény*, *Bereczk* érintésével.

Kézdi-Vásárhelytől *Brassó* felé, *Csernáton*, *Maksa*, *Láborfalva*, *Szt-Iván*, *Uzon* érintésével.

Kézdi-Vásárhelytől *Sepsi-Szt-György* felé, *Csernáton*, *Maksa*, *Angyalos* érintésével.

Aranyos széken a postaút *Felvinczről* *Mihályfalva* érintésével vezet *Thorda* városba.

A Székelyföldön megtermelt javak közül csak keveset visznek ki Erdély határain túlra, és ez a kivitel csupán némi üvegre, hamuzsírra, rókairhára, nyuszt- és nyest-, görény-, farkas- és medvebőrre, viaszra, mézre, sajtra, borvízre, pálinkára, rozsólisra és kézművestermékre korlátozódik, ami mind Moldvába, Oláhországba, néhány dolog Magyarországra kerül. A szarvasmarhát részben Magyarországra adják el, ahogy az örmény marhakereskedők tranzitkereskedelmet üznek a szarvasmarhával, amelyet Moldvában vásárolnak fel, itt gondozzák, és legeltetve terelik Magyarország felé.

A székelyek a javak ellenében, melyeket termékeikből részben Erdély egyéb lakói, részben a környező külföld felé értékesítenek, sok gabonafélélet kapnak Moldvából, Oláhországból és Erdély más részeiből, majdnem a teljes borszükségletet; a népesség vagyonos része és a nemesség pedig az összes rőfös- és díszműárut, a tisztítószereket és gyarmatárut, a vasárut és porcelánt Ausztriából és Magyarországról kapja.

Ezt a kereskedelmet többnyire örmények üzik Székelyföldön, és áruraktáraik mindenféle kereskedelmi cikkel el vannak látva, a finom vásznak és kasmír mellett hering, puska, porcelán és len; a díszműáruk mellett szalámi, burnót, arcfesték és bútorok [a választék]. A megfelelő cikkekkel Bécs, Trieszt, Pest és Debrecen látja el üzleteiket.

²⁴¹ Ezt a *Ditroból Borszékig* vezető műutat a gyógyforrások vendégei miatt ki kellene javítani, amihez közös erőfeszítésre lenne szükség.

Mivel soha nem követték a behozatal és kivitel nagyságát Székelyföldre, és nem is követhető könnyen, így számokban sem adható meg, és nem lehet megfelelő mérleget vonni a kivitel és behozatal között.

Az erdélyi kereskedelem biztonságát Moldvával és Oláhországgal több régi és újabb szerződés mondja ki.²⁴² Azonban a gyenge török pénz, a török bérlők és vámtisztviselők zaklatásai, melyeknek a kereskedő gyakran ki van téve, és végül az emberek erkölcsi elfajulása, akikkel kereskedik, mind erősen fékezik az említett országokkal való forgalmat.

Ami pedig a székelyföldi kereskedelemnek Erdély többi részével és a külfölddel való megkönnyítését és megélénkítését illeti: itt sok minden történhetne, ha a folyókat felhasználnák szállításra, hiszen Székelyföldről indulnak Erdély legjelentősebb folyói külföld irányába. Ezek közül az Olt folyó összeköttetést létesít Oláhország, Konstantinápoly és Görögország felé; a Maros a Bánság, Magyarország és Bécs felé. Persze, ezeket a folyókat először meg kellene tisztítani a legveszélyesebb helyeken, és mindenütt hajózhatóvá kellene tenni őket. Az előnyök bizonyára nem lennének lebecsülendők, és minden kereskedelmi vállalkozást megkoronáznának, ha ily módon a fellépő nehézségekhez a szükséges tőkével, a megfelelő kitartással viszonyulva, illetve a helyi viszonyok pontos ismeretében kezdenének hozzá.

Annak érdekében, hogy elhárítódjanak az akadályok a Maros folyó hajózhatósága előtt, már történt egy és más (lásd az 1. részben), és jelenleg is elég erőteljesen használják tutajozásra [mindenütt], ahol egy negyed tutajt megbír (egy negyed tutaj 12 darab egy lábtól 18 hüvelykig terjedő vastagságú és 7 ölnyi hosszú tutajfából áll, deszkával, gerendával, zsindelemmel, tuskókkal, szőlőkaróval, léccel és más természetes és manufaktúra-termékkel van megrakva). Nagyobb vízállásnál fél tutajos és négy összekötözött negyed tutajos rakományt szállítanak Aradig és Szegedig. 1824 óta ezen az úton látja el Georg Duldner jelenlegi szenátor a *Ferencsatornán* és a Dunán keresztül Bécset a híres borszéki ásványvízzel.

²⁴² Szerződés I. Rákóczi [György] és Mathe hospodar között 1638-ból, megújítva Apafi és Schérbán vajda között 1685-ben; a karlócai, passarovitzai és sistovi békeszerződésekben; azután 1741-es, 1745-ös, 1792-es, 1815-ös, 1792-es, 1815-ös *fermánok*ban; végül a Jassy-i és bukaresti ügynökségek révén minden nehézséget tisztességgel megszüntettek. Az oláh *Courier* 1830. március 13–25-i száma szerint a befejeződött orosz–török háború után nyilvánosságra fogják hozni a két diván, az oláhországi és moldvai által hozott határozatot, hogy mindkét nevezett fejedelemségben használaton kívül fogják helyezni az összes török érmét, sőt még az állami adók begyűjtésénél sem fogják elfogadni, mert nincs meg a belső értékük, és a pénzhamisítók és más hasonló spekulánsok kapzsiságból kárt okoznak általuk az országnak, stb.

Az Olt folyón való közlekedésnek még jelentős akadályai vannak, és pedig a folyómeder kövekkel és iszappal való feltöltődése, valamint több rejtett szikla a Vöröstoronynál és Oláhországban *Talpa Urszuluj* helyen és más helyeken. Dacolva ezekkel az akadályokkal, egy svájci, *Ignatz Pürker* 1785-ben megkísérelte a folyón való hajózást. Bátorításként a kormányzattól szabadalmat kapott arra, hogy vámmentesen hozhasson be macedon gyapjút. Két hajóval utazott felfelé a folyón *Királyhalma* helységig, ott megrakta a hajókat hamuzsírral, majd *Vajda-Hunyádon* készített török patkóvassal, így jött lefelé az Olton [majd a Dunán] *Galatzig*, itt a rakományt nagyobb hajókra rakták, és Konstantinápolyban adták el. Az utolsó osztrák-török háborúban 16 kincstári hajóval az Olton keresztül látták el a császári hadsereget Erdélyből, és a könnyebbség és biztonság érdekében vontatóutakat alakítottak ki, és az olti hajókat *Kinyeu*, *Rimnik*, *Zlatina* és *Karakal* helységekig²⁴³ vitték megrakva.

Később *Dellazia* gabonakivitellel is próbálkozott a Bánságból ezen a folyón, de fel kellett adnia.

1820-ban Georg Aron harmincados újra megpróbálkozott egy 9 öl hosszú és 2 öl széles hajóval, mely 200 mázsa terhet tudott vinni, *vajdahunyadi* vassal, szebeni fájánsszal és üveggel. Osztrák zászló alatt nyolc óra alatt jutottak el Rimnikig, de az elromlott vontatóutak miatt csak nagy fáradtsággal tudott a hajó ismét felfelé jönni, miáltal a megtakarított nyereség ismét veszendőbe ment. Ez az akadály azonban ugyancsak elhárítható a folyón felfelé való haladásra vonatkozó találmánnyal, és eszerint csak a vállalkozókban van hiány.²⁴⁴

²⁴³ *Câineni, Râmnic, Slatina, Caracal* Havasalföldön. (A közlők.)

²⁴⁴ *Elegia Aluthiad populos Transylvaniae. M. S.*

Gyurikovits, Haupt. von, Der Lauf der Donau in der Türken von Belgrad bis ins Schwarze Meer: Auf Befehl Sr. Majestät Jos. II. ruhmwürdigen Eifers zur Beförderung des Handels aufgenommene Karte, vom K. K. Hrn. Hauptmann, Freyh. v. Taufferer zulezt verbessert. (Archiv für Gesch. Statist. Litt. und Kunst. 13. November 1826.) Útbaigazít arra vonatkozóan, hogyan lehet ezen a folyamon a Belgrád és a Fekete-tenger közötti 134 ¼ mérföldet szerencsétlenség nélkül megtenni.

Maire, I. I., Memoire raisoné sur la Circulation du Commerce dans les Etats de la maison d'Autriche pour servir d'explication aux Cartes hydrographiques de ces Etats, ou Plan general de navigation par des routes d'eau de l'Europe a la Ville de Vienne, Strassburg, 1786–1788 (3 kötet, 10 térképpel).

Schweighofer, J. M., Große der Handlung unter Joseph II. nebst Gedanken von der neuen Handlung auf dem Schwarzen Meere. 8. Wien. 1782.

Ueber die österreichische Handlung nach der Donau abwärts in das Schwarze und mittelst desselben in das Mittelländische Meer, und das Ausland. Wien. 1792.

Egy olyan népnek, melynek berendezkedésében, szokásaiban, hagyományában és egész életmódjában annyi sajátos van, a ruházatában is kellene valami sajátosnak lennie, de ahogy a magyarokkal való közelebbi kapcsolat, a németekkel és más népekkel való érintkezés gazdagítóan hatott nyelvükre és finomította szokásaikat, úgy a ruházatukon is felismerhető ez a befolyás, mely magasabb és alacsonyabb rendűeknél egyaránt megegyezik a magyarokéval. Amilyen egyszerű lehetett ruházatuk a magyarokkal való egyesüléskor, olyan gazdagon és művészien alakult a későbbi időkben. És most senki nem tudja megkülönböztetni a székely mágnást a magyartól, mikor gálában, az arannyal, ezüsttel vagy selyemmel művészien díszített, gyakran drágakövekkel gazdagon kirakott és az emberi test alakját kiemelő magyar nemzeti viseletet hordja. Egyesek ugyan azt állítják, hogy a rövid bunda vagy a mente és a dolmány lenne az eredeti székely viselet, legalábbis a história így ábrázolja a székely harcost. Egy ilyen sötétvörös viselet díszére vált a lovasnak, és tigrisbőr díszítette a bal vállát; piros, zöld vagy kék volt a gyalogság viselete.

Mióta a nemzet nagyobb része katonáskodik, a ruhájuk a magyar ezredek szabása és formája szerinti egyenruha. Így a [csíkszeredai központú] 1. székely határőr gyalogezred viselete sötétbarna rövid kabát rózsaszín hajtókával és gallérral, kék magyar nadrág sárga zsinórral díszítve, és rövid félcsizma, a kabáton pedig sárga gombok. A [kézdivásárhelyi központú] 2. [székely határőr] gyalogezred csak fehér gombjaival különbözik ettől. A [sepsiszentgyörgyi központú] székely huszárezred fekete csákót, sötétkék bundát, dolmányt és nadrágot visel, fehér gombokkal.

Házi egyenruhájuk egészen egyszerű:

A gyalogosé bő, térdig érő kapucinusszínű kabát, melyet rózsaszín posztóval szegélyeznek, és szövetből készül, melyet házilag fonnak és szőnek meg.

A lovas rövid spencert visel, kék gallérral, és mindkettő fehér gyapjú-nadrágot, fekete és sárga zsinórozással.

Az előkelő nemesurak és polgárok a Bécsben uralkodó divat szerint öltözködnek.

A nem katonáskodó közszékelyeknek szabásban és színben minden székben van valami sajátosságuk. A *háromszékiek* sötétkébe öltöznek, vö-

rös posztószegéllyel a gallérjukon. A Maros és Udvarhelyy székiek szürkébe, kék szegéllyel a gallérjukon, a csíkiak pedig kapucinusbarnába, vörös szegéllyel. Természetesen ebben is vannak különféle eltérések, mint általában minden dologban. De a hosszú magyar nadrágot, mely szorosan a lábra feszül, csípő felett szíjjal kötik meg és zsinórozzák, minden székely viseli. Magától értetődik, hogy a dolmányt és magyar bundát is gyakran hordják.

A csizmát kordovánból és marhabőrből készítik, ez képezi a szokványos lábbeliviseletet, és általánosan sarkantyúval díszítik. A legszegényebb székelyek *botskort* viselnek, mely egyfajta bőrből készült szandál, és szíjjal erősítik a vászonba burkolt lábfejre. Nyakuk köré lenből ritkásan font és feketére festett nyakravalót tesznek. Az ing meglehetősen rövid, és csak kevéssel ér a csípő alá, de szabásában teljesen hasonló a magyarokéhoz, mely nyakban és lent az ujjaknál össze van húzva. Csak az *Udvarhelyy* széki *Oláhfalu* lakói viselnek oláh módra bő ujjú inget, hosszú derékkal, mely messze lenyúlik a csípő alá, és széles vörös bőrrövet, melyben az erszényüket hordják, valamint az övre erősített külön rekeszben kést és villát.

Eső és hideg ellen rövid, durva, fekete színű posztóból készült kabáttal védekeznek, mely térdén alul ér, ez a *zeke*.

Fejüket télen bundasapka, nyáron nemezkalap fedi.

A magasabb rangú székely nők viseletében már semmi nemzeti jelleg nincs, a Bécsben uralkodó divat szerint öltözködnek.

A többiek ruhájának szabása meglehetősen egyforma, csak az anyag, amelyből készült, árulja el a gazdagabbat vagy szegényebbet, az előkelőbbet vagy alacsonyabb sorút.

Az inget a mellen széles ráncokba húzzák össze, melyre virágokat vagy más díszítést hímeznek ki színes cérnával, az ujját elől szintén ráncos fodrokba húzzák össze, csípőig ér, és egy durvább alsó ingre van rávarrva. A testre szorosan rásimuló rövid mellényt viselnek, kartonból vagy báránybőrből. A keblet tehát szemérmesen a nyakig érő ing takarja, és egy vászonból, muszlinból vagy selyemből való vállkendő, az alsótestet pedig posztóból vagy vászonból készült, sok ráncba összehúzott, a csípőtől a bokáig érő szoknya, úgyhogy majdnem teljesen eltakarja szem elől a fekete vagy piros csizmát. A kötény muszlinból, vagy tafotából, vagy fekete szőrből való. A városban kabátot is viselnek, melynek gallérja belül pirossal van bélelve, és melyet minden lány hozományba kap, mikor férjhez megy.

A lányok a hajukat díszesen egy fonatba fonják, melyet alul selyemszalag fog össze, és lelóg a hátukon. Az asszonyok főköttöt viselnek, efelett azonban részben durva fekete és gyéren szőtt virágos kendőt, részben finom muszlinkendőt.²⁴⁵

Lakásaik

Székelyföldön egyetlen város van, mely a királyi tábla székhelye, és amelyben összegyűl a nemzet magas rangú és gazdag nemessége. Ez *Maros-Vásárhelly* szabad királyi város. Itt találjuk a legszebb épületeket, melyeket német módra építettek és rendeztek be, és kitűnnek szilárdságukkal, kényelmükkel és díszes voltukkal. Még hiányzik ugyan az épületek szabályossága és egységessége, mely az újabb városok sajátja, minthogy itt gyakran kunyhó áll a palota mellett, de mindez el fog tűnni a szépség és részarányosság iránti élénk érzék következtében, mely a középső néposztály körében is felébredt, és ennek egyre növekvő jóléte révén meghaladják e visszasságot.

A falusi házak fából épültek, malterrel és tapasztással vannak elegyengetve, zsindellyel, deszkával vagy díszes szalmatetővel fedve.

A belső berendezés általában egy elő- és lakószobából, valamint a jó módúaknál néhány mellékszobából áll. A szobáknak elegendő fényt adnak az üveglablakok, és egy ilyen parasztlakásban, ahol tisztaság, kényelem és a lakók derűs szelleme uralkodik, jól érzi magát az ember. A padlót naggyobbrészt deszka fedi, ahol ez nincs, ott agyaggal van tapasztva és sárga homokkal megszórva.

Télen ezeket a lakásokat cserépkályhákkal fűtik, melyek a padlóig érnek, és a füstöt fából való füstlyukakon vezetik ki, melyeket agyaggal vonnak be, és amelyeket seperni és takarítani kell, hogy meg ne gyulladjanak, és vagy fa füstfogókba, vagy csak a szalma- és deszkatető alá juttatják. Ez a szokás, mely a hegyek közelében őket jellemzi, a jobb házaknál vagy a hegyektől távolabbi helyeken ritka, ott rendesebb cserépkályhák helyettesítik ezeket.

Minden rendes udvarban vannak jól berendezett gazdasági épületek, mint csűr, pajta, istállók, és minden udvarhoz nagy vagy kis gyümölcsös-, zöldséges- vagy füves kert tartozik.

A falvak házai rendszerint szabálytalan utcákat képeznek, különösen a hegyvidéken, ahol a korlátozott tér miatt gyakran összeszorulnak.

²⁴⁵ *Bonfin*, a székelyek leírása, ahogyan *II. Uladimir [Ulászló]* koronázásán megjelentek.

A Székelyföldön lakó oláhoknál már rosszabb, szűkebb, alacsonyabb lakások vannak, melyek gyakran tisztátalanok, poloskásak. A hegyekben szétszórtan laknak, földjeik mellett.

A cigányok mindenütt rossz földkunyókban laknak, még *M. Vásárhely* elővárosában is nyomorúságos házakban, és ezek a piszok és tisztátalanság fészkei, bár gyakran arannyal és ezüsttel gazdagon díszített lakó lép ki belőlük.

KILENCEDIK SZAKASZ

SZOKÁSOK ÉS HAGYOMÁNYOK

Egy nép szokásai és hagyományai mindig élő kifejezői szellemi és erkölcsi sajátosságainak, ezekben nyilvánul meg az erkölcsi tárgyakat illetően a köznépi érzés. Minél hatékonyabb és nagyobb az erkölcsi képzet egy nép körében, minél élénkebb, tisztább és általánosabb az érzés, annál tisztább és nemesebb a szokás és a hagyomány. A székely nép esetében, ahol a legnagyobb részt még nem rontotta meg a fényűzés, és ahol él a vallásos és erkölcsi érzék, a szokások is megtartották romlatlan jellegüket, még ha ezek kifejeződése a nép kulturáltságának megfelelően kicsit nyers és műveletlen is.

A magasabb rangú székelyek házi élete hű mása a nagyvilág életének. Még akkor is, ha a külső megnyilvánulásokban [tapasztalt,] finomságra való törekvés ellenére a viselkedésbeli csiszolatlanságban átüt kissé a durvább népi jelleg. Minthogy egyébként körükben is többnyire megegyezés műve a házasság, a házastársak között nem mindig van meg az a bensőségesség, melegség és a házastársi hűség megsértésétől való jámbor félelem, mely egyedül képes e viszonyt szentesíteni és áldásossá tenni.

A gyermekek nevelése kezdetben házitanítók és nevelők által, a szülők felügyelete alatt történik, és ha felnőttek, a belföldi kollégiumok és líceumok folytatják további képzésüket, külföldi egyetemek és utazások révén teljesedik ki.

Gazdaságuk ellátását a gazdag földbirtokosok többnyire egy intézőre bízzák, aki a birtokokat jobbágyokkal művelteti meg, és irányítja az állattenyésztést. Mivel ezek az intézők gondatlan uraság esetén gyakran inkább a saját, mint uruk előnyét tartják szem előtt, könnyen érthető, hogy gyakran gazdagabbak pénzeszközökben, mint maga az uraság, és hogy annak gyakran kölcsönökre van szüksége szükségletei fedezésére, bár nagy földbirtok tulajdonosa.

A köznép körében azonban szentnek tartják a házasságot. A szemérmességet és erkölcsösséget, melyet a természet az ember keblébe ültetett, hűen szem előtt tartja a fiatalság, és ez megóvjá őket a kilengésektől még a két nem állandó érintkezése ellenére is, hacsak külföldi szolgálat alkalmával be nem szívják az erkölcstelenség mérgét, amely még a házasságban is táplálja a tiltott élvezet iránti vágyat. Az egész gazdaság ellátása és elrendezése a férfi feladata, míg az asszony a ház belsejére visel gondot,

az étkezésre, a helyenként még hiányos tisztaságra, a gyermekek gondozására, és a férfit is segíti a mezei munkában. Időnként szenved is utóbbi nyers kedélye miatt. Egyébként egyszerűen és mértékletesen élnek, mégis szeretik a pálinkát és a bort, mely utóbbi egyetlen szórakozáskor sem hiányozhat, mert a bor boldogságra hangolja a kedélyeket, és a csillogó pohár mellett könnyebben meg lehet feledkezni az élet fáradalmairól, az emésztő gondokról. De valamennyien vendégszeretőek, és az utas könnyen nélkülözi a jó vendégfogadókat, mert a legszegényebbnél is szíves fogadtatásra talál. Helyi betegségekben nem szenvednek.

Bármennyire is szereti a nép a társas örömeket, ha nem is hiányoznak a vidám együttlétek, mégisincs körükben nagy nyilvános népünnepély, mely valamely történelmiényt dicsőítene örömel, noha történelmük nem szegény ilyenekben. Magától értetődik, hogy a vallásos ünnepeket nem számítjuk ide. Még nyilvános népi vigasságra is csak egy alkalom van, a:

Tánc

A székelyek tánca majdnem azonos a magyarokéval, eleven kifejeződése a népi karakternek. Pezsgő és viharos, mint a székely szenvedélyek, egyetlen tánc sem közelíti meg, ami a mozdulatok művészségét, az ugrásokat és a lábak egymásba fonódását illeti. Egyébként részben csak férfiak táncolják, egyedül, részben azonban fehérszemélyekkel együtt is, és az egyik sajátossága, hogy a férfi lábát sarkantyúnak kell díszítenie. Ha a férfi egyedül táncol, a tánc egyszerű lépésekkel kezdődik, körben, miközben a sarkantyúkat állandóan összeütik, és minél jobban hatalmába keríti a zene a táncost, minél gyorsabban pezseg testében a vér, annál változatosabbak lesznek a figurák, annál hevesebbek az egész test ritmikus mozdulatai, míg csak a láb ki nem fárad.

Ha a táncot fehérszeméllyel kezdik el, akkor saját szerep hárul rá, először néhányszor körbevezetik, azután elengedik, ekkor táncos és táncosnője különválasztva táncolnak, de úgy, hogy a táncosnő kevésbé művészi és megerőltető léptekkel állandóan a táncosa körül forog, és mindig szemmel tartja. A táncos egyáltalán nem tűnik vele törődni, míg végül kedveskedően közeledik hozzá, mindkét karjával átfogja, gyorsan jobbra, majd balra forgatja néhányszor körben, azután újra elengedi, és a tánc újrakezdődik.

A zene megfelel a tánc és a nép karakterének, hol felkelti a szenvedélyek viharát egy pezsgő, gyors allegróval, és gyors mozdulatokra készíti

a táncost, hol puha sóhajokkal panaszolja a kedves utáni vágyakozást, és táncolva vezeti a nőt a férfi karjaiba.

A táncmulatságra különösen farsang idején kerül sor, de egyébként a köznép minden vasárnap táncol, és minden összejövetelen, melynek célja a társas szórakozás.

Hagyományaik sajátosságai tehát a családi ünnepekre korlátozódnak, melyekre különösen fontos családi alkalmakkor kerül sor. A legjelentősebbek a:

Keresztelői szokások

Magától értetődik, hogy ennek az ünnepségnek a leírásakor nem az egyházi szertartásra vagyunk tekintettel, mely a körülményektől függően részben a templomban, részben otthon zajlik. Az öröm, hogy egy értelmes lény lépett be a létbe, hogy új családtag érkezett, ennek felvétele a keresztények közösségébe annyi tisztán emberi vonást hordoz, hogy nem lehet elég élénken kifejezni. A székelyeknél ez az öröm lakomákban fejeződik ki, melyet a keresztelő befejezése után tartanak, és amelyen nemcsak a két keresztelői tanú, hanem a rokonok is részt vesznek. Ezekre a lakomákra a keresztelői tanúk és rokonok ételt és italt hoznak ajándékba, és ez alkalommal a vendéglátásban a keresztanya helyettesíti az anyát. Ezeknek az ajándékoknak *rodina* a neve.²⁴⁶ A bábát is megajándékozzák, hogy jobban gondoskodjon a gyermekágyas asszonyról. Egyes helyeken a gyermekágyas nő is kap ajándékot: vásznat, viaszgyertyát, pénzt és egy kalácsot, melynek kétszer olyan hosszúnak kell lennie, mint az újszülött gyermek. A barátnők a gyermekágy egész ideje alatt általuk készített ételeket küldenek a gyermekágyas nőnek.

Nem kevésbé jelentősek és örömteliek:

A lakodalmi szokások

Mivel falun a két nembeli fiatalság állandó érintkezésben él, megszokott dolog, hogy a szerelem hozza létre a házastársi köteléket, de gyakran az ésszerűség megfontolásai kötik össze a fiatalokat. A házasulandó ifjú először egy rokona kíséretében megy el a lány házához, akit élettársul választott ki magának, és a szülőktől ünnepélyesen megkéri a lányuk kezét. Ha a kérő kedves a szülők és a lány számára, akkor a kívánsága meghallgatásának jeleként megvendégelik. Ha ez nem történik meg, az annak a bizonyítéka, hogy kérését nem tudják elfogadni. A megkért lány is elmegy

²⁴⁶ A német eredetiben is *rodina*. (A közlők.)

a kérő szüleihez (*háztűzlátni*²⁴⁷), hogy meggyőződjön jólétükről és egyéb házi viszonyaikról. Minthogy azonban ily módon történtek már rendetlenségek a fiatalok között, most már csak egy rokont küldenek el ilyen ügyben. Ha mindkét fél meg van elégedve egymással, megünneplik az eljegyzést, mely alkalommal a helyi jegyző írásban rögzíti, hogy a szülők mit tudnak és akarnak hozományba adni a menyasszonynak. Egyes vidékeken a vőlegény gyűrűvel, új csizmával, egy törülközővel, egy főkötővel és mézeskaláccsal ajándékozza meg a menyasszonyt.

Miután kölcsönös megegyezés alapján meghatározták a lakodalom időpontját, mindkét fél rokonai és vendégei külön gyűlnek össze ezen a napon, a vőlegénynél, illetve a menyasszonynál, és így elkülönülve vonulnak a templomba, itt a menyasszonyt a vőlegény képviselője a saját környezetéből a vőlegényhez vezeti, aki azután az oltár elé viszi. Az esketés befejezése után a két család ismét különváltan megy a vőlegény és a menyasszony lakására, vidám étkezésre. Maga a vőlegény követi a menyasszonyt az apja házához, itt átadják neki az eljegyzéskor meghatározott hozományt, a menyasszonyt pedig a saját rokonai mindenféle ajándékkal látják el, amit egy szekérre raknak, és ezt a vőlegény és menyasszony a vőlegény örömtől visszhangzó házához követi. Itt a fiatalokat újra megajándékozzák, azután asztalhoz ülnek, és elkezdődik az étkezés egy imával és egy, a vendégekhez intézett köszöntővel, véget pedig vidám pohárköszöntőkkel ér. A két család kölcsönösen meglátogatja egymást, és tánc és vidám ének közepette egymás után több napot az örömmek szentelnek (*hajnalozás*²⁴⁸). Ha a vőlegény más faluból hoz menyasszonyt, akkor egy csapat lovas legény kíséri el, és a szekeret, mely a menyasszonyt és a hozományt viszi, körülveszik, és csupasz szablyákkal vezetik a várakozó vőlegényhez. De a csillogó fegyvert nemcsak színleg hordják, a lovasoknak fegyverrel kell utat nyitniuk a vőlegény házához, mert egy kenderkötél zárja el az útjukat, melyet először el kell vágniuk, hogy bevonulhassanak. A győztest a jelenlévő leányok egy gyűrűvel ajándékozzák meg (*gyűrűkapás*²⁴⁹), a kocsis, a menyasszony vőfélye és a menyasszony szülei fehér inget kapnak, melyet a ruhájuk fölé vesznek fel. Azután itt is külön eszik a két család.

Az ifjúság körében vannak még szokások, melyekben hallgatólagos szerelmi vallomás figyelhető meg. Ide tartozik az úgynevezett *koszorú-*

²⁴⁷ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

²⁴⁸ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

²⁴⁹ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

*kapás*²⁵⁰. A fiatalság ilyenkor vidám táncra gyűl össze, és mindenik lány virágcsokorral a fején jelenik meg. Kedvese kedveskedve közeledik hozzá, leveszi a fejről a virágfonatot, és táncolni kezd vele.

Ugyanilyen szerelmi vallomás tavasszal a szeretett leány háza elé való zöldág-állítás. Az olyan ház elé is ültetnek ilyen fát, amelyet télire fonónak néztek ki, ezeket a házakat *guzsalyosaknak* nevezik, akik pedig ezeket a helyeket látogatják, azok a *guzsalyosság*.²⁵¹

Az italuk minden vidám összejövetel és minden étkezés alkalmával gyenge, mézzel édesített pálinkából áll, a jómódúaknál pedig borból, melyet saját pohárnokaik minden kiürült pohárba utántöltenek.

A barátok zenés szórakozását, mely három napig is eltart, saját házuknál, *hajnalozásnak*²⁵² nevezik.

Dicséretre méltó szokás az úgynevezett *kaláka*²⁵³, többek összefogása valamilyen munka elvégzésére egyvalaki számára, pl. fuvarozás, szántás, aratás, szénacsinálás és fonás, melyhez csak az ételt és italt fizetik meg, és némelykor a zenét a tánchoz. Ugyanilyen készségesek és dolgozók akkor is, ha tűzkárosultakon kell segíteni.

Az ember életének azonban nemcsak mosolygós napos oldala van, hanem árnyoldala is, és bizony más az érzések kifejeződése itt és ott, azonban mindkét esetben jólesik a részvétel, ott fokozza az örömet, itt enyhíti a bánatot és a fájdalmat. Így a székelyeknél is megvan a temetések alkalmával fájdalmuk enyhítésére a vallás vigasztalásán kívül a barátok és rokonok barátságos vigasztalása. A temetésről pár erre megkért kivívó gondoskodik, utána pedig a gyászháznál halotti torra (*végvacsora*, *tor*) gyűlnek össze, és a magukkal hozott étel- és italajándékot (melynek a neve ugyancsak *rodina*) közösen fogyasztják el, közben emlékezve a halott kiválóságára, és vigasztaló szavakkal próbálják enyhíteni a veszteség fájdalmát.²⁵⁴

²⁵⁰ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

²⁵¹ A *kurziváltak* a német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

²⁵² A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

²⁵³ A német eredetiben is magyarul. (A közlők.)

²⁵⁴ [A *kurziváltak* a német eredetiben is így. (A közlők.)] Lásd: Kállay Ferenc, *Historiai értekezés stb. stb.* Kovachich, S. S., *Reg. Hung. minor.* p. 108. 109.

JEGYZÉKE

A FELMERÜLT TÁRGYAKNAK, BETÜREND BEN

Alakja, Székelyföld 29	Hagyományok 160
Állatvilág 90	Halak 30
Antipódusok 30	Halászat 148
<i>Aranyos</i> 56	Hamuzsírfőzés 50
Ásványok 88	<i>Három-szék</i> 97
Ásványtan 88	Határ 30
Ásványvizek 79	Hegyek I. Hegységek
Bányászat 148	Hegyraiz 34
<i>Bardocz</i> 97	Hegységek 33
Barlangok 42	<i>Helmintológia</i> 90
<i>Csik</i> 97	Hun ábécé 119
Dohánytermesztés Székelyföldön 146	Hun eredete a székelyeknek 108
Éghajlat 81	Ipari termelés Székelyföldön 148
Éghető anyagok I. Gyúlékony anyagok	Juhtenyésztés 147
Emlősök 90	<i>Kalácsa</i> a székelyeknél 164
Enklávél helységei, területi 98	Karaktere a székelyeknek 103
<i>Entomológia</i> 90	<i>Kászón</i> 97
Erdők 44	Katonai tanintézetek 125
Éterneműek 86	Kendervetés Székelyföldön 146
Évszakok 86	Kenyérkereseti ágai a lakosságnak 144
Fekvés 29	Kereskedelem 151
Felszín 33	Keresztelője a székelyeknek 162
<i>Fitológia</i> 90	<i>Keresztur</i> 97
Fiúszékek 97	Kertészet 146
Folyók 50	Kétéltűek 90
Folyóvizek 50	<i>Kézdi</i> 97
Források 79	Kézművesség, céhes 149
Földek 88	Kézművesség, nem céhes 149
Földművelés 145	Kiterjedés 29
Főszékek 97	Lakások 156
Fürdők 79	Lápok 78
Gabonafajták 145	Lentermesztés 146
Gyárák Székelyföldön 150	Levegő 82
<i>Gyergyo</i> 97	Lótenyésztés 147
Gyúlékony anyagok 89	Madarak 90

Mágnások 141
 Manufaktúrák 150
 Maros 97
 Maroson való hajózás 154
 Meleg 83
 Mezőgazdaság 145
 Miklosvár 97
 Műutak 152
 Néposztályok a székelyeknél 137
 Normáliskolák 125
 Növényvilág 90
 Nyár 87
 Nyelve a székelyeknek 119
 Olton való hajózás 155
 Orbaj 37
 Országos vásárok 152
 Örlőmalmok 150
 Östermelés Székelyföldön 144
 Patak I. Vízigyűjtőterületek
 Pixidáriusok 139
 Politikai felosztása Székelyföldnek 92
 Primpilusok 139
 Primorok 139
 Püspökök a székelyek közül 135
 Rendi tagozódás a székelynél 137
 Rétek 47
 Rodina 162, 164
 Romok 99
 Ruházat 156
 Sepső 97
Siculi Bistricensis 30, 150
Siculi Coronenses 30
Siculi de Vágh 150
Siculi Kissdenses 30, 150
Siculi Marmarosienses 30, 150
Siculi Medienses 30, 150
 Síkságok 45
 Sók 88
 Származása a székelyeknek 104
 Szárnyastenyésztés 147
 Szarvasmarha-kereskedelem 151
 Szarvasmarha-tartás 146
 Szarvasmarha-tenyésztés 146
 Szokások, székely 160
 Szuperintendensek
 a székelyek közül 136
 Szelek 82
 Szélesség 29
 Szőlő 146
 Szörszítakészítés Székelyföldön 149
 Szövőműhelyek Székelyföldön 150
 Tánc 161
 Tanintézetek a székelynél 123
 Tavak 77
 Tavasz 86
 Taxás helyek 97
 Tél 86
 Térképek 31
 Termékforgalmazás 151
 Természetleírás 88
Terra Turcorum 46
 Területe Székelyföldnek 29
Udvarhely 97
 Unió 27
 Üvegcsűrők 150
 Vadászat Székelyföldön 148
 Válásfelekezetek 129
 Város (szabad királyi) 96
 Vásárok 152
 Vízigyűjtőterületek 50
 Zoológia 90

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó a magyar kiadáshoz (Zepeczaner Jenő)	5
A gondozásról (Boér Hunor)	19
Előszó	25
Bevezetés	26
ELSŐ RÉSZ	
Honismeret	
ELSŐ SZAKASZ	
I. Székelyföld természeti állapota	29
ELSŐ FEJEZET	
1. Fekvése, nagysága, határai	29
MÁSODIK FEJEZET	
2. Székelyföld felszíne	33
a. Székelyföld hegyrajza	33
b. Barlangok	42
c. Erdők	44
d. Síkságok	45
e. Mezők	47
HARMADIK FEJEZET	
3. Székelyföld vizei és ezek vízgyűjtő medencéi	48
a. Folyóvizek	50
b. Földalatti folyóvizek	76
c. Állóvizek	77
NEGYEDIK FEJEZET	
4. Székelyföld éghajlata	81
a. Levegő	82
b. Szelek	82

c. Meleg	83
d. Éternműek	86
e. Évszakok	86

ÖTÖDIK FEJEZET

5. Természeti leírás	88
a. Ásványkincsek	88
b. Székelyföld növényvilága	90
c. Székelyföld állatvilága	90

MÁSODIK SZAKASZ

II. Székelyföld politikai felosztása	92
1. Udvarhely szék	92
2. Háromszék szék	93
3. Csik szék	94
4. Máros szék	95
5. Aranyosi szék	97

FÜGGELÉK

A Székelyföldön található romok	99
--	-----------

MÁSODIK RÉSZ

[Népismeret]

ELSŐ SZAKASZ

1. A nép természeti és erkölcsi karaktere	103
--	------------

MÁSODIK SZAKASZ

2. A székelyek származása	104
Megtúrt népek	115

HARMADIK SZAKASZ

3. A székelyek nyelv	119
-----------------------------------	------------

NEGYEDIK SZAKASZ

4. Tanintézetek	123
------------------------------	------------

ÖTÖDIK SZAKASZ

5. Vallási felekezetek	129
-------------------------------------	------------

HATODIK SZAKASZ

6. Néposztályok vagy rendek	137
--	------------

HETEDIK SZAKASZ

7. A lakosság kereseti ágai	144
--	------------

NYOLCADIK SZAKASZ

8. A székhelyek ruházata és lakása	156
---	------------

KILENCEDIK SZAKASZ

9. Szokások és hagyományok	160
---	------------

Jegyzéke a felmerült tárgyaknak, betűrendben	165
--	-----

Tartalomjegyzék	167
-----------------------	-----

**OROGRAPHISCH HYDROGRAPHISCHE
GENERALKARTE
DES
SZÉKLER LANDES.
1832.**

**Erklärung
der Zeichen und Abkürzungen**

K. FREYSTADT ohne Ringmauer mit Schloss	Udv. St.: Udvarhelyer Stuhl
★ Befestigtes Schloss	Udv. K.: — — Fittl Stuhl Keresztur
☆ GränzRegiments-Stabs-Stationen	Udv. B.: — — Fittl Stuhl Bardocz
○ Marktflücke	Hsz. S.: Háromszeker Stuhl Sepsi
◦ Dörfer	Hsz. K.: — — — Kezdi
⊙ Pass mit Contumatz	Hsz. O.: — — — Orbai
△ Dreysigst.Amt	Hsz. M.: — — — Miklosvár
⊕ Salzgruben	Cs. St.: Csiker Stuhl
• Sauerbrunn □ Bad Orte	Cs. G.: — Fittl Stuhl Gyergyó
§ Glashütten	Cs. K.: — — — Kászon
— Landexgränzen	M. St.: Maruscher Stuhl
- - - - - Gränzen benachbarter Jurisdictionen	A. St.: Aranyoscher Stuhl
..... Stuhlgränze	
— Zweymahl unterstrichene Ortschaften gehö- ren zum Ober-Albenser Comitäl.	

K. FREYSTADT ohne Ringmauer mit Schloss

✳ Befestigtes Schloss

✳ GränzRegiments-Stabs-Stationen.

⊙ Marktflecke

○ Dörfer

✳ Pass mit Contumatz

⊠ Dreyßigzt Amt

⊕ Salzgruben

⊙ Sauerbrunn □ Bad Orte

⊠ Glashütten

===== Landesgränzen

----- Gränzen benachbarter Jurisdictionen

..... Stuhlgränze

== Zweymahl unterstrichene Örtschaften gehö-
ren zum Ober-Albener Commitat.

Udv. St:	<i>Udvarhelyer Stuhl</i>		
Udv. K:	—	—	<i>Éltel Stuhl Keresztur</i>
Udv. B:	—	—	<i>Éltel Stuhl Bardocz</i>
Hsz. S:	<i>Háromszéker Stuhl Seps</i>		
Hsz. K:	—	—	<i>Kézd</i>
Hsz. O:	—	—	<i>Orbai</i>
Hsz. M	—	—	<i>Miklósvár</i>
Cs. St:	<i>Csiker Stuhl</i>		
Cs. G:	—	<i>Éltel Stuhl Gyergyo</i>	
Cs. K:	—	—	<i>Káson</i>
M. St:	<i>Maruscher Stuhl</i>		
A. St:	<i>Aranyoscher Stuhl</i>		

Mapstab.

0 1/2 1 2 3 4 5 Meilen
5 = 20000

Masstab.

Cronstadt

Alte Schantz **I** PassBoza

gray v. E. K. Frühwirth

Székely Nemzeti Múzeum
520055 Sepsiszentgyörgy, Kós Károly utca 10.
Tel/fax: 0267-312442, e-mail: office.sznm@gmail.com
A kiadásért felel Vargha Mihály

A tördelés a Sámán Kiadó munkája
Nyomta és kötötte a Sámán Kiadó
Felelős vezető Bács Attila
A könyv formátuma: 14,8 × 21 cm
Ívterjedelme 10,75 (A5)
ISBN 978-973-0-12929-8

OROGRAPHISCH HYDROGRAPHISCHE
GENERALKARTE
 DES
SZEKLER LANDES.
 1832.

Erklärung
der Zeichen und Abkürzungen

- K FREYSTADT ohne Ringmauer mit Schloss
- ✱ Befestigtes Schloss
- Grenzregiments-Stub's Stationen
- Marktflecke
- Dörfer
- ⊗ Pass mit Contumatz
- △ Districts-Amt
- ⊕ Salzquellen
- ⊙ Sauerbrunn
- ⊙ Glaschmelzen
- Landesgränzen
- Gränzen brauchbarer Landestheile
- Stadtgränze
- == Zwergmahl unterirdische Ortschaften, gehö-
 ren zum Ober-Altenau-Comitat

- Udv. St: Udvorheller Stuhl
- Udv. K: — — Filial-Stuhl Kierast
- Udv. B: — — Filial-Stuhl Bards
- Hsz. S: Hüronencher Stuhl Sepi
- Hsz. K: — — — Törö
- Hsz. O: — — — Ordoi
- Hsz. M: — — — Miklovir
- Cs. St: Csider Stuhl
- Cs. G: — — Filial-Stuhl Gyegye
- Cs. K: — — — Kisten
- M.St: Maroscher Stuhl
- A.St: Aranyger Stuhl